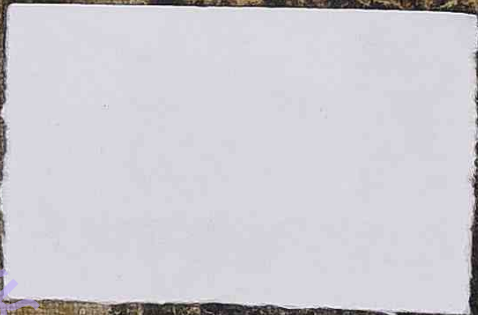

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

~~89178(08)~~

~~К.323.7.І.~~

~~дуб.з.~~

ОНУ

~~6996~~

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

~~817.1~~
~~1.327.2~~
~~446.2~~

авт.

ТВОРИ

Григорія Квітки-Основ'яненка

З ПОРТРЕТОМ АВТОРА

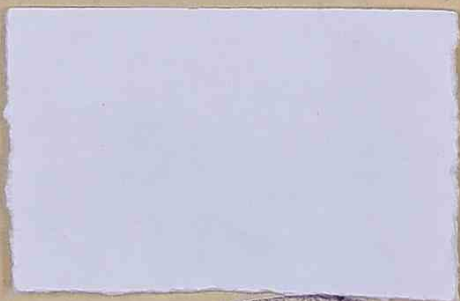
під редакцією, з примітками, біографічним та історико-літературним начерком **Вас. Бойка.**

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Київ - 1918

Видавниче Т-во
„Криниця“
— у Києві. —

Київ.
Друкарня „Польська“, Хрещатик 38.
1918.

Передмова.

8 серпня 1918 р. минуло 75 літ з дня смерті Григорія Квітки, або Грицька Основяненка, одного з перших визначніших письменників нової української літератури. Його твори стали до певної міри класичними не тільки в розумінні своєї давности, але і в смислі їх художньої вартости і того літературно-громадського значіння, яке мали вони в перші часи українського відродження. 75 років — немалий час для письменника, а й досі імя Квітки має велику популярність і після двох видань останнього часу (3-го видання Іогансона в Києві — 1913 р. і 2-го видання „Руської письменности у Львові 1911—13 р.) його творів вже не можна дістати, — вони розходяться з кожним днем все більше і ширше. Імя Квітки — одно з найширше відомих імен наших письменників серед народу, і з цього боку його можна поставити поруч з Котляревським і Шевченком. Не зважаючи на всім нам добре відомі обставини нашого літературного і громадського життя, до останнього часу збірні твори Грицька Основяненка виходять оце вже: повісти — 11 виданням,¹⁾ драматичні твори — 7 виданням²⁾, не рахуючи перших видань і дальших, в збірниках і особо, окремими оповіданнями і песами. Твори Квітки читають не тільки історики літератури, їх читають навіть не школяри по вказівках своїх педагогів, — їх читає українська інтелігенція в них кохається і наш народ, якому припали вони до душі широко-народною формою і змістом, глибоко-симпатичними образами своїх героїв і героїнь, поважним відношенням до простого люду, його горя і радощів, замилюванням стариною, отим місцево-національним колоритом, яким пережиті оповідання нашого автора; вони любі й дорогі йому, коли хочете, навіть тою релігійністю і моральною наукою, що проймають кожен рядок писання Квітки. Для сучасного інтелігентного читача, вихованого серед інших громадських і політичних обставин, на інших ідеалах, може здасться часом занадто наївною і примітивною, скучною Квітчина мораль, яка скидається часто на „древнее поучение“, але в той час, коли жив Квітка, і в наш — для народу — вони не будуть смішні, не здаватимуться наївними і скучними, бо мораль Квітки — загально-людська мораль, мораль християнська, яка ще не стала трюїзмом, а повна глибокого значіння для кожної людини в усі часи Істина і добро — для Квітки не тільки абстрактні поняття, не тільки ідеали, які нам світять, але яких досягнути ми не можемо, — а моральний імператив, той могутній духовний фактор, який керує або повинен завше

¹⁾ 1) Малоросійські повісти кн. I М. 1834; кн. II М. 1836. 2) „Малор. пов.“ X. 1841. 3) „Повісти“ С.П.Б. 1858. Вид. Кулша. 4) „Писання“ Льв. 1878. Вид. Онишкевича. 5) Сочиненія X. 188—94. Вид. Харьк. Земств. 6—8) Мал. пов. К. 1893—1913 Вид. Іогансона. 9—10) „Твори“ Льв. 1904/5—1913. Вид. „Руської письменности“ (Ю. Романчука).
²⁾ 1) „Драмат. соч.“ О. 1862. Вид. Великанова. 2) „Писання“ Л. 1878. 3) „Сочиненія“ X. 1894. 4—5) „Твори“ Л. 1905—1913. 6) Драм. Соч.“ К. 1910. Вид. Самроненка.

керувати людиною в його житті і у всяких обставинах. Цією стороною своєї творчості, поминаючи літературну і історичну, твори Квітки, мабуть, ще довго притягатимуть до себе увагу читача, (і може не тільки читача з народу, але й інтелігентного) в наш суворий вік, повний безглуздої жорстокості і завзятої боротьби; на творах Квітки може знайти собі одпочинок і душевний спокій розчарована і зневірена людина, в них же вона зможе знайти і рівновагу, і свідомість в перемогу правди на землі.

Таке *сучасне* значіння творів Квітки.

Історичне і літературно-громадське їх значіння зрозуміло лише в світлі історичної перспективи як нашого літературного, так і громадського життя на початку XIX віку, коли виступив Квітка.

Нинішнє збірне видання українських творів Квітки — перше повне видання. Я кажу перше, бо також в повному виданні його творів Харківського повітового земства під редакцією проф. А. Потебні 1887—1894 р.р. українські і російські твори Квітки остільки перемішані, що часом трудно було дошукатися всіх його українських повістей і пес. Там виключно українські твори вміщені в перших двох томах, а решта містить твори російські; тим часом власне серед російських творів опинилися деякі українські, як „Малороссійская быль“ („Купований розум“) в IV томі, драматичні *песи* — в V—VI томах, — в суміш з російськими. Коли додати, що це видання творів Квітки чомусь не користувалось не тільки популярністю, але навіть про нього мало хто знає, то можна з певністю сказати, що *фактично* ми не мали ще повного видання українських творів нашого першого прозаїка.

Для нинішнього видання я зібрав всі українські і напів українські твори Квітки. В порівнянні з виданням Іогансона, воно містить ще повістку „Купований розум“, всі драматичні твори і лист до Шевченка, а в порівнянні з виданням „Просвіти“ під ред. Романчука — водевіль „Бой-жінка“, котра там пропущена.

Крім літературних творів Квітки, вважав я потрібним долучити і його листування, котре дає так багато для розуміння творчості Квітки, його поглядів на завдання літератури, а також і для розуміння його, яко особи, бо містить силу біографічного матеріалу і щирих авторських признань. До листування самого Квітки, вважав я також потрібним дати листи до нього його друзів і знайомих, котрі (листи) також дають цінний біографічний матеріал. Серед цих листів друкується і лист Шевченка — відповідь на відомий вже лист до нього Квітки. Спомини де яких осіб про Квітку домальовують ту картину, яку дає наш біографічний начерк і листування.

Складаючи план видання, я поставив своїм завданням зібрати до купи все, що так чи інакше торкається Квітки, що з того чи іншого боку освітлює нам цю симпатичну постать одного з піонерів нашого літературного відродження. Цей матеріал дуже багатий і цінний, але розкиданий по різних виданнях і книжках, до того ще таке, які стали бібліографічною рідкістю і вийшли з літературного обігу.

Матеріалами до видання творів Квітки служили мені збірні видання Харківського земства, Іогансона і Романчука („Руська письменность“ II), а також перші видання з 30—40 років.

Листування Квітки я вибрав з „Украинской старины“ Г. Данилевського (Харків 1866), де воно по часті приложено до біографічного начерку Основяненка, почасти розкидано в тексті його, а також з „Кіевской Старины“ (1883 р. кн. VI), звідки взяті листи Квітки до Максимовича. З тої ж книжки Данилевського взято листування з Квіткою його знайомих і письменників, а лист Шевченка вміщений був, як примітка, в біографічній

статті С. Р. в VI томі видання Харківського земства. З тексту Квітиної біографії Данилевського виділив я і спомини про Квітку його близьких родичів і знайомих, оскільки ці спомини наведені у нього в оригіналах.

Маю надію, що в недовгому часі мені пощастить добути *повний текст* листування Квітки і в повному його об'ємі, але на цей раз доводиться обмежитися тим матеріалом, який я мав під руками.

Ще кілька слів про характер цього видання. Повісти і драматичні твори розміщені мною в хронологічному порядку; хоча порядок цей для розуміння творчості Квітки і не дає нічого, а краще було б уложити твори в залежності від їх літературного характеру, але довелося мені числитися тут, як з встановленою традицією, так і з перешкодами внутрішнього характеру, трудностю розложити твори по їх змісту, бо часом деякі твори, різні по змісту (напр. „Солдацький портрет“ і „Маруся“), так тісно зв'язані між собою внутрішнім зв'язком, наданим їм самим автором, що розділити їх тяжко.

Текст де-яких повістей, а також „Листи до любезних земляків“ я скоротив, керуючись бажанням дати видання для шкільного вжитку і для народнього читання. Скорочення зроблені мною дуже обережно; їх менше, ніж можна було зробити без шкоди для художньої вартості творів і не ослабляючи загального їх характеру, їх оригінальності. Але, разом з тим, я вважав потрібним дати тим читачам, котрі захотіли б познайомитися з творчістю Квітки в повній мірі, цілий і повний текст його творів, помістивши свої скорочення в „примітках“ до кожної повісти. В примітках же я даю вказівки що до різних видань повісти чи драматичного твору, а також деякі пояснення окремих слів, що могли би бути незрозумілими або малозрозумілими для школяра, чи читача з народу.

З такими увагами і поясненнями я випускаю в світ свою редакцію творів Квітки на суд критики і читачів.

Вас. Бойко.

10/23—IX—1918 р.

Київ.

ЖИТТЯ ТА ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ

Г. КВІТКИ - ОСНОВЯНЕНКА.

Псалом новий Господеві
І нову славу
Воспоем чесним собором,
Серцем нелукавим;
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благая,
*Яко Бог кара неправих, правим
помагає.*

Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, словословлять
Хвалять імя Боже;
І мечі в руках їх добрі,
Гострі обоюду,
*На отмщеніє неправди
І в науку людям*

Т. Шевченко.

I. Григорій Федорович Квітка-Основьяненко, його життя,
громадська та літературна діяльність.

I.

Рід Квіток. Перші роки життя Г. Ф. Квітки. Наука в монастирській школі. Перша служба. Куряжський монастирь.

Перед нами скромна постать громадського працівника, — каже про Квітку один з його біографів¹⁾ — натура художня і в той же час цілком урівноважена, натура, що перш за все вражає своєю щирістю і носить сама в собі начало замирення. Такі особи завше втілюють в собі кращі почуття сучасників, завше йдуть назустріч новим світлим ідеям, але ніколи не протестують проти вопіючого лиха, бо протест і боротьба чужі їм, органічно їм противні. Григорій Федорович Квітка, не зважаючи на свою нікчемну шкільну освіту, приніс рідному краю незабутні послуги в справі народньої освіти і в справі розвитку місцевої художньої літератури. В своїй громадській і літературній діяльності більш за все керувався він ясним розумінням тої дійсности, що його оточувала, і постійним змаганням до правди і освіти, а головною силою його була щирість і гаряча віра в добро.

Григорій Федорович Квітка народився 18 листопаду 1778 р. в селі Основа під самим Харьковом, що тепер майже зійшлося з містом. По рідному селу прибрал Квітка і свій псевдонім — Основьяненко.

Рід Квіток стародавній український рід. В літописах Слободських полків імя Квітки згадується вперше р. 1666. В 1703 — 32 р. р. полковником Харьківського полку був Григорій Семенович Квітка, прадід Грицька Основьяненка,

¹⁾ С. Р. Біографія Г. Ф. Квітки (Основьяненка). Сочиненія Григорія Федоровича Квітки. Изданіе Харьк. Уѣзднаго Земства. Т. VI, Хар. 1894, ст. III.

полковим судею Роман Григорович Квітка ¹⁾). Дід його Іван Григорович Квітка був Валковським сотником, а потім Ізюмським полковником і помер 14 лютого 1751 р. Син цього Ізюмського полковника Федір Іванович Квітка, батько нашого письменника, по словам І. Вернета ²⁾, відзначався „любезністю характера, рідкою простотою нравовъ и искусствомъ, шутя, сказать полезныя истины и отъмѣннымъ даромъ принаравливаться ко всякому возрасту“. Великопанські традиції жили в роду Квіток, традиції широкого і багатого життя. Родовий будинок Квіток в Основі був остільки пишній, що коли Імператор Олександр I приїхав туди, то з дивованням запитав: „Не во дворцѣ ли“ ³⁾?

Мати Григорія Федоровича була, навпаки, горда, сувора жінка, з холодним характером. У Федора Івановича було два сина: Андрій Федорович, що до кінця життя свого, будучи Харківським Губернським предводителем дворянства, зберігав і підтримував ці традиції і Григорій Федорович (Основяненко), що ради тих самих традицій одмовився від поділу батьківщини і переуступив її всю братові. Було у нашого автора ще три сестри: Марія Федоровна Зарудна, Елізавета Федоровна Смірнітська і Прасковія Федоровна Булавінська.

Григорій Квітка був з перших днів свого життя дитиною хворою, золотушною. Від золотухи ж він і осліп ще на руках няньки. В цей час, коли весь зовнішній світ був закритий для нього, він став дуже чутливим до музикальних вражінъ. Найбільше в той час любив він ходити до церкви: „онъ просыпался при утреннемъ звонѣ и со слезами просился въ церковь. Няня несеть его, и онъ выстаиваетъ всю службу, не смотря на ея продолжительность, и плачетъ, если не застанеть начала“ ⁴⁾. В церкві він уважно і з великим захопленням прислухався до церковних співів простого сільського хору. Ця любов до музики залишилась у Квітки на все життя. Він грав на клавесинах (фортеп'яно) і флейті,

¹⁾ Д. І. Багалій. Історія Слободської України. Харків, 1918, ст. 280. По їх іменам були тоді ж названі і де-які вулиці Харькова; так, була „вулиця пана полковника Квітки“, „вулиця пана Судді“. Ibid, ст. 282.

²⁾ „Українській Вѣстникъ“ 1817, ч. VIII ст. 184. „Мысли о Харьковѣ“.

³⁾ „Украинская Старина“ Данилевскаго. Харьк. 1866, ст. 175. І далі я користуюсь фактичними даними до біографії Квітки з цієї книжки Данилевського.

⁴⁾ Пор. такі слова Квітки: „А тільки було зачує дзвін, то вже ні грається, ні засидиться дома“ („Маруся“).

котру особливу любов за її ніжні звуки; клавесини стояли навіть з годом в його монастирській келі, де він komponував духовні концерти і церковні молитви. Прозрів Квітка лише на п'ятому році життя, коли його повезли на богомілья в сусідній Озерянський монастир. Це несподіване щастя так вразило малого Квітку, що він, і без того дуже побожний, „возгорѣлся восторженной вѣрой: мальчика охватило страстное желаніе отдать всего себя на служеніе Богу“ ¹⁾.

На 12 році життя Квітка став просити батька відпустити його в монастир. Треба сказати, що релігійний настрій взагалі панував в той час серед українського громадянства. „Розумний піп, або чернець, був найлюбішим гостем у старосвітських Слободських панів; — каже Куліш ²⁾. Тим вони були прихильні до церковної служби; тим і вся жизнь їх, од коліски до домовини, водилась духом православної Церкви“. „Релігійність — каже С. Р. ³⁾ — составляла общую черту всего Слободско-Украинскаго дворянства; представители его очень часто поступали въ монастыри, многія даровитыя личности находили тамъ наилучшее примѣненіе своихъ способностей, не имѣвшихъ приложенія въ свѣтской жизни того времени. Всѣ Харьковскіе монастыри поддерживались щедрыми дарами и вкладами мѣстной знати.“ В ченці постригся один з самих любих Квітці офіцерів — поручик Белевцев. Родинні традиції дому Квіток також підтримували в малому Грицькові бажання стати на шлях монастирського життя. Брат бабуні Квітки, дружини Івана Григоровича Квітки, був відомий в свій час єпископ Білгородський Іосаф Горленко. Крім того, рідний дядько нашого автора був монах, ієродіакон Наркиз, що згодом став настоятелем Куряжського монастиря коло Харькова. Нарешті не без впливу на релігійність Квітки, на його бажання відійти від мирської суєти, лишилась і проповідь „причудливаго філософа“ Григорія Сковороди.

„Сковорода появлялся во многихъ домахъ въ Харьковѣ, — каже Данилевський ⁴⁾. Онъ бывалъ, между прочимъ, и въ домѣ Квитокъ. Нашъ авторъ могъ видѣть его, будучи мальчикомъ пятнадцати или шестнадцати лѣтъ... Молва о

¹⁾ С. Р. „Біографія Квитки“ ст. VI.

²⁾ „Квітка і його повісті“ С. П. Б. 1858, ст. VIII.

³⁾ Біографія Квитки, ст. VI.

⁴⁾ „Укр. Старина“ ст. 176—7. Курсів наш. Р, 1754. Сковорода був учителем в Харківському Коллегіумі, але швидко посаду цю кинув і став мандрованим учителем українського народу. Помер Сковорода 1794 р.

Сковородѣ затрунула мысли ребенка“. Але батько й мати не пустили Квітку до монастиря.

Вчив Квітку на Основі монах Куряжського монастиря, під керівництвом самого архимандрита. „Наркизь Квитка, — каже Сементовський¹⁾ — самъ старался развити въ ребенкѣ желаніе поступити въ монастирь, такъ какъ самая школа, гдѣ онъ учился, была при монастирѣ, и по окончаніи уроковъ всѣ дѣти должны присутствовать при богослуженіи.“

Про свою науку в школі сам Квітка писав згодом до Плетньова²⁾: „Я и родился въ то время, когда образование не шло далеко, да и мѣсто не доставляло къ тому удобствъ; притомъ-же болѣзнь съ дѣтства, желаніе не быть въ свѣтѣ, а, быть-можетъ, и безпечность и лѣнность, свойственная тогдашнему возрасту — все это было причиною, что я нерадѣлъ о будущемъ и уклонился даже отъ того, что было подъ рукою и чему могъ бы научиться. Выучити ставить каракульки, я положилъ, что, умѣя и такъ писать, для меня довольно; въ дальнѣйшія премудрости не пускался, и о именительныхъ, родительныхъ и прочихъ, какъ-то: глаголахъ, междометіяхъ, не могъ слышать терпѣливо!“

Замість монастиря Квітка 11 грудня 1794 року вступив на військову службу — вахмістром Лейб-Гвардії Кінного полку, але через рік³⁾ перейшов на цивільну службу при Департаменті Герольдії, де „состоялъ не у дѣлъ“ по 13 жовтня 1796 року. З цього приводу згодом сам Квітка сміявся своїм російським псевдонімом: „Аверьянъ Любопытный, состоящій не у дѣлъ коллежскій протоколистъ, имѣющій хождение по тяжёбнымъ дѣламъ и по денежнымъ взысканіямъ“. Швидко він знову вступив на військову службу ротмістром в Северській Карабінерний полк, а 5 січня 1797 р. в Харківський Кірасірський полк. Військової служби на ділі Квітка і в-вічи не бачив. „Так тогді — каже Куліш⁴⁾ — вислужувалось і насідало старшинувати над убогими служаками всяке багате паненя, бо найбільшеє право давав тогді чоловікові рід його, а не

¹⁾ Ibid. ст. 178. Примітка 10.

²⁾ Ibid. ст. 1778. Лист. від. 15 березня 1839 р.

³⁾ Данилевський приводить такий офіціальний документ про військову службу Квітки. Указ. Катерини II від. 3 травня 1794 р.: „Извѣстно и вѣдомо да будетъ каждому, что Мы Григорія Квитка, квторый Намъ въ Лейбъ-Гвардіи вахмістромъ служилъ, для его, оказанной въ службѣ нашей ревности и прилежности въ Наши отъ арміи капитаны пожаловали и учредили“. (Укр. ст. 178). Данилевський додає, що Квітка ніколи не буде в Петербурзі.

⁴⁾ „Квітка і його повісті“ С. П. Б. 1858 ст. X.

розум і дотепність. Так нікчемно числивсь то там, то сям і Квітка, проживаючи дома, або виїзжаючи, замість служби, до старшого на бенкет. чи на поклон“. Але і „числячись“ на військовій службі, не покинув Квітка своєї старої укоханой мрії, мрії про монастирь. На двадцять третьому році (р. 1800) вступив таки Квітка послушником в Куряжський монастир, де з перервами пробув коло 4 років. „Въ самомъ разгарѣ юности и страстей, як каже Корсун¹⁾ — стянуль Квитка грудь свою послушническимъ ремнемъ, отпустиль бороду, отро-стиль волосы и удалилъсь въ обитель, гдѣ со всей строгостью исполняль монастырскій уставъ“. В той час батько Квітки був вже старим чоловіком і дуже сумував, що син його не послу-хав і вступив в ченці. Не раз він докоряв йому цим вчинком: „Нѣтъ тебѣ моего родительскаго благословенія на то, чтобы ты былъ монахомъ!“ — „Пока будешь монахомъ, запрещаю тебѣ ходить на мою могилу“²⁾. Тяжко це було слухати ти-хому і релігійно-настроєному Квітці, але уступивши бла-ганням батька, покинув монастир і „отдалъ свои силы свѣту, трудамъ и заботамъ на пользу ближнихъ, на пользу родины и родной литературы“. Про те, як покинув Квітка монастир, Данилевський оповідає так: „Однажды везъ онъ на парѣ воловъ продавать въ Харьковѣ сдѣланнныя на монастырскомъ дворѣ бочки. Была осень и страшная грязь наполняла Харь-ковскія улицы. На рыночной площади возъ покачулся и засѣлъ по оси въ грязь. Напрасно Основьяненко хлопоталъ надъ нимъ; мальчишки сбѣжались кругомъ, узнали молодого челоуѣка и стали кричать: „Квитка, Квитка“!.. Онъ махнуль рукой, бросилъ возъ на улицѣ и возвратился въ Основу. Съ той поры онъ уже не думалъ объ удаленіи отъ свѣта“³⁾. Але глибока релігійність не покинула Квітку і серед шумливої атмосфери світа і панського життя; вона опанувала душею Квітки і значно відбилась на його літературних творах, ціл-ком перенятих християнським гуманізмом і моральною наукою. В ближчий час по виході з монастиря він не кинув мона-стирських звичок. В Основі він ходив з церковними клю-чами, сам в свята дзвонив до служби Божої; докінця його життя в кімнаті у нього стояв налож з молитовником і сві-тилась лампадка.

¹⁾ „Укр. Старина“ ст. 180; С. Р. „Біографія“ ст. VII.

²⁾ „Кіев. Старина“ 1893 р. кн. 8, Науменко.

³⁾ „Укр. Ст.“ ст. 181.

II.

Квітка знов на службі. Громадська діяльність Квітки. Танцювальний клуб. Театр „Благотворительное Общество“. Інститут. Квітка повітовий предводитель дворянства. Обрання Квітки в судді. Квітка на посаді голови Уголовної Палати. Квітка і харківська громадська бібліотека.

Тим часом здоровля його поправлялось; він став веселим, приймав участь у всяких забавах. Одна така забава не обійшлась йому дурно. Заготовляючи фейерверк, він вибухом пороху опалив собі обличчя і очі, і на все життя остався з синіми плямами на лобі і осліп на ліве око. Квітка взагалі любив огонь і сам казав: „Пусть мой биографъ не забудеть этой странности“.

Дома ж він захопився музикою і театром, вибираючи собі ролі самі веселі і трудні. В 1806 р. він знову вступає на службу, спершу по провіантській комісії, в міліції Харківської губернії, а потім був обраний секретарем Слободсько-Українського дворянства, але служив тільки рік, і в кінці 1807 р. вийшов в відставку¹⁾.

З того часу і починається громадська діяльність Квітки, що залишила великий слід в культурному житті Харькова і всієї Слободської України. Квітка приймає жваву участь у всіх культурних справах того часу. Ще р. 1802 він був серед тих людей, котрі збирали жертви на Харківський Університет, одкритий р. 1805, і вважав необхідним асигнувати на цю велику мету цілий мільйон дворянських грошей, а не 40.000, які були в дійности зібрані²⁾. Заснування Університету збудило Харьківське громадянство, „пробуждается жажда занятій, жажда чтеній; книги выписываются изъ столицъ. Въ

1) С. Р. приводить власноручне прохання Квітки, знайдене в ділах Харьківського Депутатського зібрання: „Бывъ избранъ благороднымъ Собраниемъ въ Секретари Слободско Украинскаго дворянства, съ полной охотой и усердіемъ желалъ я исполнять возложенную на меня должность, но слабость здоровья, поврежденное зрѣніе, головная боль и другіе болѣзненные припадки, препятствовавшіе мнѣ продолжать службу въ милиціи, и по коимъ я отставленъ отъ оной Вашимъ Превосходительствомъ, какъ Губернскимъ Начальникомъ Харьковской милиціи, принуждаютъ меня просить Ваше Превосходительство увольненія отъ сей должности и назначенія на мѣсто мое другого, которому покорнѣйше прошу поручить принять дѣла дворянскаго Собранія отъ бывшаго до меня секретаремъ дворянства, кои еще мною не приняты и о семъ учинить разсмотрѣніе. Прошеніе писалъ, сочинялъ и подписалъ капитанъ Г. Ф. Квитка. Декабря 1807 г. („Биографія Квитки“ ст. XI).

2) С. Р. ст. XI.

частныхъ домахъ¹⁾ собираются и читаютъ вмѣстѣ и свѣжія книги въ родѣ Анахарзиса, „Ужасы судьбы или четыре несчастливца“, импровизаціи мѣстныхъ поэтовъ студентовъ; на эти то вечера являлся съ флейтой, пьесами для фортепьяно нашъ будущій писатель и больше, чѣмъ флейтой, больше чѣмъ своими сентиментальными романами, увлекалъ публику мастерски рассказываемыми имъ малороссійскими анекдотами и сказками“²⁾.

Не тільки на таких літературних зібраннях показувався Квітка. Заходив він і до „Дворянскаго Клубу“ на вечірки і танці, і згодом став одним з членів розпорядчиків, а потім і директором танцювального клубу. Р. 1812 в Харькові повстав постійний театр і його директором також був Квітка; він ввесь час тоді пробував в театрі, наставляв артистів, давав їм цінні поради. В Харькові ж і почав свою блискучу артистичну діяльність і М. С. Щепкин. Зі слів останнього Данилевський каже, що тільки дякуючи Квитці в-перше в Харьківському театрі була поставлена в бенефіс Щепкина „Наталка-Полтавка“ Котляревського. „Назначьте какую-нибудь старинную пьесу, — порадив Квітка, — а передъ самымъ днемъ бенефиса сошлитесь на нездоровье какого-нибудь артиста и просите официально дать, за поспѣшностью, Наталку-Полтавку, пьесу уже разрѣшенную для Полтавы“³⁾. Песа була дана⁴⁾.

Така різнобічна діяльність Квітки, такі різкі переходи в його житті, дали привід Каразину скласти таку епіграму на Квітку:

„Былъ монахомъ, былъ актеромъ,
Былъ поэтомъ, былъ танцоромъ!“

Театр кинув Квітка тоді, коли почав иншу свою громадську роботу над заснуванням в Харькові „Благотворительнаго Общества“, котре відкрило „Институтъ для образованія бѣднѣйшихъ благородныхъ дѣвиць“. Історію цього

1) В домі дружини губерньського прокурора Любовнікової, в домі адюнкта російської словесности Гонорского (Данилевскій ст. 196).

2) С. Р. ст. XI.

3) „Укр. Старина“ ст. 189.

4) Квітка так захопився театром, що заховався в одну з кращих артисток, відому тоді своєю красою Прежиковську. Не одружився з нею Квітка лиш через енергичний опір його матері.

„Товариства і Інституту розповідає С. Р.¹⁾ на підставі нових матеріалів — Харківського Депутатського зібрання.

Року 1817 „Петербургское Человѣколюбивое Общество“ надіслало Слободсько-українському Губернському Предводителю дворянства записку „Мысли о прекращеніи нищенства“. Цю записку уважно читав Квітка і з приводу цих „мыслей“ він писав, що треба „устраивать по селамъ богадѣльни и самымъ нищимъ давать посильную работу, и устраивать богадѣльни общественнымъ сборомъ, какъ въ казенныхъ, такъ и въ помѣщичьихъ селахъ“. У відповідь на запитання „Человѣколюбиваго Общества“ Губерніяльний Предводитель дворянства за допомогою Г. Квітки пише, що в Харкові вже 5 років існує „Благотворительное Общество“; про мету його діяльності Квітка пише словами указу Александра I; „не наружная помощь первому встрѣчному нищему нужна, а стараніе облегчить ихъ судьбу ласковымъ обращеніемъ и спасительными физическими способами, слѣдуетъ искать нищихъ и немощныхъ въ самомъ жилищѣ ихъ, въ сей обителі плача и страданія“. На ці слова відгукнулось по ініціативі Квітки Слободсько-українське дворянство заснуванням „Общества благотворенія“, яке було відкрите 22 липня 1812 р. „Суммы, — каже С. Р. — ежегодно вносимыя членами²⁾, употреблялись Совѣтомъ Общества на вспоможеніе бѣднымъ, призрѣніе вдовъ и сиротъ и увѣчныхъ, на воспитаніе въ пансіонѣ гимназій недостаточныхъ молодыхъ дворянъ для военной службы приготавливаемыхъ“. Як каже Н. Ю. Квітка, „набирались въ классы этого общества дѣвочки съ моекъ и просто съ улицы. Иные вмѣсто денегъ вносили хлѣбъ, муку, холстъ. На десять дѣвочекъ всѣхъ классовъ былъ сперва гимназическій учитель, безъ жалованья. Скоро стали сюда поступать просьбы и отъ бѣдныхъ дворянъ о помѣщеніи ихъ дѣтей“³⁾. Після таких „просьб“ пансіон для бідних дітей „съ моекъ и улицы“ прийняв чисто клясовий характер і перетворився на „Институтъ для образования бѣднѣйшихъ благородныхъ дѣвиць“. Рада товариства так пояснює своє рішення: „иностранная воспитательница, по одному только знанію языка французскаго безъ всякаго разбору въ дворянскіе дома принимаемая, не исполняютъ ожиданій родителей, и

¹⁾ Біографія ст. XIII—XIV.

²⁾ По 25 р. Данилевський, ст. 190. Примітка 83.

³⁾ Ibid.

постигая важность воспитанія женщинъ, толикое вліяніе на нравственность мужчинъ имѣющую, Совѣтъ рѣшилъ устроить заведеніе, въ которомъ благородныя дѣвицы самага недостаточнаго состоянія наилучшее образованіе могли получить и по окончаніи онаго могли сами принять на себя почетное званіе воспитательницъ“¹⁾. Майже з самага заснування Товариства. Г. Квітка приймає в ньому жваву участь в ролі „Правителя дѣлъ“, збирає жертви, розсилає відозви, друкує справоздання про життя Товариства та Інституту. На цей Інститут, як каже Срезневський²⁾, Квітка „принесъ въ жертву почти все достояніе свое“. Але не зважаючи на всю кипучу енергію Квітки, Інституту р. 1816 загрожувала загибель за браком коштів. Тоді Квітка енергійно домагається, щоб Інститут став державним і перейшов до відомства Імператриці Марії. Швидко Квітка цього добився і р. 1817 „Институтъ для образования бѣднѣйшихъ благородныхъ дѣвиць“ став просто „Харьковскимъ Институтомъ благородныхъ дѣвиць“. Цим Квітка забезпечив існування першої на Слободській Україні жіночої школи.

Ще не встиг Квітка передати Інститут на державні кошти, як судилася йому нова громадська служба. 10 грудня 1816 року він був обраний Предводителем дворянства Харківського повіту і пробув на цій посаді три роки, до 1827 р.

Під час цієї служби Квітка знову виявив себе, як „ревностный насадитель просвѣщенія“ і глибоко-гуманна людина. Праця його над ширенням освіти в рідному краю вилилася в заснуванні Кадетського Корпусу, згодом переведеного до Полтави. Кадетський корпус відкритий був 8 липня 1823 року і Г. Квітка знову збирає жертви для цієї нової школи, збирає енергійно, тисячами карб. що-місячно, суми, досить великі на той час і при загально-відомій інертності громадянства до всяких благодійних підприємств. За „усердіє“ в цій справі Квітка р. 1825 одержав в нагороду орден Анни 2-ої степені.

На посаді Предводителя прийшлося Квітці віч-навчати стати з тим соціальним лихом, яке тоді тяжило над закріпаченим людом. На предводителів був тоді накладений обов'язок „улаживать взаимныя отношенія между крестьянами и помѣщиками“. В архіві Харківського Губерніяльного Депу-

¹⁾ С. Р. ст. XIV.

²⁾ „Укр. Ст.“ ст. 191.

татського Зібрання зберіглося „дѣло о возложеніи обязанности на Губернскихъ Предводителей смотрѣнія за спокойнымъ управленіемъ помѣщиками надъ крестьянами“ ¹⁾. На предводителів були накладені такі обовязки: 1) „навѣдываться безъ огласки и безъ всякаго письменнаго производства объ обращеніи помѣщиковъ съ крестьянами; 2) земскіе исправники обязаны сообщать уѣзднымъ предводителямъ для свѣдѣнія всѣ случаи, въ какихъ предѣлы власти помѣщичьей нарушаются и о коихъ предводители доносятъ по порядку Губернскому ихъ начальнику; 3) когда по симъ свѣдѣніямъ уѣздные Предводители замѣтятъ дѣйствительное злоупотребленіе власти въ непомѣрномъ распорядкѣ работъ и повинностей или не въ помѣрныхъ наказаніяхъ, тогда они, во 1-хъ стараются удостовѣриться въ истинѣ сихъ замѣчаній всякими способами, какіе только безъ огласки могутъ быть употребляемы; во 2-хъ, когда свѣдѣнія окажутся достовѣрными или по крайней мѣрѣ вѣроятными, тогда приглашаютъ къ себѣ или сами посѣщаютъ помѣщика подъ какимъ-либо благовиднымъ предлогомъ и дѣлають ему внушеніе о перемѣнѣ его обращенія, представляя ему бѣдственные послѣдствія, кои отъ сего произойти могутъ и объявля вмѣстѣ съ тѣмъ, что въ противномъ случаѣ они должны будутъ предаць все дѣло разсмотрѣнію Губернскаго Предводителя“ ²⁾. Нове поле діяльности відкрилось перед Квіткою, на котрому він в повній мірі може в дійному житті виявити свою мягку вдачу, свій гуманізм.

Як же справлявся Квітка з цією новою ролею „блюстителія добрыхъ отношеній“ між вихованим в душі рабства панством і закріпаченим людом? Квітка ретельно виконує свої обовязки не за страх, а за совість. Довід вшись, що в с. Григоровці під самим Харьковым управитель маєтку покійного Норова знущавється над кріпаками і творить „безчинства“, суворий суд і розправу, Квітка негайно поїхав туди і впевнився, що управитель справді „инихъ дворовыхъ людей за невзность оброка сѣкъ розгами и заковывалъ въ кандалы, одну женщину насилывалъ и за жалобу о томъ мужу сѣкъ мужа ея розгами неоднократно и заковывалъ въ

¹⁾ С. Р. ст. XXIII—XXVI.

²⁾ Ці обовязки наложені на предводителів, як каже С. Р., на підстав. рескрипту імператора Николая Павловича, котрий єсть в ділі Харьк. Депут Зібрання.

цѣпи, а потомъ еще высѣкши однажды мужа, принудилъ его сѣчь жену свою и при томъ дѣлалъ имъ обоимъ разныя неприличныя ругательства и насмѣшки. Атаманъ же, надзирающій за работами, употребляетъ съ ними побои, сажая ихъ на цѣпъ и въ колодки“.

Селяне благаи Квітку усунути управителя, і він енергично вимагає увільнення управителя і атамана, „а вновь опредѣленнымъ приказать управлять крестьянами, не выходя изъ правилъ, законами предписанныхъ, а также немедленно уничтожить кандалы, цѣпи и колодки“.

С. Р. так характеризує діяльність Квітки, як Предводителя: „Не увлекаясь ни жалостью, не вдумываясь и не возмущаясь въковой несправедливостью самага крѣпостичества, которое такъ противорѣчило христіанскому гуманізму, Квітка въ этомъ жгучемъ вопросѣ сохранялъ полный объективизмъ, постоянно имѣя въ виду не общественное зло, а установленіе справедливаго отношенія къ каждому отдѣльному случаю“ ¹⁾. Розповівши ще один епізод з предводительської діяльності Квітки, повівши ще один епізод з предводительської діяльності Квітки, коли він захистив селянку Пелагею, котра після 50 різок і побій нагайкою втікла до Губернатора, а той направив її до Квітки, С. Р. пише: „Непонятно, почему, давая приютъ Пелагеѣ и разнымъ другимъ также обиженнымъ существамъ, Квитка не проникается также обиженнымъ существамъ, Квитка не проникается также обиженнымъ существамъ, Квитка не проникается также обиженнымъ существамъ. А тема, вѣдь, глубокая; у Шевченка она вызвала цѣлий рядъ потрясающихъ поемъ: Видьма, Марына и др. Почему же у Григорія Федоровича ни въ одномъ произведеніи не выступила драматическая сторона жизни того самого крѣпостного крестьянства, которое онъ такъ хорошо зналъ и такъ прекрасно изображалъ? Почему, зная не одинъ Пелагеевскій епізодъ, а десятки подобныхъ, еще болѣе потрясающихъ душу и возмущающихъ всякде челоуѣческое чувство, онъ не воспроизвелъ ихъ ни въ одной изъ своихъ повѣстей, вызывая изъ своего воображенія однѣ чувствительныя, свѣтлыя, бытовія картины, рисуя одни добродѣтельныя, положительные образы?“ На ці питання біограф Квітки дає таку відповідь: „Зависѣло ли это отъ его мягкой душевной організації, неспособной къ сильному негодованію и къ отрицательному изображенію зла, или лиризмъ и оптимизмъ Квитки происходили отъ недостаточно критическаго сознательнаго отношенія къ окру-

¹⁾ Курсів наш. Цей погляд на соціальні відносини, як побачимо нижче, відбився і на творах Квітки.

жающей действительности? — вопрос этот остается открытым". Ми можемо сказати, що це залежало і від м'якої вдачі Квітки, і від малої освіти, відсутності широких громадських і політичних інтересів, а в значній мірі також і від браку сталої літературної і громадської визвольної традиції. Не можна вимагати від Квітки того, за що боротися стало тільки молодше покоління після Квітки. Ера боротьби в літературі і житті за волю народу настала пізніше, в 40—50 роках. Квітка, син XVIII і початку XIX віку, при своїй незначній освіті, не міг попередити свого часу і стати пророком соціального визволення.

На кінці своєї служби на посаді повітового предводителя Григорій Квітка з грудня 1827 р. по 28 березня 1828 р. виконував обов'язки Губерніяльного предводителя до обрання на цю посаду Бантиша. Швидко після цього, 7 квітня подав Квітка прохання про увільнення його „по слабости здоровья“ з посади повітового предводителя.

З того часу власне і починається серйозна літературна праця Григорія Федоровича; але перше ніж перейти до цієї сторони життя Квітки, вважаю потрібним продовжити оповідання про його громадську діяльність.

Р. 1832 дворянство обрало Квітку совістним суддею, в якій ролі він пробув до 1840 р., коли його було обрано на посаду Голови Харківської палати уголовного суду. Про це обрання Корсун передає такий анекдот: коли Квітку обрали Головою, всі дворяне, друзі і знайомі вітали його і де-які напівшуткуючи казали йому: „теперь уже Григорій Федоровичъ, надо перестать писать ваши малорусскія повѣсти! кончено! довольно!“ На це Квітка спокійно виняв листа одного свого петербурзького приятеля¹⁾, в котрому той оповідає, як государиня плакала, читаючи повість „Маруся“. Після цього його стали вітати з літературним успіхом.²⁾

Трохи пізніше, р. 1833 ми бачимо Квітку в ролі попечителя першої харківської громадської бібліотеки. Бібліотека була відкрита по „предписанію“ міністра Закревського на добровільні жертви. 13 грудня 1832 р. Губерніяльний Предводитель Андрій Квітка писав до Губернатора Каховського, що для бібліотеки зібрано 400 книжок і 7.000 карб. грошей.

1) П. Плетньова.

2) „Русскій Архив“ 1892 р. кн. II. „Воспоминанія Корсуна“ Костомарова. (Див. також. С. Р. „Біографія“ ст. XXVII).

18 липня 1833 бібліотека була відкрита, але „пошла плохо. Первые мѣсяцы, какъ городская новинка, она кое-кого изрѣдка къ себѣ заманивала. Заходили въ нее иногда студенты. Писатель Квітка-Основьяненко заглядывалъ въ нее повременамъ, да библиотечарь съ помощникомъ. Другіе же приходили на первыхъ порахъ посмотрѣть на одно, именно: какъ это и кто именно заходилъ читать туда“.¹⁾ Швидко книгозбірня стала порожня і 7 березня 1836 р. Комітет попечителів її, за підписами губернатора кн. П. Трубецького, вик. об. губ. предводителя М. Ковалевського, п. п. Кашинцова і Квітки Основьяненка, постановив: „такъ какъ досего времени библиотека рѣдко посѣщаема была весьма ограниченнымъ числомъ читателей, то сдать ее въ учреждаемую справочную городскую контору“.²⁾

Після нового обрання Квітки на посаду голови уголовної палати, була на нього складена ще одна епіграма:

„Не надивлюся я, Создатель,
Какой у насъ мудреный вѣкъ;
Актеръ, поэтъ и засѣдатель —
Одинъ и тотъ же человекъ!“

Данилевський каже, що ці епіграми дуже впливали на мирну і тиху натуру нашого автора.³⁾

III.

Початок літературної діяльності Квітки. „Українскій Вѣстникъ“. „Вѣстникъ Европы“. Одружіння Квітки, вплив на нього його дружини. Життя Квітки в Основі. Перші комедії. Перші українські твори. Співробітництво в „Современник'у“. Листування з Плетньовим. Участь в інших журналах і збірниках. Погляди Квітки на свою літературну діяльність.

Славу свою Квітка заслужив своєю літературною діяльністю, своїми українськими повістями. Почав Квітка писати російською мовою.

1) „Укр. Стар.“ ст. 239—40. Там же детально історія цієї книгозбірні.

2) Ibid. ст. 241. Данилевський оповідає, що в початку 1841 р. книгозбірня була від справочної контори перевезена на двір депутатського зібрання, де зложена на горіщі. Тільки р. 1859 її там побачили, „извлекли“ і знову відкрили в 1865 р.

3) Ibid. ст. 211.

Коли не рахувати літературними творами всякі романси і вірши, як отъ „Воззваніє къ женщинамъ“:

Волосы сѣдѣють,
Зубы ужь падутъ,
Душеньки, прощайте,
Не могу любить.
Обожаль я Машу,
Катѣ строилъ куръ,
Чуть не застрѣлился,
Надю какъ узналъ,¹⁾

то першими його літературними творами були справоздання „Общества благотворенія“ та Інституту, які друкував він в „Украинском'у Вѣстник'у“. Цей журнал почав виходити р. 1816 під редакцією Евграфа Филомафитського і Разумніка Гонорського. В числі його видавців р. 1817 був Григорій Квітка, але швидко кидає його, написавши такого листа до редакторів: „Почтенные сотрудники! Я получил на выборахъ должность предводителя дворянства, поэтому отказываюсь отъ участія въ журналѣ; самимъ издателемъ убѣдило меня быть только горячее желаніе пользы краю, тогда какъ я несъ лишь званіе издателя и не имѣлъ способностей не только писать, но и быть полезнымъ въ вашихъ совѣщаніяхъ! Прошу передѣлывать дальнѣйшія мои статьи объ Институтѣ, о чемъ просить побуждаетъ меня также не слава прослыть мастеромъ слова.“²⁾ В цьому журналі Квітка друкує детальні справоздання про життя Інституту, не виключаючи дрібніших грошевих обрахунків, а також публічно вихваляє своїх ближчих співробітників, як Карзенову, Коменську й ин.³⁾ Крім справоздань про Інститут, містить Квітка в журналі і свої фелетони та анекдоти, в котрих висміював хиби своїх сучасників, їх погоню за іноземним вихованням, нахабств іноземців-вихователів. Ці фелетони підписував Квітка псевдонімом „Фалалей Повинухинъ“, працюючи в журналі до 1820 року.⁴⁾ Після того, як „Украинскій Вѣстникъ“ закрився, Квітка став співробітником „Вѣстника Европы“, що видавав Каченовський в Москві. Тут він також містить юмористичні фелетони під ріжними псевдонімами, як „Фалалей Повинухинъ“, „Фалурден Повинухинъ“, „Аверян Любопитный“, „юноша из

1) „Харьковскій Демокритъ“ январь 1816 г.

2) „Укр. Старина“ ст. 201.

3) С. Р. ст. XIX.

4) Про перші твори його див. „Укр. Старина“ ст. 202—206.

Бѣлаго города“, і адресуючи свої листи до „Лужницкаго Старца“ — П. Л. Яковлева, брата М. Яковлева, що був товаришем по лицю Дельвіга, Пушкіна та ин.

Серьозна літературна діяльність Квітки почалася після його одружіння.

Після того як Інститут перейшов під „покровительство“ Марії Федоровни, до Харькова приїхала р. 1818 на посаду класної дами одна з пепінерок Катерининського Інституту Анна Григоревна Вульф. Через три роки р. 1821 вона стала дружиною Квітки, котрому, як сам він казав, „дана судьбой въ награду не знаю за что“. Анна Григоревна „была прекрасно образована по тому времени и отличалась далеко недюжиннымъ умомъ и окружала мужа самой заботливой, нѣжной лаской“¹⁾. Як каже Данилевський, „свадьбѣ предшествовала самая страстная любовь, которой, по словамъ М. С. Щепкина, отвѣчали неменѣе нѣжно и пылко“²⁾. Той же біограф так характеризує дружину Квітки: „она принимала участіе во всѣхъ работахъ и трудахъ нашего автора, лелѣяла жизнь его, выслушивала и поправляла его сочиненія, смотрѣла на его литературную судьбу, какъ на свою собственную, на его сочиненія, какъ на что то сверхъестественное и когда не стало на свѣтѣ ея старого друга, она бросила свѣтѣ и „съ нетерпѣніемъ ждала минуты, когда могла за нимъ сойти въ могилу“³⁾. Про її вплив і значіння для літературної роботи Квітки, сам він теж пише до Плетньова: „Вотъ мое чистосердечное сознание, никогда я не думалъ писать что-либо! Читаное не нравилось; а если встрѣчалось что-либо, сходствовавшее съ моимъ разумнѣемъ, я находилъ, что не съ той точки писавшій смотрѣлъ, не то замѣтилъ. Отдаленность отъ дѣйствователей и пребываніе въ здѣшней пустынѣ не лелѣяли дальнѣйшихъ разсужденій и никакъ не возбуждали во мнѣ охоты писать. Притомъ же занятія, пріятныя для души и сердца моего, обладали тогда мною въ высшей степени.. Я устраивалъ Институтъ — самая мысль, такъ новая для здѣшняго края; боролся съ мнѣніями, предрасудками, понятіями; произвелъ, и въ награду увидѣлъ зависть, дѣйствующую противъ меня со всѣмъ ожесточеніемъ! Бросилъ всѣ мои труды и тутъ-то, посланною

1) С. Р. ст. XLI.

2) „Укр. Стар.“ ст. 192.

3) Ibid. 193.

миѣ Богомъ Анною Григорьевною побужденный, принялся писать¹⁾!

Ще раніше, 8 лютого 1859 р., Квітка сам писав про ролю дружини своєї в його літературній роботі: „Мой собственный — цензоръ и критикъ мой безпристрастный, Анна Григорьевна, находитъ, что „Щирая любовь“ интереснѣе „Маруси“. Не знаю, какъ въ свое время посудите; но я ей вѣрю; что было бы безъ ея руководства? Если занесусь, она меня притянетъ; если опускаюсь низко, она велитъ вылазить, или оставитъ и приподняться; она-то въ пору меня останавливаетъ въ разговорахъ, въ описаніи дѣйствій“²⁾.

Під час служби своєї Предводителем дворянства Квітка 10 років жив в Харькові, в перший час в будинку своєї матери, де займає лише дві кімнати, одну велику в три вікна на двор і одну маленьку-спальню в одно вікно, що виходило в сад. Тут він жив ще кілька місяців і після одружіння. Тільки покинувши службу р. 1828, Квітка переїхав в Основу і тамъ-то почалась, під впливом Анни Григорьевни, поважна літературна діяльність Григорія Федоровича. Під час служби Квітка написав лише комедію „Пріѣзжій изъ столицы, или суматоха въ уѣздномъ городѣ“, сюжет котрої цілком схожий з сюжетом „Ревизоръ“ Гоголя. Надрукована була ця комедія р. 1840³⁾.

За цією комедією йшли інші кожного року: в 1829 р. вийшла комедія „Дворянскіе выборы“, р. 1830 „Дворянскіе выборы. Часть вторая или: Выборъ исправника“, р. 1831 „Шельменко, волосний писарь“ — всі друковані в Москві без імени автора. Остання комедія являється переходовою

¹⁾ Лист від 26 квітня 1837.

²⁾ „Укр. Ст.“ ст. 193.

³⁾ Немає ніякого сумніву, що комедія Квітки написана без впливу Гоголя, бо, як повідомляє Данилевський, „в редакції Репертуара“, гдѣ она була напечатана в 1840 году, сохранился отъ рукописи ея, затерянной въ типографіи, заглавный листокъ на синей бумагѣ, а четвертку, съ печатью комитета и слѣдующей подписью: „Печатать позволяется. Москва, 1828 года октября 18-го дня. Въ должности Предсѣдателя Московскаго Цензурнаго Комитета, Сергѣй Аксаковъ, № 602“. Рукопись тогда же была послана на сцену в Петербургъ, ходила тамъ по рукамъ, ходила по Москвѣ, и возвратилась въ тридцатыхъ годахъ въ Харьковъ“. („Укр. Стар.“ 213). Сам С. Аксаков писав з годом Данилевському, що комедія „Пріѣзжій изъ Столицы“ була ухвалена до друку разом з іншими комедіями, як „Дворянскіе выборы“. „Вторые дворянскіе выборы“, „Турецкая Шаль“, „Шельменко“. (Ibid. 216).

Г. Квітка-Основьяненко.

Анна Григоровна
(дружина Квітки).

Автограф, з повісті «Підбрехач»

*Дуже не добре діло брехати! Брешуть, камиуть люди, свій таб
тригуб, та навсич не вернеться.*

Осно-вьянен-ко.

стадією до цілком українських творів. Вона писана мішаною російсько-українською мовою, власне по-українськи говорить лише Шельменко. В слідуєчому році Квітка пише вже цілком українську повість „Ганнуся“, але надрукована вона була в „Телескоп’і“ (р. 1832, ч. VII ст. 192) в перекладі По-годіна. Окремою книжкою вийшла р. 1839 під заголовком „Ганнуся. Розказъ Грицька-Основьяненка“. Останній псевдо-нім прибрав собі Квітка по рідному селу Основа і вперше ми бачимо його під повістю „Салдацький Патрет“ в „Утрен-ней Звѣздѣ“, збірнику Петрова, що вийшов в Харькові р. 1834, хоча написана ця „латинська побрехенька“ р. 1833. Там же була вміщена його „Супліка до пана іздателя“ і „от-рывокъ“ — „Украинское утро“ за підписом Григорій Квітка.

Тоді-ж були написані Квіткою і видані р. 1834 окремою книжкою „Малороссійскія повѣсти, розказываемыя Гриць-комъ Основьяненкомъ“ ч. I, де були вміщені „Салдацький патрет“, „Маруся“ і „Мертвецький великдень“. Друга ча-стина „повѣстей“ в складі „Добре роби, добре й буде“, „Конотопська відьма“, „От тобі й скарб“ видана була р. 1837 в Москві ж, хоч написані були ці повісти одночасно з попе-редніми. Р. 1836 виходить „Шельменко-писарь“ другим ви-данням, появляється новий твір — оперета „Сватання на Гончарівці“, пишеться „Козир-дівка“¹⁾. Ці повісти завоювали славу Квітці і велику популярність серед публіки. „Дѣло рѣ-шенное“ — писав Сементовський р. 1840 — „никто не пишеть повѣстей такъ превосходно по русски, какъ Основьяненко пишеть ихъ по-малорусски. Въ его удивительной простотѣ столько силы и красоты, что даже въ переводѣ ихъ еще столько остается“²⁾. „Я думаю, — писав В. Дан до Дани-много Остаеца“³⁾. „Я думаю, — писав В. Дан до Дани-левського — что Квітка одинъ изъ первыхъ и лучшихъ раз-скащиковъ на родномъ нарѣчїи своемъ. Многословная бол-товня его на природномъ языкѣ всегда простодушна и умна, на русскомъ же нерѣдко пошловата. Какъ быть! Доколѣ писатели во французскихъ крысьихъ перчаткахъ и въ раз-душенихъ завиткахъ, топорно охорашиваясь, будутъ ста-рательно изъясняться подборомъ французскихъ словъ и обо-ротовъ, придавая имъ только по наружности русскій видъ, дотолѣ русское слово не будетъ облагорожено“³⁾. Своїми

1) Надрукована була р. 1838 в С.П.Б.
2) „Маякъ“ 1840 р. ч. II гл. III.
3) „Украин. Старина“ ст. 228.

по-
жна
и до
уку,
бы-
став-
ахъ,
тите
вы-
дено
ано,
юсь
гра-
про-
ють
ому
Мої
ихъ

зно,
кий
рце
час
за-
чені

яль-
і по-
9 р.,
полі,
пола,
гур-
цей
при
10 не
срок.
яніе

українськими повістями „облагородилъ“ Квітка українське слово.

„Извѣстность украинскаго разскащика — каже Данилевський¹⁾ — вскорѣ дошла до Петербурга“. Журнали через книгопродавців, стали просити його в співробітники. Жуковський, проїзжаючи через Харьків, був у Квітки, порадив йому — писати і писати більше, вибираючи сюжети з життя, і привіз переклад де-кількох його повістей в подарунок „Современнику“, що видавав тоді П. А. Плетньов. З того часу Квітка завязав постійне листування з Плетньовим і став співробітником „Современника“. Тут надруковав він переклади своїх українських повістей і деякі російські твори. Почавши „Современником“, Квітка співробітничав і в інших столичних і провінціальних журналах і давав свої твори для різних збірників і альманахів, котрих розплодилось в той час дуже багато; Квітка був співробітником „Отечественныхъ Записокъ“²⁾, „Майяка“³⁾, „Репертуара“⁴⁾, „Литературной Газеты“⁵⁾, „Москвитянина“⁶⁾, „Ластовки“⁷⁾, „Молодика“⁸⁾, „Утренней Зари“⁹⁾.

Слава про Квітку через Плетньова і Жуковського дійшла і до царської семі. В листі до Н. Шредера від 23 березня 1839 р. Квітка пише: „Малоросійскія повѣсти помѣщаю въ переводѣ въ „Современникѣ“. Первая „Маруся“ была читана ихъ Имп. Высочествамъ, В. К. Маріѣ, Ольгѣ Николаевнамъ. Государыня Императрица изволила присутствовать при чтеніи и удостоила его особеннаго вниманія. Государь цесаревичъ, читая присланное ему въ Венецію, изволилъ читать съ наслажденіемъ. Такъ писали ко мнѣ“¹⁰⁾.

Як же сам Квітка ставився до своїх літературних творів, як і для чого писав він?

Писав Квітка дуже швидко: „при первой встрѣтившейся идеѣ, я тотчасъ пишу и тогда у меня все въ сторону, пока

¹⁾ Ibid 218.

²⁾ „Двѣнадцатый годъ въ провинціи“ р. 1843.

³⁾ „Перекотиполе“ 1840.

⁴⁾ „Пріѣзжіи изъ столицы“ 1840.

⁵⁾ „Вотъ тебѣ и кладъ“ 1839.

⁶⁾ „Бѣдная Оксана“, 1842.

⁷⁾ „Сердешна Оксана“, „Пархімове снідання“, „Напуцання як завязано“, 1841.

⁸⁾ „Перекотиполе“, „Підбрехач“, 1843.

⁹⁾ „Божія дити“, 1840.

¹⁰⁾ „Укр. Старина“, 229—30.

не окончу“¹⁾. На столах у нього в Основі всюди були поставлені чорнильниці, щоби всюди і в кожную хвилину можна було віддатися любій роботі. Цітований вище лист Квітки до Плетньова, в якому він оповідає про свою шкільну науку, він кінчає так: „Съ таковыми познаніями писатели не бывають. Молодость, страсти, обстоятельства²⁾, служба заставляли писать, но какъ? Я въ это не входилъ „Еже писахъ, писахъ!“ Про свої перші Комедії Квітка писав: „Простите авторскому самолюбию о своихъ писаніяхъ! „Дворянскіе выборы“ сорвались у меня съ языка; въ брульонѣ схвачено было и почти противъ воли въ такомъ видѣ и напечатано, до того безобразно, неприбрано, что я отрекся и отрекаюсь отъ нихъ“³⁾. Про українські ж твори він писав так: „Заграничныхъ людей въ свои повѣсти не беру... Вотъ въ простомъ классѣ людей необразованныхъ, гдѣ люди дѣйствуютъ не по вложенныхъ въ нихъ понятіяхъ, а по собственному чувству, уму, разсудку, если замѣчу что такое, пишу“⁴⁾. Мои герои и героини все въ квиткахъ и запаскахъ, все здѣшнихъ мѣсть“⁵⁾.

Почав Квітка свою літературну діяльність досить пізно, на п'ятому десятку життя свого, коли мав вже великий матеріал спостережень над людьми, коли пізнав серце людське і знав добре відносини життєві. Але в той же час він був завше непевним що-до вартости своїх творів і надто-чутливо реагував на всі критичні статті, присвячені

¹⁾ С. Р. „Биографія“ ст. XXIX.

²⁾ Данилевський наводить такий документ, що свідчить про матеріальний стан Квітки Черновий папір, писаний рукою Г. Квітки, — умова покійного Основяненка і його брата з М. А. Байковим, від 1 травня 1829 р., про продаж останньому маєтку в Змієвському повіті, в селі Гуляй-полі, „заключающаго въ 50-ти наличныхъ крестьянскихъ душахъ мужскаго пола, земли 37-хъ десяткахъ, лѣсу 112 десяткахъ съ садомъ, селитряныхъ гурземли 37-хъ десяткахъ, вѣтряною мельницею и постоялымъ дворомъ“. За цей тахъ, съ посудою, вѣтряною мельницею и постоялымъ дворомъ. За цей маєток Байков повинен був заплатити Г. Квітці 40,000 р. ас.: тисячу при підписанні умови, 10,000 не далі 1 вересня того ж 1829 р., ще 10,000 не пізніше 1 липня 1830 р., і останні 10,000 р. в осібно встановлений срок. „Это было съ тѣхъ поръ — каже Данилевський — единственное достояніе нашего автора“. (Укр. Ст. ст. 212 прим. 55).

³⁾ Цітований вище лист до Н. Шредера. (Укр. Ст. ст. 224).

⁴⁾ „Москвитянинъ“ 1849 г. № 20.

⁵⁾ Лист до Шредера.

його повістям¹⁾. Сама дрібніша непохвальна увага дуже впливала на нього. Не менше неприємностей дістав Квітка і від Харківського громадянства, дворянства і служилого люду, яких типи малював він в своїх російських повістях і комедіях²⁾. В одному з листів до Плетньова Квітка писав: „Писавъ „Марусю“, я узналъ себя, что могу такъ писать; но по-русски послѣ уроковъ за „Дворянскіе выборы“, я боялся приниматься³⁾. По-малу він знайшов свій правдивий літературний шлях, той природний ґрунт, на якому так пишно розцвіла його слава: тим ґрунтом був український народ, тим шляхом була народня українська повість: „Я не могу писать по-нынѣшнему, — признається Квітка Плетньову — не могу писать очищеннымъ слогомъ, подобранными выражениями и всегда буду сбиваться на свой тонъ, малороссійскій. При всемъ усиліи, при всемъ стараніи, буду влѣзать на ходули и отъ неумѣнья управлять, зашатаюсь и упаду. Къ чему идти за толпой, въ коей всѣ глушатъ одинъ другого!“⁴⁾ Квітка не пішов за юрбою, а вибрав свій власний шлях. „Описывая тотъ нарядъ, — каже С. Р.⁵⁾ который онъ лучше всего любилъ и зналъ, и описывая его на его собственномъ языкѣ, какимъ владѣлъ въ совершенствѣ, Квитка выступаетъ далеко изъ ряда современныхъ ему беллетристовъ и кладетъ основание цѣлому новому литературному направленію. Любя литературное дѣло и видя свою неспособность, свое безсиліе въ созданіи сильныхъ произведеній, онъ отдался тому голосу искренняго вдохновенія народними образами и въ этой сферѣ явился во всеоружіи глубоко-прочувственнаго содержания и прекрасной естественной формы выражения. Квітка чувствовалъ въ себѣ эту могучую національную основу творчества и, повинуюсь, создалъ наилучшіе перлы своего литературнаго богатства“. Про свою російську творчість сам Квітка писав до Плетньова: „Я началъ переводить одну изъ повѣстей моихъ... Признаюсь вамъ, иногда бываетъ мнѣ въ этой ра-

1) Афанасев Чужбинський писав до Данилевського, що Квітка розійшовся з ним холодно після того, як він написав для „Москвитянина“ статтю про оповідання Квітки, в котрій, між иншим висловився, що його українські твори кращі ніж російські. Навіть за російські твори ображався Квітка. (Укр. Стар. 225).

2) Великий і цікавий матеріал про це див. в листах Квітки до Плетньова.

3) „Укр. Стар.“ ст. 256.

4) С. Р. ст. XXXIII.

5) Ibid. XXXII—III.

ботъ тяжело выразить мысль свою авторскую, или описание дѣйствія; я подбираю слово къ слову, такъ и сякъ переиначиваю; все мнѣ кажется несоотвѣтствующимъ разсказу дѣйствующихъ лицъ избраннаго мною рода, характерамъ ихъ, мѣстности и языку. Сякъ такъ излагаю и иду далѣе!“¹⁾ Слава його українських творів була безмірно вища, історико-літературні їх значіння було значно більше. Не тільки сухолітературні твори його українські були визначною подією в нашому письменстві навіть така книжка, як „Листи до любезних земляків, видана Квіткою р. 1839, мала велике значіння, як спроба популярнаго викладу для народу на теми політичні і громадські; „Листи“ виявляють в Квітці свідомість обовязків інтелігенції в її відносинах до народу²⁾.

Весь вільний час віддавав Квітка своїй літературній роботі. Наслідками її він ділився з своєю дружиною. Вже будучи старим чоловіком, Квітка, після служби, йшов до свого кабінету і там писав. Тільки над вечір він виходив і прочитував написане Анні Григоревні, котра тоді і ділилась з ним своїми вражіннями і давала поради. Не зважаючи на свою популярність, як українського письменника, майже кожний рік посилаючи свої твори й переклади до журналів і збірників, Квітка зовсім не беріг своїх рукописів. Часто, написавши повість, він віддавав її знайомим; повість ходила по руках, іноді попадала до рук якогось літератора чи випо давця і без відома автора виходила в світ друком. Він на це не сердився і добродушно сміявся. Про це не раз він пише в листах своїх до Плетньова. Але видання своїх творів, як напр. видання 1841 р., котре раніше хотів видати в Петер-бурзі Фішер, нічого, крім великих неприємностей, йому не дало. За повісти свої, котрі давав Квітка журналам, просив він висилати йому нові книжки і закордонні часописи, головним чином французські—для дружини своєї. Але часто навіть примірників книжок з власними творами він не мав.

IV.

Смерть Квітки. Діплом Копенгагенського Товариства Антікварів.

Жив Квітка шістдесят чотири роки. Про смерть його Срезневський писав: „8 августа, въ пять часовъ пополудни, скончался въ Харьковѣ предсѣдатель Палаты Уголовнаго

1) Лист від. 26 квітня 1839. („Укр. Стар.“ ст. 227.

2) За ці „Листи“ Квітка одержав подяку від правительства.

Суда, надворний совѣтникъ и кавалеръ орденівъ св. Анны 2-ой степени и св. Владимира 4-ой степени, Григорій Федоровичо Квитка. Потеря — которую глубоко почувствуетъ всякій, хто зналъ покойника, его искреннюю любовь къ отечеству, его примѣрную ревность къ служенію, его правдивый, благородный характеръ и образъ мыслей, его заслуги краю! ¹⁾

Через девять років, 31 січня 1852 р., вмерла і дружина його Анна Григорьевна.

Дітей Квітки не мали.

Поховали Квітку в Харькові на Холодногорському кладовищі; на могилі його білій мармуровий надгробок, на якому написано:

Здѣсь покоится прахъ

Григорія Федоровича

Квитки.

(Основьяненка).

Родился 18 ноября 1778

Скончался 8 августа 1843

З другого боку надгробку напис:

Анна Григорьевна Квитка,

урожденная Вульфъ.

Родилась 1800 года, мая 17-го дня.

Скончалась 31 января 1852 года.

Вже після смерті Квітка одержав диплом „Копенгагенскаго Общества Антикваріевъ“. Данилевський так описує цей диплом: „Подъ красною виньеткою, изображающею древность Сѣвера и ихъ собирателей, въ античномъ вкусѣ за подписью знаменитаго Магнусена и секретаря Общества, неменѣ знаменитаго Рафна, съ печатью, украшенною рунами, слѣдуетъ самый дипломъ:

„Le Conseil d'Administration de la Société Royale des Antiquaires du Nord, sur la proposition du Comité pour l'ancienne histoire de Russie, a dans sa Séance de ce jour, nommé Associé de la Section Russe, Son Excellence, monsieur Gregoire Kvitka, conseiller d'état actuel, à Charkov, qu'elle estime doné de la volonté et de la faculté de contribuer à atteindre le but que se

¹⁾ „Приложеніе“ № 33 „Харьк. Вѣдомостей“, 1843 р. („Укр. Стар.“ ст. 248)

proposé la section, et tous les droits en Associé lui seront réservés conformément au Règlement de la Section“.

Діплом датований 27 серпня 1845 р.

„Квитка — каже Данилевський — по ошибкѣ названъ здѣсь дѣйствительнымъ статскимъ совѣтникомъ, какъ по ошибкѣ же сочтенъ дипломомъ въ числѣ живыхъ“ ¹⁾

II. Твори Квітки-Основьяненка.

I.

Українські твори Квітки на початку літературного відродження. Погляди Квітки на завдання письменника. Характерні риси творчості Квітки.

Українські оповідання Квітки творять окрасу нашого письменства і тепер, а в час свого виходу вони були визначною подією. До Квітки на ниві української літератури зажили слави лише Іван Котляревський, що утворив цілу школу, та почасти Гулак-Артемівський своєю сатиричною казкою, що руба поставила питання про соціальне становище закріпаченого люду. В той час не густо було українських авторів, не багато й творів, що визначалися б своєю художньою формою і реальним змістом серед тої макулатури, догого літературного мотлоху, який явився наслідком безглузтого літературного мотлоху, який явився наслідком безглузтого літературного мотлоху. Про цей мотлох Квітка писав: „Є такі люде на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцим то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке, і розумне і полезне, і що стало бить, по нашому *опричь лайки та глузовання над дурнемъ більш нічого не можна й написати*“ ²⁾. Протестом проти такого погляду, в значній мірі оправданого характером тодішньої псевдо-української (як „Казакъ стихотворецъ“ Шаховського) літератури, а значить протестом і проти такої літератури, стали українські твори Квітки. „Былъ у меня — пише Квитка в одному з листів до Плетньова — споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчїи. Я его просилъ написать что либо серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобень и вовсе не способенъ. Знавъ его удобство, я написалъ „Марусю“ и доказалъ, что отъ малороссійскаго языка можно растрогаться“. Свою національну позицію в пись-

¹⁾ „Укр. Стар.“ ст. 250. Діплом Данилевський найшов серед паперів Квітки.

²⁾ „Супліка до пана іздателя“. Курсів наш.

менстві виявив Квітка і в одному з листів своїх до Максимовича: „Мы должны, каже він, пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіемъ гласно проповѣдующихъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 миллионъ говорятъ, который имѣетъ свою силу, свои красоты, неудобно-изъяснимыя на другомъ, свои обороты, юморъ, иронию“. Квітка виступив свідомим оборонцем прав української мови в справжній художній літературі і коли після Котляревського йому не було потреби завойовувати це право, то він вже здобуті літературні позиції її закріпив і справді таки доказав, що українська мова придатна до виразу всіх вищих думок і почувань людини, здатна до художнього змалювання людського життя з його повсякденним горем і щастям. Поважне трактування теми своїх оповідань, щиро народній їх зміст і демократичній¹⁾ настрій, викликали і ті похвали, що сипались на автора з боку сучасної критики, і той пієтет, яким було обвинуте ім'я Квітки для дальших поколінь української інтелігенції. Коли до цього додати, що українська мова була вперше вжита Квіткою для прозових оповідань, (а не тільки для жартовливих віршів), то в ньому можна бачити літературного новатора, добрий і вдалий почин котрого покликав до життя в українському письменстві народню повість, народню по мові, формі, змісту і тенденції. Такі заслуги перед українським письменством дали права Квітці зайняти одно з визначніших місць серед наших письменників; ім'я батька української художньої повісти, і творця національної художньої прози, назавше лишиться за ним.

Оповідання Квітки були оригінальними не лише своєю зовнішньою формою, вони визначаються і своїм змістом, що до тем і сюжетів, і внутрішньою стороною, — своїм стилем, манерою і характером трактовки тих тем і сюжетів. Це, так би мовити, внутрішня оригінальність його творів походить з одного боку з його теоретичних поглядів на завдання письменника і характер літературного твору, з другого з його власної вдачі, його душевного складу, виховання і світогляду. „Мнѣ было досадно, — пише Квітка до Плетньова — что всѣ летають подъ небесами, изобрѣтають страсти, созидають характеры; почему бы не обратиться направо, нальво и не писать того, что попадаетъ на глаза? Живя на Украинѣ,

¹⁾ Термін „демократичний“ що до Квітчиних оповідань можна прикладати тільки з де-якими оговорками.

приучаяся къ нарѣчію жителей, я выучился понимать мысли ихъ и заставилъ ихъ своими словами пересказать ихъ публикѣ“. В цих словах висловив Квітка своє profession de foi, свою літературну віру народнього письменника, котрий мало вигадує, а більше користується в своїх творах реальною правдою життя, хоч би в тій мірі, в якій ця правда уявляється авторові. Квітка не фантазує, не „изобрѣтаєть страсти“, а типізує в своїх поетичних образах поодинокі і розрізнені явища життя, свої спостереження над людиною і відносинами її до всього оточення. Не зважаючи на деякі особливості своїх творів, котрі не зовсім підходять під загально-приняте розуміння художнього реалізму, він був в українському письменстві реаліст sui generis. Реаліста-письменника не звичайного, як ми тепер розуміємо, а власне реаліста sui generis витворила з Квітки, як письменника, його вдача і виховання. Те, що називали перші критики творів Квітки, перші дослідувачі його творчості, сентименталізмом, наївним ідеалізмом і т. п. дуже мало спільного має з літературним сентименталізмом. Ці особливості його оповідань не виходять з факту наслідування модної літературної течії, не завдячують впливові літературних зразків; вони стали результатом його чулого серця, його власної особи, яко людини. Релігійне виховання замолоду покляло свою печать на його душу, витворило релігійний світогляд, що позначився на всіх його творах; ця ж релігійність в кращому розумінні цього слова, перейнятість християнською моральною наукою — викликала і його життєву мораль, його принципи людських відносин, пропагандою котрих служать його літературні твори.

II.

Погляди Квітки на релігію, мораль та родинні відносини. Заперечення громадської солідарності. Соціально-громадські погляди. Виправдання класової нерівності. Соціально-громадська сатира, її характер. Замилування стариною (етнографізм). Націоналізм.

Милосердний Бог править світом і людьми. Він — премудрий Творець, все покорується йому. „Природа живе по волі Божій для радости людини“. „От на березах і листя зашепотіли про меж себе, що й вони, по ласці Божій, будуть красоватись на ясному сонечку. Схаменулась травонька, як скропила її небесная рісочка, піднялись стебелинки, розпу-

кались цвіточки і, порозівавши роточки свої, надихали на усю долину таким пахом, що почувши його, забудеш про усе і тільки, здихнувши, подумаєш: „Боже милосердний! Отець наш небесний! І се усе, що тільки є на землі, у воді, під небесами, се усе Ти тільки по єдиному милосердію своєму для чоловіка сотворив еси“. („Маруся“). Воля Божа незнана чоловікові, не може він розуміти діл Господніх, — один Він знає, що і для чого робиться; чоловік повинен тільки безропотно приймати те, що посилає нам Бог і молитись Йому. Бог — великий хазяїн світа¹⁾. У всьому виявляється премудрий промисл Божий і Його безмірне милосердіє, не багато Він і накладає на людину, щоб заслужити милость Його. Любов до Бога і брата свого — єдина велика заповідь Господня, котру неустанно повинен памятати чоловік і керуватись нею в своєму житті. Горе і радости посилає Бог, яко кару за гріхи і нагороду за добрі діла наші²⁾. Хоч карає Бог за гріхи наші, але і милує нас по милосердію своєму, як батько карає і милує дітей своїх³⁾. Все в руці Божій, все

¹⁾ „Ніколи не треба гнівити милосердного Господа пересудами зачим отце, зачим отсе? Чому те не так, а се не сяк? Чи ми можемо знати, що і коли треба? Чи можемо розуміти, що і для чого робиться? Чи чоловікові діло розсуджати про сили Божі? Він — старий хазяїн. Він один усе знає, що, коли і скільки чого послати. Нам тільки треба молитися Йому, щоб нас миловав, щоб нас послав благодать свою не по гріхам нашим, а по своєму милосердію, та дякувати по усяк час і за те, що живемо і що світ Божий бачимо, що пропитуємося, що Бог дав кому жінку, діточок, кому щирих приятелів“. („Добре роби“).

²⁾ „Ніхто не забуде голодного году, що Бог послав нам за гріхи наші. Так і тут же бачимо, що наш Отець, Цар Небесний, не до кінця прогнівляється на нас, а усе жде, щоб ми схаменулись, покаялися і вернулись до закону Його святого і робили Його волю. Яку? Може дуже важку? Може трудну? Може повеліва самотужки гори з місця на місце перетягати? Може велить жменями море вилити? Тільки й є Його повелініє: люби Його, як создателя Свого, що від Нього усе маєш: і світ, і хліб, і худобу, і семью, і усе, усе, і що добрости і милосердію Його і миру нема; та люби усякого чоловіка, як широго брата і сина божого, бо Він, Господь наш, повелів себе у молитві звати отцем... Так ми вже усі Йому такі любязні, як діти батькові“. („Добре роби“).

³⁾ „Нам пан-отець у церкві читає, що Господь небесний нам, як отець дітям... бережить нас від усякої біди і береть нас прямісінько до себе, де є таке добро, таке добро, що ні розказати, ні здумати не можна! Та ще й так подумаймо: чувствуєш ти, чоловіче, що се Бог за гріхи твої послав біду? Так же і розсуди і який батько покине овсі діток, щоб без науки ледачили? Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи повчить, по-батьківськи і пожалує... Се ж люде так з своїми дітьми роблять, а то Отець небесний, що милосердію Його і миру нема! Той

йде від Бога. „Що я знаю — сказав Тихон Брус громаді, що прийшла до нього за порадою: — Молітесь Богу! Коли наш Отець небесний не змилосердиться над нами, то що ми можемо зробити? Без Його святої волі і маненька комашка ні народиться, ні вмере, а ще пуще чоловік, що як читають у церкві Боже слово: „і волос твій не паде без Його велінія“. Так що тут і робити більше, як тільки молитись. („Добре роби“). Чоловік повинен повсякчасно дякувати Богові за все, що Він посилає йому¹⁾; „треба, щоб і ми любили один одного, як брата, у нужді помагали, один від одного біду відводили і коли до чого приходиться, один за одного страждали і біду терпіли. От тоді-то ми Богу угодимо і царство від нього получимо. Так чи не для того лишень і біди Він нам посилає, щоб на ділі вчилися добро робити?“ („Добре роби“). Чоловік повинен виконувати закон Божий, жити по правді, по заповідям Його, бути милосердними, щоб і Господь до нас милосердним був²⁾. Все горе, вся біда, всі напасти, що посідають чоловіка в житті, — то кара Господня за гріхи людські. „Се нам за гріхи наші, Науме, Бог наказаніє послав!“ — сказала Настя по смерті Марусі. „За гріхи!“ —

коли і пошле за гріхи яку біду, то Він же помилує! Тільки покаряйся Йому. А після сього не будемо журитись, що Бог милосердний ні пошлеть терпіти, і перехрестившись скажемо: „Господи, навчи мене грішного, як сповнять волю Твою святу“. Та й побачиш, що опісля усе гаразд буде“ („Маруся“).

¹⁾ „А він, мізернеє созданіє, ся билина, ся пиль і порошина, чи він же Тобі благодарить? і як?.. О, Боже праведний! Буди і усегда милостив нам грішним“ („Маруся“).

²⁾ „Тим то й горе, що й сам милосердний Господь, що милосердію Його і миру нема, та і той не змиловався над нашими або дітськими слізьми... Нема в нас ні одної праведної душі, чию б молитву Бог послухав і нас помиловав. За гріхи наші Господь нас і наказує. Чи добре ж ми перед ним живемо? Чи ходимо ж у праздник до церкви? Швидче куди до беседи, або у шинок, а не у дом Божий.“

Коли ж і прийдемо, то чи молимося ж ми, як треба християнам! Рукою махаєм, а думкою скрізь літаєм. Чи помагаємо кому у нужді? Швидче послідню сорочку, та хоч би і з приятеля, здеремо, а свого і клаптика не впустимо... За гріхи і тепер терпимо; плачмо ж та й кажімо: умилосердсьє, Господи, і помилуй нас грішних... Будьте милосердні, щоб і Господь був до нас милосердний“ („Добре роби“).

„Пожалуй, на словах ми усі бойкі, усе робимо гаразд: „я сякий, каже инший, „я такий, я милостивий, я старцям подаю, я бідних обділяю“. Прийди ж до нього у нужді, проси голодний сухаря, неімуший свитини — ей, і сухаря не дасть, і за руку виведе з хати, коли ще і у потилицю не стукне“. (Ibid.).

відповів Наум. — „Чи є така кара, щоб нею удовлнити за наші гріхи?.. Що день, що час ми тяжко согрішаєм перед Господом нашим, так чого ж ми достойні?... Як би Отець наш небесний робив не по милосердію, а по правді своїй святій, так ми би і давно недостойні і на світ дивитись. Міри нема Його доброти!“ („Маруся“) Тому треба завжди Богу молитись, бо молитва любя Богові, вона велика сила перед Ним. „Отцевська і дітська молитва держить на світі чоловіка“ („Божі діти“). Але тільки щира молитва має силу, а не показна¹⁾. Треба молитись і бути покірним. „Господи Милосердний! Нехай я один усі біди перетерплю, нехай я вмру, тільки помилуй мою Марусю! Дай нам пожити на сім світі“ — молився Василь після розлуки з Марусею на кладовищі — „а в тім як Твоя воля святая!“ — додав він²⁾. У всіх випадках життя свого звертайся до Бога і проси у Нього помочи³⁾, але знай, що Бог робить добро тобі навіть тоді, коли посилає не те, чого просиш. „Да будет воля Твоя святая зо мною грішним! Ти усе знаєш, Ти лучше зробиш, чим ми, грішні, думаємо“. — Молився Наум перед смертю Марусі. Проси у Бога сили пережити горе, що постигло тебе, не нарікаючи

¹⁾ „Коли Наум приходив до церкви молитись, то вже справді молився, а не ловив вітрів, не розглядав і сюди, і туди, а стояв, як і треба, неначе перед самим Господом, царем небесним, і тільки слухав, що читають і співають“ („Маруся“).

²⁾ Пор. ще: „Зачим же Він узяв у нас одну нашу радість? — питає Настя, не довіряючи безмірній любові і милосердію Божому?“ „Зачим? Дурна, дурна!“ — одповів Наум. „Зачим узяв? Щоб дитина добрая, за добрість і Йому милая, поживши у сьому злomu світі та бачачи других, не пішла у слід за тими, що не по його волі роблять. А за лихе і злее дитя Бог карає отця і матір, так би ми були б і за неї у одвіті; а тепер, коли дитя наше було добре, то через неї і нам що-небудь Бог з гріхів простить... Не було у нас дитяти, самі по собі жили, будем і без неї. Ти скажеш: тогді були молоді та здорові, а тепер старі, не здужаємо робити на себе. Насте, Насте! І у молодії літа не самі по собі ми і жили, і робили і пропиталися, Бог нам помагав; Він же нам і тепер дасть. Поживемо ще, потерпимо ще за гріхи наші на сім світі; по Його воленці прийде і наша година. Ти мені закрий очі, а тебе... тогді круглу сироту, у біді ще й лучше не покине Той, що й маленьку комашечку догляда, та й збереть нас до купи, і наша Маруся нас тамечка зостріне“.

³⁾ Коли заслабла Маруся, „Наум сам, запершись, усе Богу моливсь, впаде навколішки, руки лама; як вдарить поклон, та з півчаса лежить і усе молиться: „Господи милосердний, не осироти нас, не віднімай від нас нашої радості! Ріши мене усіх худоби; озьми мене старого, немощного, озьми мене до себе, а нехай вона поживе на світі...“

на нього, щоб не согрішити перед Богом¹⁾. За покірність волі Божій, за щирі молитви і добрі діла Бог посилає нагороду людям на землі і на тім світі. Хоч Захарій був не з заможних, а про те, коли взяв до себе сиріт, то „Бог поблагословив труди їх“²⁾ („Божі діти“). За добрі діла свої дістали тесть і теща Нечипора радість на тім світі³⁾. Добрим ділам радіє Бог і янголи Його⁴⁾. А недобрим ділам суворим свідком і суддею є совість людська. Совість заговорила у Дениса, коли він з Трохимом опинився в темному лісі підчас страшної бурі і привела його до покаяння⁵⁾. Не тільки совість мучає людину, але сам Бог карає її за гріхи, за злі вчинки. У Дениса „Бог і розум відняв і язик попутав“, коли наспіло слідство про Трохимову смерть („Перекотиполе“). Не минеться лихе діло лихому чоловікові, бо є для нього суд Божий⁶⁾.

¹⁾ „Не оставь мене, Господи, отець милосердний, у сюю горкую годину“ — молився Наум над тілом Марусі. — „Цілий вік Ти мене миловав, а на старости, як мені треба було у землю лягати, послав Ти мені таке горенько! Укріпи мене, Господи, щоб я не согрішив перед Тобою!“

Милость Господня буде не тільки по молитві нашій: „Наум достав Йорданської води, та й звелів Насті щоб нею натерла Марусі бік, де болить, і дав тієї ж води трошки напитись, а сам підкурював її херувимським великодним ладаном, помолвився з Настею Богу... аж ось і Маруся притихла“.

²⁾ „Де Захарій мав заробити рубля, гляне — ні відсіль, ні відкіль, набіжить йому два. У таке уремя, як, думає, нігде не прочеє роботи... дивиться — кличуть його, і така трапляється робота, і такий за неї заробіток, що він і на думках не покладав. Те ж саме і у Васьки робиться. Рук не поклада, роботи не оббереться, та знай грошки чистить. І свій, і мужиків заробіток усе до купи, усе до купи, хвалять Бога милосердного!“ („Божі діти“).

³⁾ „Вона, бач вийшла з нашої паравхвії — каже Радько мертвець Ничипорові — хоч і тутечка лежать. Вони, знаєш, усе вередовали на тім світі і усе старцям подавали, та бідних одягали, та з неимущими посліднім куском хліба розділялись, так їх усі старці і облягли, та їх що-день, що-ніч усе й забавляють; то Лазаря, то Сквородині псалми їм співають, а вони лежачи потішаються і від нас зовсім відцуралися, а про ваш світ, не хочуть і споминати“. („Мертвецький великдень“).

⁴⁾ Коли Кость пішов по своїй охоті у рекрути замість дядька свого, „хлопчики плачуть, та доклони бють, янголи святі, вірно, тут літали і веселилися, дивлячись, що тут діється“ („Божі діти“).

⁵⁾ „Я той, що вас обкрадав, не було другого злодія на селі... се мое діло!.. Я не тільки злодій, я душоубець! зарізав нищого, мав грошей у нього знайти... одержу свою кровавину — а він онде свариться... Господи! і ти мене не помилуєш?.. Ні, Бог мені смерть дасть, мене грим уба... Далі представляється йому старець, що свариться на нього“ („Перекотиполе“).

⁶⁾ „Есть над нами создатель наш. Він, будучи пресвятійший, саме истинне добро, самая чистая правда, Він не потерпить, щоб яке злее діло так і минулося. Хоч чоловік, зробивши худо, і захова кінці так, що ні жоден чоловік не дошукається до правди, так Він, премудрость вишня, Він, знающий наші діла, бачащий самі думки наші, Він не потерпить ніякої неправди, Він обявить твоє діло через те, на що ти і не думаєш, і неначе рукою вкажеть: отсе той, що зобидив брата і відвів від себе пеню“ („Перекотиполе“).

Бог повелить — „і комашка стане свідителем, і ниточка заговорить і через неї відкриються великі та мерзькі діла“. Кінчаючи оповідання „Перекотиполе“, Квітка каже: „Так то суд Божий не потерпів неправди і хоч як кінці були заховані, так Бог об'явив; і через яку безділицю? — через бурян, через перекотиполе“.

Повна покірність всьому, що випадає на долю людини — такий основний принцип релігійної науки Квітки. „Нема тут нічого вічного. — Сьогодні жив, завтра — що Бог дасть...“ „Більш усього помятуй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховують завтра; і усі будемо у купі, у Господа милосердного на вічній радості, і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе і ніяке лихо нас не постигне“ — ці слова з „Марусі“ може найкраще відбивають суть релігійної філософії Квітки. Не треба турбуватись про земні радості, не треба нарікати на горе і лихо, на неправду і нужду, — Бог карає винних, а горе і біду посилає Він за гріхи наші. Філософія Квітки — це філософія коліскової пісні, щоб спало дитя без журби і турбот. Покірність і молитва — лейт-мотив Квітиної релігійної науки.

В повній гармонії з нею стоїть його моральна наука; його соціально-громадські погляди.

„Возлюби брата свого“, а тому не думай ніколи про себе, коли другим загрожує біда. „Захарій з жінкою своєю Ваською ще держались, і як діточок дасть Бог, так вони об собі і не турбувались; знай, ходили по дворам, де недужому яку поміч давали, а де об помершому трудилися, щоб помогти у похоронах, і тільки їх і діла були“ („Божі діти“). „Не пожалуй нічого для свого брата; а брат наш усяк чоловік, хоч з нашого села, хоч з другого, хоч з города, хоч Німець хоч Турок, усе чоловік, усе боже створеніє. А що найприятніш Богу, коли за кого не тільки що худоби рішишся та й душу положиш“ („Добре роби“). Не жалуй за своїм щастям, коли, віддавши його, відведеш біду від іншого. Щира любов „немає своєї волі, свого хотіння, свого щастя. Вона живе для другого“ („Щира любов“). Так і зробила Галочка: „порадилися, потолковалися, обсудили діло кругом, так і є: приходиться Галочці, щоб не заїсти чужого віку“, пожертвувати своєю любов'ю, своїм щастям. Не тільки своїм добром, своїм щастям треба жертвувати за брата, але й життя своє віддати за нього. „Нехай я вмру, тільки помилуй Марусю“ — просить Бога Василь; пішов в рекрути по своїй

охоті Кость, бо „чоловікові треба, скільки його сили є, робити не для себе, а щоб добро було усім“ („Божі діти“). Добро роби не тільки тому, хто може тобі віддячити, „ні, зроби добро такому, що він тобі ніколи не віддасть“ (Ibid). Найбільше жалуй сиріт, малих діточок, не знущайся над ними¹⁾. Добрі діла і люде хвалять і шанують такого чоловіка²⁾, і сам Господь дасть нагороду на небесах: „Треба тут заробляти, щоб там від Нього милость получитьи. Добре роби, добре й буде“ („Добре роби“). За недобрі ж діла получиш і кару³⁾. Не тільки другим добро роби, але і прощай гріхи ближнього твого; „Бог і сам проща грішників, і нам грішним велить прощати ворогам нашим. „Устань, Оксано, іди до серця матиного „будь моєю дитиною впять“ („Сердешна Оксана“). Прикладом людини, що керується в своєму житті релігійною наукою Квітки, являється Наум Дрот (Маруся); Тихон Брус („Добре роби“), так зразком людини, що на ділі проводить моральну науку, служить Петро („Сердешна Оксана“), що простив гріх Оксани, хотів покрити його законом і на все життя лишився вірним братом і оборонцем Оксани і її старої матери.

Проповідь любови і добрих діл, проповідь саможертви і прощення, смирення і покори — така суть моральної науки Квітки. Всіх люби і всіх прощай, роби добро, не надіючись на подяку, і віддай себе за других — така християнська мораль автора, що сам на ній виховався, у неї глибоко вірив і її ж проповідував в своїх літературних творах. Істина — правда і добро — головні провідні ідеї релігійно-морального світогляду Квітки.

Але разом з тим треба підкреслити ще одну характерну рису його світогляду, що яскраво відбилася і на творах, —

¹⁾ „Є на небі Бог милосердний! — каже стара Векла старостам, що прийшли сватати Оксану за капітанського денщика. — Він не повеліва гнушатися над сирітством! Тяжкий гріх зобиджати і всякого чоловіка, не то що сироту“ („Сердешна Оксана“).

²⁾ „Усі ж то похвалили Костя і не дуже розглядаючи прийняли його у салдати, забрали лоб і до присяги привели“... „Майор, начальник його, любив і жаловав його... Усі начальники знали його... і любили його“ („Божі діти“). „Губернатор — спасибі йому — нічого ж то і не розсердився, а дивлячись на них (Левка та Івгу), що як голуби голубляться, аж сплкнув, та відвернувся від них і став платочком сльози витирати“ („Козир-дівка“).

³⁾ „Напишіть исправнику, — наказав губернатор про Шельменка писаря — чтобы немедленно было арестовано все его имущество для удовлетворения обиженных“ („Шельменко — писар“).

це пасивність, покірність перед лихом життя. *Приймай світ так, як він єсть*, не думай боротися з тим, що вважаєш ти лихом; лише керуйся в своїх вчинках словом Божим і християнською наукою моральною, *побори лихо в собі, духом стань вищим над життєвою неправдою*—все останнє приложиться тобі. Моральна висота людини більше важить за всі блага землі.

В згоді з основним поглядом на моральні вартости людини стоїть наука Квітки про людську славу¹⁾, честь дівочу²⁾ ввічливість, звичайність, повагу до старших по віку³⁾, такого ж характеру і його осуд лайки⁴⁾, надмірного вживання горілки⁵⁾.

Цікаво ще зазначити погляди Квітки на родинні відносини. Муж і батько — голова родини, що вся йому покорається і мусить безкритично виконувати його накази і розпорядження. Жінка і діти слухняні і покірні, роблять і „звичайні“, — муж і батько, що дає добру науку дітям, любить і жалує свою жінку — такий родинний ідеал Квітки⁶⁾.

¹⁾ „Як сонце на небі, так у усякого чоловіка слава“. Лихо тому, хто загубить її, краще тогді на світі не жити... Краще я маю своїми руками навязати їй камінь на шию та утопити у річці, чим віддати на согрішення, на наругательство“ — каже Векла старостам („Сердешна Оксана“).

²⁾ „Не доведи до того, Боже! — аж скрикнув Василь і аж злякався, подумавши, про що Маруся йому тільки нагадовати стала. Буде тебе, моя зозуленко, як ока берегти. „Не бійся мене, я знаю Бога небесного! Він покара за злеє діло, усе рівно, що за душоубство... я тебе обережу, як братик сестрицю“. („Маруся“). Ївга одмовилася взяти гроші, що давав їй губернатор, бо „у нашому селі усі знають, що я жила у губернії і вернулася з такими грішми, що чоловік і у год їх не заробить, а я собі дівка, де їх узяла? Та така слава піде про мене, що і не відхрестися і не відбожися!... Що замуж іду, так вже б то мені і не треба доброї слави?... Сором буде і на людей дивитись!“ („Козир-дівка“).

³⁾ Див. численні характеристики героїв і героїнь Квітки.

⁴⁾ „Ах ви, хахли безмозгли!“ — крикнув москаль — („а зараз ляйтесь! щоб то перше розпитати, та тогді б вже і лаявся, скільки хотів“) („Салдацький патрет“).

⁵⁾ „Щур же їй, тій горілці. Пити її можна, та не напиватись: чарку, другу у компанії, а не так вже, як Нечипір, що й худобу попропивав, звівся ні нащо, та ще й душі трохи був не занастив. Їй, бережіться, хлопці! не удавайтесь у тее пянство!“ („Мертвецький великдень“).

⁶⁾ „Чому б так не робить: наградив тебе Бог щастям, що батько й мати твої живуть при тобі і дякують добрим словом, що ти їх при старости і кохаєш і поважаєш; або жінкою, до тебе доброю, послухною, хазяйкою невиспуюю; або діточками покірними та слухняними — хвали за себе Бога і лягаючи і встаючи, а їх шануй і кохай, і для них не жалій не тільки ніяких трудів, худоби, та коли нужда звелить, душу свою за них положи, розпинайся, умри за них, та усе таки памятуй, що й вони на сім світі такі ж гості, як і усякий чоловік, чи цар чи пан, чи архиерей, чи салдат, чи личман. („Маруся“).

Цей ідеал з одного боку стоїть в звязку з його релігійно-моральними поглядами, з другого, може, відбиває дійсні погляди простого народу. Гріх робить той, хто виходить з цих меж¹⁾, хоч іноді це й буває корисно і практично²⁾.

Ще одна риса в поглядах Квітки на людину варта уваги. Це — заперечення громадської солідарности, коли вона виходить за межі християнською моралю приписаних добрих діл, за межі звичайного добродійства. „Знаймо самі себе, а про другого, хоч певно знатимемо, чи бачитимемо нам нужди мало“ — поучає Квітка в „Козир-дівці“. Векла Ведмедиха була „розумна, розсудлива, богобоязна і чесного роду... як вона скаже, і усе гаразд буде, по її. Сама ж було не ходить до волости і ніколи не розпитує, чого і зачим зібралася громада? їй і нужди мало ні до чого“. („Сердешна Оксана“). „Тихон Брус був стар чоловік, розумний на усе село, де жив, та розум мав при собі, не дуже з ним вихвачувався“. („Добре роби“). Трохим „дума: Донеси мене тільки, Господи, до дому! Щур тобі і зо всім! знати тебе не хочу!.. Нехай тебе Бог у сім ділі простить, (каже Денисові) а ти покаєшся і покинеш скверне таке діло. Щож-ж? спіткнувся, та й схаменувся. А розказовати не моє діло“. („Перекотиполе“).

Такий погляд цілком відповідає загальному світоглядю Квітки. „Добре роби, добре й буде“ — нічого кращого не придумаш, як приписано словом Божим.

Мораль Квітки — мораль християнська, мораль індивідуума, а не громади, мораль людини, а не людства, як організованого цілого. Квітка не піднявся до розуміння народу — творця закону; він бачив в ньому лише виконавця закону, данного зверху. Коли ж іноді траплялись зловживання законом і владою („Козир-дівка“, „Конотопська відьма“, „Шель-

¹⁾ „Хоч гріха на душу озму, та вже не дам йому волі — думає Пріська про свого чоловіка — п'яницю. „Хоч гріх, хоч два жінці мужа бити, а нехай Бог простить“ („Мертвецький великдень“).

„Ось тільки хоч ногою вийдеш, то не побоюся гріха, битиму... Коли б мені знати, як то у панів бува?.. Вже ж не приходиться жінці мужика бити“ („Сватання на Гончарівці“).

„Котра жінка против закону піде — розказує Радько-мертвець — та стане мужика вчити... язика, щоб на мужика не гримала достається своє: жаба у нього віпється, а руки поскорчує, та поводить, так що й коваль молотом не порозправляє“. („Мертвецький великдень“).

²⁾ Побивши мужа, „наша Пріська направила мужика... вже не те, щоб йому шляться по шинкам, та за чарку горілки чортякам душу віддавати; сидить дома і з двора — ні чичирк!“ (Ibid.).

менко-писар“), то в цьому винні не закони, а тільки моральний занепад їх служителів, які до того ж завше бували покарані¹⁾.

Тут ми вже підходимо до питання про соціально-громадські погляди Квітки.

Цікавий матеріал для характеристики цих поглядів дає повість „Щира любов“.

„Олексій як треба, зараз скочив, поклонився охвицеру звичайно, та й хотів далше відійти, бо не приходилося мужиків рівнятися з його благородієм“²⁾. „Коли ви самі забули, що ви є благородні, так проста дівка, мужичка, нагадує вам, що ви таке є“ — сказала Галочка офіцерові, коли той висловив щире бажання одружитися з нею. „Я Галочка, дочка обивателя Олексія Таранця, нагадую Семену Івановичу, що він є благородний, пан, поручик. Йому не можна цього і думати“. Я вам не рівня. Я не знаю, як у світі меж панами усе прочее водиться, а знаю, що усюди будуть питатись про вашу жінку: відкіля вона і хто така є? Нехай ви, люблячи мене, і не засоромитесь сказати прямо: „вона мужичка“ та яково вам буде тогді? Усі будуть з вас сміятись, усі осуджувати, усі цуратимуться вас, що у вас через жінку уся рідня мужики... Попрьокам та сміху з вас кінця не буде. Не стерпите, схаменетесь... і раді б вернутись та вже неможна... Хоч як хочете мене переряжуйте, научіть усьому, як треба бути панею, та вже натури не переробите: усе видно буде, що я коренна мужичка“. На закид Семена Івановича, що „усі ми боже створені“, що „се ми, люде, вигадали, що то пани, а то простий народ. У Бога усі рівні“, Галочка дала таку відповідь: „так, боже створені, та щось мені здається, що не так ви кажете, як воно є. Не однакові зірочки на небесах, не однакові і дерева по садкам. Не буде вишенька цвісти яблуковим цвітом, їй є свій цвіт. Не прижме березонька липового листячка, не подбере соловейко другої самочки, як з свого роду. Усьому свій закон, а чоловікові ще й найбільш

¹⁾ Козир-дівка Ївга добилася через губернатора увільнення Левка і кари писарю та неправедним судящим; герої „Конотопської відьми“ понесли заслужену кару (див. закінчення повісти), Шельменко сам попав у ту яму, яку копав для другого.

Пригадаймо, що така і мораль „Ревізора“ Гоголя: „закони святі, да исполнители лихіє супостаты“.

²⁾ Пор. ще: „Тихон усе й стояв перед ним (генералом), похиливши голову, звичайно, як перед великим паном“. („Добре роби“).

того“, а Олексій Таранець пояснив: „Так, рівні по ділам своїм, як явимося туди. Тут же треба знати, що то є начальство... Я просто читати вмію, а таки начитую і розумію, що ще з покон віку, від самага Адама, вже були і благородні і прості... І як би се не було од Бога, для порядку на світі, давно б воно перевелось: давно б Бог, гордим противний, давно б стрибив і скоренив наперво, як би воно було не від Нього, а від гордості чоловічеської! Сее усе бачучи, як мені пійти против закону і порядку, від Бога даному, і у ваш рід благородний віддати свою дитину, роженую од простоти і мужичества! Не буде благословенія божого! Довго такого багато говорили і спорили меж собою — додає Квітка з свого боку — і із писанія і так, своїми словами, а таки Семен Іванович не перемиг Олексія ніяк“. „Скільки я не роздумувала, як то не розбирала, не приходить мені бути панею“ — такий кінцевий результат довгої і тяжкої боротьби між закоханим серцем і тверезим розумом, що визнає станова нерівність законною. Відречення Галочки від свого щастя виправдує Квітка не лише теоретичними міркуваннями про „щирі любов“, яка велить ради щастя другого пожертвувати власним, не тільки релігійно-моральними сентенціями про від Бога даний лад, але й життєвою правдою¹⁾.

„Люде рівні по ділам своїм“ — сказав Олексій Таранець; люде рівні по своїм моральним вартостям; вони рівні духовно; однакова душа у людей, один закон моральний для них без ріжниць стану²⁾. Тому-то Квітка, визнаючи соціальну нерівність, нерівність того становища, яке займає людина на землі, з такою повагою ставиться до простих людей з високо розвиненим моральним чуттям як Наум Дрот, Тихон Брус, Петро. Лише в цьому розумінні моральної рівності

¹⁾ „Галочка правду казала, що нас заїдять люде, як дознаються, що в мене жінка з мужичого роду; коли ось моя і благородна, так наші тузи і ганьбуют єю і не приймають до себе, і мене часом пострікають і чужі і родичі“ — оповідав згодом Семен Іванович Квітці.

²⁾ Такий погляд був взагалі властивий XVIII вікові, більшості представників так званої „просвітньої, визвольної філософії“. Вольтер, напр. проповідував рівність людей „по їх істоті“, але це не заважає їм грати ріжні ролі на громадській сцені. Цей погляд на соціальну нерівність поруч з признанням духовної рівності перейшов і в Росію; Сумароков, обороняючи останній принцип (и тотъ, и тотъ (пан і селянин-кріпак) землі одушевленний комъ), одночасно протестував проти визволення кріпаків (селянин „ізъ сама подла рода, котораго пахатъ произвела природа“).

людей і можна вбачити у Квітки демократичну тенденцію в його творах.

В повісті „Божі діти“ також маємо оправдання стано-вої нерівності. „Нехай зостається по вік Меласею, щоб часом не забула, з якого вона роду, та щоб не загордилась“ — сказав пан Захарію, коли той просив, щоб „не перехрещували її на панське імення“. І заміж пішла Мелася за купця, а не пана, і Кость одружився з подругою Меласі, а не з паночкою, хоч і був уже офіцером.

Станова нерівність законна; тому не треба нарікати не неї, не забувати свого становища¹⁾, а виконувати в своїм стані те, що накладає закон²⁾.

Коли буває лихо яке від такої нерівності, то вона по-

1) „Вотъ нынче каковы времена! Волостной писарь, мужикъ, имѣя деньги, стыдится быть вмѣстѣ со своими братьями и тратитъ деньги на вкусный столъ и дорогіе вина. Правда! возьмемъ и выше его і никто не придерживается своего круга; бѣдный старается поровняться съ посредственнымъ, посредственный съ богатымъ, богатый съ богатѣйшимъ, всѣ желаютъ быть выше и больше, нежели они есть“ — каже трактирщик Бутилочкін („Шельменко — писар“).

2) „Як над казенними справник, або становий порядкує, об подушнім і усякім зборі хлопоче, роботи загадує і усякий порядок дає, так над своїм подданним усяк поміщик убивається, подушне розпреділя, порядок дає і за-щища їх від усяких обид чи по сусідству, чи від чого б то не було; некрут дає по своїй волі, кого і скільки слідує, і усяке таке, як є у своєму господарстві. За те вони повинні поміщику своєму робити, слухати його у усякім ділі і як отця і начальника почитовати... Оттак і йде усе гаразд“. (Листи до любезних земляків. 1). А при невиконанню обов'язків, наложених законом, „поневолі начальству треба тебе грабувати, скотинку, або що маєш, продавати та поповняти те, що твій нехай (недбальство) наробив, що, хоч був хазяїн, було і господарство, а тут зведешся ні нащо“ (Ibid. II). Цікаво поруч з цим поставити слова пісні, котру співає хор селян в комичній опері Майкова „Деревенскій праздник“:

„Мы живемъ въ счастливой долѣ, Работая всякій часъ, Жизнь свою проводимъ въ полѣ И проводимъ, веселясь. Мы руками работаемъ	И за долгъ себѣ считаемъ Быть въ работѣ таковой. Давъ оброкъ съ насъ положенный, Въ жизни мы живемъ блаженной, За господской головой“.
---	--

У Карамзина в „Сельской Комедіи“ хор хліборобів співає:

„Какъ не пѣть намъ? Мы счастливы. Славимъ барина отца. Наши рѣчи не красивы, Но чувствительны сердца.	Горожане насъ умнѣе: Ихъ искусство говорить. Что ж умѣемъ мы? Сильнѣе Благодѣтелей любить
--	--

ходить лише від моральних вад самих людей, чи то кріпаків, чи панів. Добрий пан — кріпацтво не страшне¹⁾.

Лише смерть рівняє всіх і фактично і юридично. „Нема тут нікого старшого, ми тут усі рівні; минулось панство“ — загули мерці, коли Нечипір спитав у них про старшого над ними („Мертвецький великдень“).

Виправдуючи соціальний лад, Квітка цілком природно повинен був показати і добрі сторони його. Звідси добрі начальники в його повістях, котрі, як *deus ex machina*, допомагають героям вийти переможцями в боротьбі з неправдою лихих слуг закону.

Ось перед нами справник²⁾, що вивів на чисту воду сільських глитаїв, котрі обрехали Тихона Бруса і надав йому певности в його роботі³⁾, ось ідеальний секретарь рекрутської канцелярії, що „снисходитъ къ бѣднымъ просителямъ“ і старається „узнать истину и избавить бѣдныхъ отъ излишнихъ расходовъ“ („Шельменко-писар“), ось губернатор, „человѣкъ прозорливый и... охотникъ рыться въ документахъ, чтобы вездѣ открывать растреклятую нами истину“ (ibid), оборонець повкривджених⁴⁾, ось другий, „з виду грозный, а когда кого бачитъ у нужді, так сам розспросить обо всім і поможетъ у чім можно... Отець і начальник“, що допоміг виявити неправду, заподіяну лихими і несправними людьми, увільнив невинного з тяжкої кари і покарав винних. („Козир-дівка“)⁵⁾.

1) Не віддам з волі та у неволю“ — каже Одарка Олексієві, що хоче сватати дочку її Уляну. „Та яка се неволя? — вмовляє Олексій — та ви не буваєте на селах, та й не знаєте, як тепер добре за панями жити! І казенні дівчата аж вибрикуючи йдуть у села за панських, одна одну попережа“. „Та воно, Олексійку, й правда твоя“ — згоджується Одарка. „Чула й я де чого про се багачко: йдуть і наші городяне за селян, та ще й за панських“ („Сватання на Гончарівці“).

2) Він „усе вислохав... мотнувся сюди-туди, розпитав... взяв його (Тихона) за голову, поціловав і каже: „Поштенный старичок! Через таких людей і нас Бог милує“, а далі... поклонивсь йому низесенько“ (Добре роби“).

3) Пор. „Вишь ты: времена тяжки, нада и о предбудущем думать. Новой-та исправник у! гроз! Онъ-то зналъ за нами прежніе грѣшки-та, такъ вотъ теперь і добирается; да за все, про все требуетъ отчета“ — каже Трофимич — волостный голова („Шельменко“).

4) „Это не милость, а должное. Скажите всѣмъ і ежели кто будетъ обижаемъ начальствомъ своимъ, чтобы прямо шли ко мнѣ, отъ меня получаютъ защиту. Я на то губернаторъ“. (Ibid).

5) Пор. ще: „Губернатор сам, своїми руками підняв її, та з ласкою, та пестуючи став її випитовати, об якій нужді вона його просить?“ (Ibid).

Квітка вірив в правдивість існувавшого соціального ладу і був переконаний, що тільки лиха природа людська, обвита гріхами, тільки моральний занепад людини, а також лін¹⁾ заважає тому ладові стати джерелом спокою і добробуту народного.

Через те і соціально-громадська сатира на той лад, що маємо її в багатьох оповіданнях і песах Квітки, носить здебільшого характер незлий, не осуду, а скоріше навчання, тої науки, яку проповідував він і в сфері релігійній та моральній.

Ось перед нами волостний голова, що хоче сам всім командувати, а на ділі робить те, що треба писареві²⁾, ось писарь, що для своєї користи хоче втопити невинного („Козир-дівка“), але сам дочекався грізного поклику „озміть його під калавур!“ „Потаскали раба божого самого у ту яму, що копав для другого!“ — додає автор. „Се ж усеґда так бува“; а ось безсмертний Шельменко, над всіма писарями писар, над всіма секретарями секретарь, що знає всі тонкості адміністративної і судової практики³⁾, але і він получив за-

¹⁾ „Сюди-туди мотнися, сокиркою порубай, ціпом помахай, скотинкою пороби, от в тебе впять грошики... Ми лінимося лишній раз ціпом махнути, сокиркою цюкнути, або як-небудь лишне поробити, заробити... А як би тим часом, поки розказує, та він би махав ціпом, або що-небудь робив, то усе б заробляв, усе б копійчина перепадала“. (Листи до любезних земляків II).

²⁾ „Що се ти мене підводиш?“ — гримнув на нього (писаря) голова: „чи ти знаєш, що я не люблю неправди? Я вам не Явдоким, прежній голова, що ви з-за нього, що хотіли, тут і робили по волості! Я хочу сам усім командувати, а не через вас, писарів, зараз озми людей і напади мокрим рядном на старого Макуху, щоб усю недоїмку зараз зніс. Нема, скаже, грошей, бери усю худобу, граб, розорай, продавай, самого тачи у холодну, облий водою, нехай мокне... Нехай зна, що я голова...“ („Козир-дівка“).

³⁾ „От бачите, пане Трохимович — розказує Шельменко — будучи, коли несеш діло у присутствіє, піднявши до гори, то тее-то означа, що є тут, будучи, коло чого руки погріти; то вже судящі й оближуються, мов коти на сметану, і вже, будучи сказати, особе попеченіє о підсудимих, сиріч, гм! възпріймуть. Коли ж несеш, держачи, будучи у-низ, ось так, то ше діла не читають, а зараз і затюкають і в острог підсудимих, в острог! Се вже така, будучи, усюди заведенція. А сю, знаєте, що як, будучи, послається діло на ревізію і, тее-то, секретарь, скріпляючи підпише, та й загне карлючку, то і у повітовім і, будучи, в генеральному, та воно і у вас так в уїздному і у палаті, — секретарь, стало бить, дивиться на тую карлючку, як, будучи, на маяк; коли, тее-то, карлючка заведена у-низ, стало бить сиріч, усе, що можна, узято, більш нічого зідрать; то таке діло і швирнуть аж геть далеко на розмотреніє, будучи мишам, а далі і в архиву запакують. Коли ж карлючка до-гори, то се, будучи сказати, означа сиріч: узято, та й вам зосталось. По такому ділу, будучи, зараз шлють за прикосновенними і свідателями. Таке діло і сам секретар довгенько, будучи, читає і судящі частенько, стало бить, прикосновенних к собі, сиріч, призивають, і прочее, і прочее, як водиться“. („Шельменко-писар“).

служену кару від вищої влади; ось панове судящі; один не дочуває і не розбірає, так що „лиха година з такими судящим“, другий їсть смачні бублички, не розбіраючи діла, та „ні об чім і не тямить, тільки усе підписує“ („Козир-дівка“). Автор не картає їх суворо, він тільки навчає їх: „Коли ти суддя, так покинь і карти, і жарти, і усякії скоки. Дав Бог день, ййди до свого діла, та й розглядай пильно, щоб усе по правді зробити, а опісля вже і гуляй!“ (Ibid). Иноді несуть неправедні судді і кару від начальства¹⁾, але найбільше, мають вони бути покарані на тім світі: — „Івга добре вичитоває судящим! Та що ж? станеться ж їм те? Таки нічого-гісінько!.. Так, тут. А нехай лишень ніс поткнуть *от-туд!* Згадуються їм і бублички, і сахарець, і родзиночки, і усе, усе. Не минеться і те, що не знаючи діла тільки підписовали за секретарем, ніщо не минеться!“ (Ibid)²⁾.

Сучасне лихо—результат особистих гріхів³⁾, за які кару понесуть люде на страшному суді⁴⁾. Квітка з великою охотою читає нотації лихим урядовцям. Але нотації ті такі ж

¹⁾ „Десталося від губернатора і справнику і усім судящим, що усе здавались на секретарів, діла не хотіли знати, а підписовали те, що їм подавали. Відригнулись і самому судді бублички, що тільки їх пхав у пельку, а хто страждає, так він того і знати не хотів“. („Козир-дівка“).

²⁾ Цікаво, що в драмі Георгія Кониського „Воскресеніє мертвых“ з р. 1746 ми зустрічаємо таку ж втіху за сьогосвітські нещастя і неправду на тому світі. Коли невинно-побитий Гипомен просить Бога „от бід освобожденія“ і Дюккіту-ворогу „отмщенія“, то Отрада обіцяє і те, і друге на тому світі. Там, каже вона, Бог.

„За лісок воздаст прекрасний рай цілий,
За млинок превиспрення круги со світили,
За плящик узький, за домок убогий
Отведет в небеснія жилища-чертоги“.

[П. Житецькій. Енеїда Котляревського. К. 1900, ст. 28].

³⁾ „Не побоявся гріха пан писарь такого обиску (неправдивого) за усю громаду підписати, що руки йому давали на добре і що за Левком не знали ніякого качества, а він, бачите нагнув! *О писарська душа!*“ („Козир-дівка“).

⁴⁾ Тільки один раз Квітка узагальнив громадське лихо, але не зробив відповідних висповків: „От, прийшли до волости, і вже начальники *позбігались*, як тії мухи до меду, бо вже звісно, що кому припаде біда, кому лучиться лихо, а судящим то відсіля, то відтіля, перепадуть хаптурки, попаде де-що і у кишенью: *вони на те судящі!*“ (Ibid). А що так робиться не тільки у-низу, але по всіх верхах, про це знаємо зі слів Шельменка. (Див. вище примітку).

несуворі і м'які¹⁾, як і та кара, що приймуть вони на тім світі²⁾.

Вище ми говорили про те, що Квітка знав Григорія Сковороду, котрий бував в домі його батька. Знав Квітка Сковородині твори³⁾. Тому цікаво порівняти релігійно-моральну науку Квітки і його соціально-громадські погляди з християнською філософією Сковороди. В листі до Острогожського Полковника Тевяшова Сковорода питає, що є життя, і відповідає: се є прямування до правди⁴⁾. Правда — вищий фактор людського життя і у Квітки. Першу заповідь „Аз єсмь Господь Бог твой“ Сковорода толкував так: „Я — голова того

¹⁾ „Усім же їм се сталося ось за-що:

Пану Забр'юсі, щоб не здавався на писаря, а робив сам, як він є начальник; та щоб робив по правді; щоб слухав, що приказано від начальства (а то йому начальство предписує у поход йти, а може боронити народ від неприятеля, а він узявсь заполіскувати жінок, бач топить відьом, щоб вернула дощ на землю: буцим-то відьми можуть против небесної сили яку капость на світі зробити? усе йде по божому повелінню); та щоб не топив народу (бо поки до відьми добрався, скільки душ згубив позатапрасно); щоб не удавався у чакловання, покинувши Бога милосердного (бо чортяка зараз через наньмичку Зубиху попорався над ним добре, що і вирій полетів, мов гусак, людям на сміх).

Пістряку Ригоровичу, щоб не обдурьовав свого начальника, не пошивав його у дурні, а щоб робив і казав перед ним усю правду, щоб розсердившись на людей не робив їм біди, як тут з жінками: на кого сердився, а скільки душ занастив, у воді потопив і сиріт оставив; а що найпуше, щоб не пив так цупко горілки.

І пану Халявському з його жінкою не минулося; не пожили у ладу. Зачим зараз кинулися до відьми? Зачим через чакловання та ворожіння, покинули закон святий, собі побралися? Еге! Хоч і привяли шлюб, та як не через Божу волю... так воно усе і пало прахом. („Конотопська відьма“).

²⁾ Див. оповідання Радька мертвеця про той світ. („Мертвецький великдень“), також Юдуна про пекло. („От тобі й скарб“): У казанах киплячу смолу ополониками мішали і котрий грішник винирне, то він його горячою смолою і обіллє, не хто, як ті, що по судам більш нічого не робили, тільки справки вигадували та їх писали і тими справками мішали усе діло, як у казані смолу, і допекали тепер грішникам киплячою смолою, як живим людям справками.

Сее слухачи, наш Масляк подумав собі: „Їх би годилося і у самий казанок утопити“... Побіля душників у печах, щоб дим та пар лишній випускати, приставлені ті, що були судячими та діла не робили, тільки що підписували, що писарь скаже і що положить перед ним, хоч догори ногами положи, то він і підпише. То як йому там писар командував: „підпишуй!“ то і тут нема йому другої роботи, як слухати, як закричат: „відверни!“ то він і відверне: нетрудне діло, по його розуму і робота.

³⁾ В своїх повістях (напр. „Мертвецький великдень“) згадує Квітка про Сковородині псалми. Варто зазначити, що Сковорода був учнем Георгія Кониського по Київській Духовній Академії.

⁴⁾ Д. Багалій. „Іст. Слоб. Україна“ ст. 255.

щастя і світ розуму. Оберегайся заснувати життя своє на інших совітах і вигадках, хоч би вони родилися у янгольських умах. Покладися на мене міцно; а коли, мене минувши, заснуєш своє життя на іншій премудрості, то хоч вона й буде тобі Богом, але неправдивим, і тому щастя твоє буде подібне до фальшивої монети¹⁾.

Надія на Бога і його милість — один з основних елементів світогляду Квітки і його релігійної проповіді. „Все ученіє Сковороди — як каже Житецький²⁾ — сводиться кь вопросу о томъ, въ чемъ заключается истинное благо чело-вѣка, иними словами — кь вопросу о нравственныхъ зада-чахъ его жизни“.

Навчити людей праведному життю — така мета і літературних творів Квітки. „Не въ вѣдѣній таинствѣ и не въ исполненіи обрядовъ Тайноводства заключается совершенство и высота чело-вѣка, а въ дѣланіи истинной пользы ближнему“³⁾. „Добре роби“ — такий імператив дає Квітка для керування в життю своїм читачам. „Царство Божіє внутри васъ“ — учив Сковорода. — „Чтобы быть счастливымъ, нужно только предаться волѣ Божіей: чѣмъ кто согласнѣе съ Богомъ, тѣмъ мирнѣе и счастливѣе“⁴⁾. Більше всього дбати треба про моральну чистоту і совістне слідування заповідям Божим — поучає Квітка. Сковорода признавав, що кожна людина самим Богом призначена до виконання „той должности, для которой онъ въ мірѣ родился“⁵⁾. Всякий повинен в кожному стані виконувати те, що накладає на нього закон — говорить Квітка.

Все нещастя в житті людському пояснює Сковорода тим, що, не пізнавши себе, „входять въ несродную имъ статью“ і беруться за діло, котре не відповідає їх „сродности“.

Нещасливими (стануть) офіцер і Галочка, побравшись, бо не можна „мужикові рівнятися з його благородієм“ — читаємо у Квітки.

„Природа і сродность — значить врожденное Божіє благоволеніє и тайный его законъ, всю тварь управляющей“, щоб⁶⁾ не було „нарушенія законів природи“.

¹⁾ Ibid. ст. 256.

²⁾ „Энеида Котляревского“ ст. 41.

³⁾ Ibid. ст. 43.

⁴⁾ Ibid. 46.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Ibid. 47.

Станова нерівність дана Господом Богом „для порядку“, всім є свій закон — поучають офіцера Олексій і Галочка у Квітки.

„Дворянство различествуєть званіємъ и одѣяніємъ отъ черни народной и монаховъ: для чего не имѣть оному и понятій различныхъ о томъ, что нужно знать ему въ жизни?“ — так думав Сковорода про різні способи виховання простого народу і панства. Кожний повинен лишатися „въ природномъ своемъ званіи, сколько оно ни подлое“ — читаем у Сковороди ¹⁾. „Нехай Мелася повік лишається Меласею, щоб не згордилась і не забула, якого вона роду“ — читаємо і у Квітки. В басні своїй „Голова и Тулубъ“ Сковорода так поучає простий народ: „народъ долженъ обладателямъ своимъ служить и кормить ихъ“ ²⁾. Буквально те ж саме читаємо ми і в Квітчиних „листах до любезних земляків“. Як бачимо, між філософією Сковороди і світоглядом Квітки можна провести повний паралелізм, що іноді доходить в творах до текстуального збігу.

Варто порівняти ще масонську ідеологію зі світоглядом Квітки і Сковороди. В „Нравоучительномъ катехизіѣ истинныхъ франкъ-масоновъ“ Лопухина читаємо: „Истинный франкъ-масонъ долженъ отличатьсѣ духомъ христіанской любви къ Богу и къ ближнему, котораго ему надлежитъ любить не только, какъ самого себя, но больше себя. Онъ долженъ видѣть братьевъ во всѣхъ людяхъ, безъ различія національности, вѣроисповѣданія и общественнаго положенія, и побуждать ихъ къ взаимной любви и помощи. Главное упражненіе франкъ-масоновъ должно заключатьсѣ въ молитвѣ, упражненіи своей воли въ исполненіи заповѣдей евангельскихъ и въ умерщвленіи чувствъ лишеніємъ того, что ихъ наслаждаетъ. Они должны работать среди міра и въ томъ состояніи, къ которому каждый изъ нихъ призванъ“ ³⁾.

В оповіданні Юдуна про пекло („От тобі і скарб“) уперше знаходимо сатиру на панське життя: „Поки будеш просто жити“, — каже француз — „уся работа на тобі лежатиметь, а як станеш жити по-панські, то і діла тобі ніякого

¹⁾ Ibid. 50.

²⁾ Ibid. 51.

³⁾ Проф. А. Лобода. Лекції по історії нової руської літератури, ч. I (XVIII в.). К. 1910. ст. 128.

не буде, будеш на подушках довго спати, і пити і гуляти, а слава буде йти, що усе ти сам трудишся“ ¹⁾.

Характеристика поглядів Квітки не була б повна, коли не згадати ще про одну рису, що стоїть в тісному звязку зо всією наукою його. Маю на увазі його похвалу матерьяльній заможности, яка являється результатом невсипущої праці. На бідність Квітка дивиться, як на кару за піяцтво і на безпосередній наслідок лінощів, „бездільництва“, гульби. „Не було в нас ні кола ні двора, як там кажуть; без чарки горілки і без жодної хусточки відбули весілля своє; не було в нас ні батьків, ні людей, ні музики, нікому і ні під що було танцювати: звісно, хто до сиріт, та ще й до бідних пійде? Не впили одружитися, ти по наймах, а я в батраки... усього випили! Тепер же гляди, Домасю! є й хата, є й господарство, діточками Бог благословив, і усім нас наградив, що й самі довольні і є бідному за Христа-ради подати“. („От тобі й скарб“). „Наум Дрот був собі заможненький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудовати“ („Маруся“) ²⁾.

¹⁾ „Тільки що хотів я у кімнату пійти, зараз аж троє кинулись мені двері відчиняти. „Еге!“ думаю собі: „се вже я паном став, не треба трудитися самому і дверей відчиняти“. Я зазирнув у прихожу, аж там грішників найшло нових до пропасти! А один чорт, у каптані хорошому, круг їх ходить та їм розказує: „нашому пану ніколи, такого діла прийшло, що не то-що; приходьте завтра, а кому пильна нужда, подавайте бумажки“. Повіялись мої грішники вон з хати, а я з Хранцузом... аж лягаємо, та сміємося, що пообдурювали народ: вони думають, що мені діла багацько, що ніколи і носа втерти, а ми тут з Хранцузом випили на калган гнатої та сокрушили печене порося та пражену яешню. І хто б то ні приходив о після, через увесь день, зараз мої лакеї і кажуть: „пану ніколи, діла багацько!“ А я увесденечки та на подушках валявся, то сидючи дрмав, то з Хранцузом у дурня та в дамки грали“.

²⁾ Прієска „була хорошого роду і одним одна дочка у батька дуже багатого... А Нечипорів батько та був собі велика ледащичка і спився і звівся ні на що, та колись під тином п'яний і одувів“ („Мертвецький великдень“). Тихон Брус „був собі кріпко заможненький... То своїх було воликів десять парок, а тепер вже в нього двадцяттеро пар; є й вози і уся справа... було грошенят таки чимало, тисячи так що мабуть три“ („Добре роби“). Олена мала „свій хутір, лісок, винничка, млинок, вітрячок, а скотини та овечок так нічого й казати“ („Конотопська відьма“). „Батько його (Масляка) був кріпко заможненький і усе чумаковав; ходив сам по дорогам і сього хлопця, Хому, привчив; але як наслухався про скарби, „так йому вже і не хотілося трудову копійку заробляти“ („От тобі й скарб“). Макуха

Наум Дрот, Тихон Брус, Векла, Петро, Олексій — всі ці люде чесні, богобоязливі, високо-моральні і добрі, що раді своє все віддати, а не чужим лихом багатіти. Їх багатство, їх матерьяльний достаток — нагорода за працю і всі їх моральні вартости. Хто поводитьсь неморально, найбільше, хто п'ячить, той бідніє і в своїй бідности сам винен. „Був хазяїн, як хазяїн“ — дорікає Одарка своєму чоловікові — „були волики, була й коровка, була й одежа неначе у якого міщанина; усе позбував, усе попропивав, звівся ні на-що“ („Сватання на Гончарівці“).

Бідности, як соціального лиха, Квітка не знає.

Варто ще підкреслити у Квітки замишування старовиною, тою етнографічною старовиною, яка так гармоніє з загальним настроєм Квітки, з його релігійно-моральною тенденцією, з його „поученієм“. „Так закон повеліва“, закон доброї старовини, закон патріархальних відносин, що тепер вже по волі виводяться і повертаються на гірше. „Прошу вас весілля відгуляти по нашому закону“, — просить Кость — „так, як мій дід і батько женилися“ („Божі діти“). Квітка з щирим захопленням малює народні звичаї сватання і весілля¹⁾, і к вечеру стали дожидати старостів: прибрали хату, засвітили свічку перед богами; старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася, так вже нічого й казати. От постукали раз і у друге і у третє, і ввійшли старости і подали хліб, і говорили старости законні речі („Маруся“); з великим смутком передає він народні причитання над помершими; „Доненько моя милая! Марусенько моя незабутная!“ — плаче Наум — „Що ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого батенька рідного? Що ж не кинешся рученьками обняти його?.. Що не проговориш до нього ні словечка?.. Ти ж мене так завжди зустрічала.. а тепер... закрила свої оченки, поки вздриш Господа на

ще оженившись, послунав жінки, від мужицтва відстав, і збивався трошки на купецький лад... бо держав постійний двір, так тут вже звісно... тільки вмій розпорядковати, то буде копійчина перепахати“ („Козир-дівка“). Векла Вєдьмедиха „була собі заможненька. Була в неї земелька, скотинка, був і вітрячок“. Петро „сам соб і хазяїн, а добра усякого, хоч скотини, хоч поля, чимало“ („Сердешна Оксана“). Олексій Таранець — „хазяїн заможний. Було і товару скільки там штук, було й поле, був і ліс... сам усім орудував, держав батраків, і як до усього сам доглядав і порядки давав, так тільки і знав, що год з году усе багатів“ („Щира любов“).

¹⁾ Див. оповідання „Маруся“, „Козир-дівка“, „Конотопська відьма“ „Божі діти“, оперету „Сватання на Гончарівці“.

страшному суді; зложила рученьки, поки з сим хрестом, що тепер держиш, вийдеш з домовини на зустріч йому; скріпила уста, поки з янголами не станеш хвалити його!.. На кого ж ти нас покинула?.. Узяла наші радощі з собою... Хто нас буде веселити такою добрістю як ти? хто нас, сиріт, на старости буде жалувати?.. хто нас, як билиночок у полі, буде доглядати? хто зопинить наші горючі сльози? хто обітре нам смажні уста? хто у болісти промочить нам запекший язик?.. „Не повеселила ти нас, живучи з своїм Василем! не порадовавала нас своїм весіллячком!.. Береш своє дівовання у сиру землю!.. За те подруженьки убрали твою русую косу як до вінця: скиндячечки положені... квіточки завітчані... і з правого боку теж квітка; нехай люде бачуть, що ти була дівою на землі, дівою йдеш і на той світ“.

„Уставай, мати! дружечки прийшли, нехай убирають до вінця нашу молоду... а я піду лагодити весілля!“ — сказав старий Наум Дрот по смерті Марусі, і Квітка з дрібнішими деталями описує похорон молодої, бо „що свої селяне, а то і з города понаходило і понаїзжало, та були таки й пани, щоб подивитись як по старовині, що вже тепер виводиться з моди, будуть дівку ховати“. „Святее діло старовина! Мабуть не вернеться вона ніколи!“ („Щира любов“).

Поруч з етнографізмом стоїть у Квітки і так би мовити український націоналізм, свого роду національний патріотизм. Він виявляється в обороні українського письменства¹⁾, в осуді московського здирства і кабацького шахрайства²⁾, московських неладів³⁾ і волокити⁴⁾; неправдиве обвинувачення, наклеп у Квітки — „пеня московська“⁵⁾.

Але поруч з цим, у Квітки бачимо і великий роялізм, оправдання того політичного ладу, що завела Москва на Україні⁶⁾.

¹⁾ „Супліка до пана іздателя“, „От тобі й скарб“. („Смолу гнали (у пеклі) з письменних, що не зна у письмі ніякого товку, попаде книжку та як вона не по вашому писана, так її і перепише по вашому, а не вмійчи не тільки чужого язика за гаразд і свого, та так навєрняка, що з доброї книжки зробить, хоч її покинь овсі“).

²⁾ „От така-то їх московська віра, щоб зо всякого зідрати“. („Салдацький патрет“).

³⁾ „З товаришами, хоч усі Москати були, зараз поладнав“. („Маруся“).

⁴⁾ „Діло пішло у губернію, а там буде з московський місяць“. („Козир-дівка“).

⁵⁾ „Мертвецький великдень“.

⁶⁾ Див. „Листи до любезних земляків“.

Повчаюча тенденція в творах Квітки. Наука правди і добра. Поділ творів Квітки на групи. Твори, переняті релігійно-моральною наукою. Твори морально-сатиричного характеру. Твори громадсько-сатиричного змісту. Реальні твори.

„О! Добре, братіку, було б, як би ми так говорили, як у книжках пишуть; а як би ще так і робили, так би й не було на світі нічого кращого!“ — писав Квітка до видавця „Утренньої Зв'язки“¹⁾.

Твори Квітки належать саме до цієї категорії книжок; в них Квітка хоче навчити людей жити по-правді, щоб справді стало на світі краще. Оповідання нашого автора і служать цій меті — навчання добру, меті популяризації і пропаганди в художніх образах і, на живих та життєвих прикладах тієї релігійно-моральної науки, яку ставив він за основу всякого людського життя. „Квітка загорівсь святою думою“ — каже Куліш²⁾ — „сказати святе слово про святі душі, котрі не з книжок воспитались... Наші земляки... все ждуть, чи не визволить їх з нужди й біди якась невидима поміч, а того не знають, що ця поміч кожному з нас зараз із неба подається, скоро загорися християнською любов'ю до ближнього, і коли б у нас явилось більше чоловіколюбців, то зараз би вродилась між нами громадська сила і мирська правда. Не іншою бо дорогою дійдемо до красочного порядку громадського, як дорогою правди християнської... Отся-то правда приснилась нашому Квітці (бо побачиш її хіба вночі): що як би то було добре, коли б усяке дбало не про себе одного, а також і про ближніх своїх“. Він не картає, — говорить Єфремов — а добродушно всміхається над людськими вадами, він не просто малює своїх героїв у свитках та героїнь у записках, а навчає. Навчителем був Квітка не тільки в отих дидактичних... „Листах до любезних земляків“, але і в повістях... Навіть зміст жартовливих анекдотів можна скрізь звести до примату правди в людському житті³⁾. Тому-то, на мій погляд, цілком не правдивий той поділ творів Квітки на групи, який зробив Н. Петров⁴⁾, поклавши в основу його

1) „Супліка до пана іздателя“.

2) „Слово на новий вихід Квітчиних повістей“ С.П.Б. 1858, ст. XX, XXXII—III.

3) „Історія укр. письмен.“ 3 вид. ст. 210—12.

4) „Очерки історії укр. лит. XIX в. ст. 99.—

чисто зовнішні риси: 1) „веселія, насмішливості, комічні п'єси, сь зам'ятним етнографічним колоритом і 2) трогательні, чувствительні п'єси і п'єси, сь легким етнографічним отт'ємком, вь котрих естественный элемент чувства доводиться иногда до преувеличенія и крайности“. Ще Із. Срезневський казав про Квітку, що „худо бы оц'нили его литературныя заслуги того, кто бы вид'л вь немь только остроумнаго рассказчика-наблюдателя. Какъ ни глубоко зналъ онъ общество, какъ ни искусно его живописалъ, какъ ни сильно д'йствовалъ на него, не вь томъ, однако, его истинная заслуга. Заслуга его какъ писателя народнаго, какъ народнаго учителя, несравненно важн'е. Глубоко понималъ онъ, какъ необходимо говорить народу его живымъ языкомъ. искреннимъ и простодушнымъ, безъ всякихъ вычуръ требованій моды, чтобы пробудить вь немь охоту читать и учиться, и любовью къ книг' — душевное сознание. Все, что написано Квиткой-Основьяненкомъ на нар'ччии нашего края, свид'ельствуетъ это благородное стремление его наставлять т'хъ, на котрихъ д'йствовать можетъ языкъ челоу'ческой только вь своемъ простомъ сельскомъ быту“¹⁾.

Через те, на мій погляд правдивіше буде поділити твори Квітки, керуючись їх внутрішнім змістом, дидактичним характером: 1) твори реального змісту з релігійно-моральною наукою (повісті „Маруся“, „Добре роби, добре й буде“, „Сердешна Оксана“, „Божі діти“, „Щира любов“ „Перекоти поле“ і драма „Щира любов“); 2) твори реального і напів-реального змісту морально-сатиричного характеру (повісті „Салдацький патрет“, „Мертвецький великдень“, „От тобі й скарб“, „Пархімове снідання“, „На пущання — як завязано“, „Купований розум“, „Підбрехач“, водевіль „Бой-жінка“, почасти „Конотопська відьма“); 3) твори реального змісту сатирично-громадського характеру. також з досить великою дозою дидактизму (повісті „Козир-дівка“, „Конотопська відьма“, комедія „Шельменко-писар“); 4) комедія „Шельменко денщик“, і оперета „Сватання на Гончарівці“ — виключно реального змісту без жадного моралізування²⁾.

1) „Москвитянин“ 1843, ст. 503.

2) У М. Плевака в його брошурі „Григорій Квітка-Основьяненко“ в поділі нема єдності: 1) Реальні („Маруся“ й ин.) 2) Морально повчаючі („Божі діти“, „Перекотиполе“ й ин.), а гумористичні („Солд. патрет“ й ин.). Реальність єсть в творах другої і третьої категорії; моралізм єсть і в першій і в третій („Мертв. великд.“), юмор помітний в першій („Козир-дівка“) і другій („От тобі й скарб“).

Моральну підвалину кожної повісти Квітка вияснює у вступній частині—передмові П.

„Часто мені приходить на думку: чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої вещи, а то хоч би і до наймильших людей: жінки, діточок, щирих приятей і других? Перш усього подумаймо чи ми ж на сім світі вічні?“ — починає Квітка повість „Маруся“.

Про те, „як у лиху годину справлявся Тихон Брус“ оповідає Квітка в „Добре роби, добре й буде“.

„Нема на світі нічого кращого і Богу милішого, як серце матери до своїх діточок!“ — так починається „Сердешна Оксана“.

„Чи знаєте ви, люде добрі, що то є суд Божий?“ питається автор в повісти „Перекотиполе“.

В повісти „Божі діти“ Квітка розказує, „як Господь сам старається об манюсінських діточках, сохрanya їх і посила їм благодітелів“, бо як таки не любити діточок сих янгельчиків Божих?

„Що то є щира любов?“ — така тема повісти „Щира любов“.

Твори цієї першої категорії, найбільші по об'єму, це—саме ті найкращі повісти, котрі дали славу Квітці, котрі характеризують автора з того боку, який є властивіший йому, як народньому письменникові. Ці твори—се й єсть той всім нам відомий Квітка, на надгробку котрого треба було написати автор „Марусі“.

В повість „Маруся“, що прославила нашого автора, вложив він весь свій літературний хист, всю теплоту свого чулого серця, всю любов своєї душі, весь свій моральний світогляд, ту науку праведного життя по євангельському слову, котрою був перенятий і котру хотів передати людям. „Се найщирша ісповідь, яку тільки здолає автор принести перед миром. Тут увесь Квітка, який він був на-самоті з самим собою“¹⁾. В цій повісти Квітка змалював ту ідеальну правду життя, яку утворив в душі своїй. Через те образи його „героїв у свитках і героїнь у запасках“ представлені такими чистими серцем, і високими духом, сильними волею до життя людського в вищому розумінні цього слова.

Знаючи основні принципи моральної науки Квітки,

¹⁾ Куліш. „Квітка“ ст. XXIV.

варто подивитись, як реально відбилась вона на повісти „Маруся“ і однородних з нею.

„Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви—так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін, він вже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і Бог милосердний: що б то не задумав, усе йому Господь і послалав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою, слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя ночи не поспить, усюди старається, бється, достає, і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Що день хвалили Бога за його милости“.

Маруся „що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і Отче-наш, і Богородицю, і Святий Боже, і половину Вірую. А тільки було зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: „Мамо! Пійду до церкви, бач дзвонять; грішка не йти. Тату, дай шажок на свічку, а другий старцю божому подати“. І в церкві вже ні запусує і ні до кого не заговорить, та все молиться та поклони бе. От і виросла їм на віху“ гарна дівчина, гарна фізичною і душевною красою. „Іде як павичка, не дуже по усім усюдам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько поклонилась, та й каже: „здрасуйте дядюшка!“ або „здорово, тітусю!“ І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласкаво заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти?.. Вона й не лятиметься і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно і сердитенько,—хто її зна, як то вона там зогляне,—так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько і ні пари з уст не мовить і відійде дальш. О, там вже на все село була і красива і розумна і багата і звичайна, та ще ж к тому тиха і смирна і усякому покірна“. Відповідно такому вихованню і поводитися Маруся. На вулицю гратися з подругами не ходила... „Лучше я на те місце, упоравшись, та ляжу спати і за те ранше устану,

заміню твою старість, обідати наварю і батькові у поле понесу"... „А про вечорниці так і не споминай! Було і других дівчат відводить“.

Квітка з великим захопленням і явною симпатією змальовує її зверхню красу і моральні вартости, разом з нею радіє її щастю — коханню, разом з нею сумує в розлуці з Василем; з щирим смутком і великим жалем оплакує несподівану і передчасну смерть її.

„Чого ж плакати, читаючи „Марусю“? — запитує Куліш. — Хіба її доля дуже нещаслива? Ні, тут не печаль обгортає душу, — не з сеї криниці течуть у читателя сльози. Душа тут обновляється, вбачаючи пишну красу дівочу і чисте дівоче серце. Се не Маруся в нас перед очима: се наша юність, се тії дні святі, приснопам'ятні, як і в нас було красно, чисто і свято в серці... Побачили ми себе в тій дівчині, пишній красою і непорочній серцем, мов глянули в воду на свою молоду вроду — і як же то нам жити на світі схотілось! Красен Божий мир, а ще краща душа чоловіча, і тягне вона нас до себе непобідимою силою... Обійшла нас чарами Квіткина Маруся; з нею ми почали жити тим ідеальним щастям чистого серця, котрого ніхто з нас не дознав самим ділом... Зацвіло в нашій душі весняними квітами, і любо нам і весело здалось од чарівної омани поета. Тут-то він починає обривати у нас перед очима квітку за квіткою, — і ось, незабаром уже, сумна пустиня розлягається на всі сторони кругом нашого серця... Сим образом нашої души, сумної, сполоханої... стоять перед нами, в повісті Квітки, мати й батько Марусини. Тут перед нами неміч і сила души людської, тут її упадок і торжество; тут горе естества земного піднялось до поезії — і вже мати не тужить по дочці, а, мов поет, воспіває пишну її красу, чисту її душу, високу її долю небесною; уже батько не вбивається перед домовиною, а, мов який пророк, мов не своєю силою прорицає людям Божі замогильні тайни¹⁾. Може ніхто і ніде не висловив так влучно внутрішню красу повісти Квітки і її морально-символічний зміст, як Куліш цими поетичними словами. Може напівсвідомо, захопившись поетичною красою повісти і своїм власним натхненням, але на сей раз цілком правдиво підкреслив Куліш саме моральний елемент оповідання, втілений в живі реальні форми людського життя, оповиті поезією

¹⁾ Куліш. „Григорій Квітка“ ст. XVI—XXIII.

української природи, патріархальних родинних відносин і етнографічного щиро народного стародавнього колориту. „Маруся“ — реальна повість ідеальних характерів, ідеальної природи людської.

О скільки „Маруся“ — повість про добрих, щирих людей, остільки „Добре роби, добре й буде“ — повість про добрі діла, що творяться по заповідям Божим во ім'я загального добра і спасення души своєї.

Тихон Брус, керуючись принципом „треба тут заробляти, щоб там від Нього милость получить“, все своє багатство вжив на те, щоб допомогти людям у голодний год. Хоч зустрічав він великі перешкоди своїй роботі і з боку власної семі, і сільських глитаїв, і сільського начальства, але ніщо не зломало твердої волі його виконати заповідь добра.

Ця повість, на думку п. Петрова¹⁾, „доводить ідеалізацію сільської життя до крайних предѣловъ. Герой ея простой крестьянинъ, представляет изъ себя олицетвореніе разума и небесной добродѣтели на землѣ, безъ всякихъ земныхъ пятенъ, безъ живыхъ мѣняющихся красокъ“. З таким поглядомъ можна було б згодитися, коли міряти повість звичайною мірою реалізму, як певної узагальненої фотографії життя з його більше темними, ніж світлими сторонами. Але повість Квітки — це євангельська притча, що моральну ідею подає в живих реальних і конкретних формах. Зате цілком можна погодитися з другою думкою п. Петрова, що святий подвиг Бруса повинен би знайти оправдання в самому собі, а не в земній нагороді земного начальства.

Сінтезом двох ідей, зложених в повістях „Маруся“ і „Добре роби“, являються повісти „Божі діти“ і „Щира любов“ (а також і одноіменна драма), що малюють перед нами добрі діла добрих людей.

Герої першої повісти, сироти Мелася і Кость, виховані добрими людьми, Захарієм і паном, в добрій моральній науці, зберегли ту науку в своєму житті, не одступивши від неї во всіх обставинах його. Мелася не забула свого першого спасителя від голодної смерті і першого вчителя правди і добра — Захарія, не забула свого роду і не згордилась, живучи в панських роскошах, зберігла щирю любов до близьких своїх. Кость, завше памятаючи батьківський приклад доброгo діла, хотів „жити на світі затим, щоб яке

¹⁾ „Очерки“ ст. 105.

добро робити другим старатися за людей... хоч і біду яку потерпіти, хоч і постраждати за кого, щоб не даром жив на світі“.

Він діждався свого. По своїй охоті пішов в рекрути, щоб визволити дядька свого, щоб вернути дітям малим батька, великій семі єдиного робітника. „Хочу довг свій віддати, — каже Кость до Захарія — як ви мене пожалували, від видимої смерти ослобонили, так я тепер, бачачи гірку долю сих сиріток, хочу їх захистити, йду за їх батька охотою служити“. Служив Кость чесно і відважно, і на війні уславився, ризкуючи життям своїм — спас командіра. Покинувши військову службу, він, хоч і був вже офіцером, одружився з рівною собі по стану і одбув весілля по народньому звичаю.

І жив Кость в щасті, пестуючи старість свого названого батька Захарія.

Героїня повісти „Щира любов“ Галочка, рідна сестра Марусі по красі і характеру, покохала доброго, розумного і чесного офіцера, але відмовилася одружитись з ним, щоб „не завязати чужого віку“, бо „милий дорогше щастя“¹⁾, його спокій і доля миліші власного хвиливого щастя. Галочка сповнила вищу заповідь Христову — положила душу свою за друга свого²⁾. Характер Галочки занадто ідеалізований в повісти, бо справді такі її свідоме самовідречення особистого щастя, мотивоване умовними відносинами між людьми ріжних станів і скріплене посилками на святе письмо, справляє вражіння штучности, надуманности. Доля Галочки, як справедливо зауважив Плетньов, виходить за межі слабкої природи людини. Але знов таки, ця ідеалізація походить

1) Такий підзаголовок має драма „Щира любов“ — драматизація повісти.

2) Редактор журналу „Современник“, де вперше був надрукований переклад цієї повісти, Плетньов, назвав Галочку істотою досить ідеальною. В відповідь на це жінка Квітки Анна Григорівна писала до нього: „Почему вы находите, что Галочка — существо неземное? Право, мнѣ жаль, что вы так думаете, чтобы въ простомъ быту не было благородства души и возвышенныхъ чувствъ! Я васъ могу увѣрить, что Галочка существовала и что теперь есть въ томъ мѣстѣ, гдѣ она жила, люди, которые рассказываютъ о ея умѣ и о красотѣ ея столько похвалъ, что онѣ даже въ пѣсняхъ сохранились... Извините, что я такъ горячо вступаю за Галочку — мое милое дитя, которое тѣмъ для меня болѣе интересно, что это истинное происшествіе, о которомъ я давно просила мужа описать его“. Цей лист являється свідком впливу жінки Квітки на його літературну роботу...

з бажання Квітки дати конкретний приклад ідеальних людських відносин в миру гріха і громадської нерівности¹⁾.

Повість „Сердешна Оксана“ має більше реальної життєвої правди в долі героїні, але й вона має свій моральний елемент, що криється в протиставленні двох пар людських характерів. З одного боку Векла, мати Оксанина, і Петро, переняті християнською моралю і нею керуються в своєму житті і своїх вчинках. Векла научала добру Оксану і простила її гріх, Петро заховав щиру любов до Оксани і після її зради і згуби дівочої чести, простив їй, як жертві власної помилки і злої волі недобрим людям. Він став братом зневаженій всіма Оксані і оберігав її і стару мати від людського сміху і знущання. З другого боку, перед нами Оксана, що злегковаживши материну науку, попала в сіть гріха, і капітан, морально-низький і нечесний, що ради хвиливого втіхи власної приніс в жертву долю дівочу.

Ще більше реалізму і більше художности маємо в загально-признаній за кращу повісти „Перекотиполе“. Ця повість, на думку п. Петрова²⁾, „составляетъ особое въ нѣкоторомъ родѣ исключительное явленіе. Повѣсть изображаетъ народныя нравственныя понятія“ і для цього користується народнім степовим переказом про перекотиполе, що одірвавшись від свого коріння, котиться вітром через поле і степ, і служить поетичним символом безпритульного бурлаки.

Денис, герой повісти, і є такий бурлака, що одірвався від рідного коріння, коріння морального життя, життя правди і праці, а не обману і насильства. Щоби Трохим не видав в селі його спроби обікрасти лавку в городі, Денис зарізав його. Перед смертю Трохим покликав в свідки перекотиполе, котре і видало Дениса. „По народному колориту, поетическому замыслу и естественности рассказа, это — одна изъ лучшихъ украинскихъ повѣстей Квитки“ — каже п. Петров, і слова його правдиві. Тут дається проповідь добра не са-

1) Сюжет повісти „Щира любов“ — один з найпопулярніших літературних в кінці 18 і початку 19 в. Кохання двох молодих осіб, розділених нерівністю стану або іншими упередженнями, — звичайний сюжет сентиментальних повістей і романів. „Памела“, „Клариса“ Ричардсона, „Нова елоїза“ Русо, „Россійская Памела“, „Письма Эрнеста й Доравры“ Еліна, „Бѣдная Лиза“ Карамзіна — це серія популярних сентиментальних романів, до котрої можна зарахувати і „Щиру любов“ Квітки, цю „Українську Памелу“.

2) „Очерки“ ст. 107.

мими словами, не тільки поученієм, але фактами й ділами, що надає їй більше переконуючої сили.

До цієї повісти, як і до всіх попередніх можна прикласти оці слова Шевченка, котрі виписані як епіграф до цієї статті.

„Псалом новий Господеві
І новую славу
Воспоем чесним собором,
Серцем нелукавим;
Во псалтирі і тимпані
Воспоем благая,
Яко Бог кара неправих,
Правим помогає.

Преподобні во славі
І на тихих ложах
Радуються, словословлять,
Хвалять імя Боже;
І мечі в руках їх добрі,
Гострі обоюду,
На одмищеніє неправди
І в науку людям“.

(„Псалми Давидові“. СХLIX).

Шевченко присвятив Квітці вірш до „Основяненка“, в котрому ясно відбився погляд Великого Кобзаря на твори нашого автора. Заглиблений в народню поезію, в думи козацькі, що співали про минулу славу України, і обертаючись до сучасного, Шевченко пише:

„Бють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січи, пропав і той,
Хто всім верховодив.

Нема Січи! Очерети
У Дніпра питають:
„Де-то наші діти ділись?
Де вони гуляють?“

Нема вже славних дітей волі української,

„Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;

Сонце гріє, вітер віє
На степу козацім“.

Від минулої слави осталися лише могили, що

... стоять та сумують;
Питаються у буйного:
Де наші панують?
Де панують бенкетують?
Де ви забарились?
Вернітєся!

На місці колишніх боїв лицарських сучасність малює інші картини.

„... Дивітєся
Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров Ляха, Татарина
Морем червоніла“.

Ці нові картинки нового українського життя, життя мирної праці сільської, малював в своїх творах Квітка. Хоч і хотів Шевченко інших тем від нього, тем старої козацької України —

„... ти Батьку,
Як сам здоров знаєш, —
Тебе люде поважають, —
Добрий голос маєш.
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили;

Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, Батьку! щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погібала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!“ —

та на такі теми не було хисту у Квітки. Правдиво писав про нього Куліш:

„Явивсь на Україні поет без „шаблі булатної, без бандури подорожньої... — Не до козаків він про військові речі слово обертає: обертає він слово до хуторян, і дає їм науку тихого, богобоязливого життя, докоряючи їх новими гріхами“¹⁾. „Квітка часто зображалъ людей не такими, каковы они на самомъ дѣлѣ, а какими они должны быть по евангельському слову и общечеловѣческому идеалу“ — говорить п. Петров²⁾.

Ці слова істориків української літератури правдиво синтезують характер повістей Квітки першої категорії, повістей проповіді правди і добра.

Друга категорія повістей морально-сатиричного характеру відкривається славнозвісним „Салдацьким патретом“ — яскравим малюнком української ярмарки, гуртових сцен і поодиноких фігур.

Реалізм набирає тут повної сили, який іноді переходить в карикатурно-сатиричний тон. Але й ця повість, не зважаючи на свій суто-реальний зміст, перенята моральною ідеєю.

В листі до Плетньова 26 квітня 1839 р. Квітка писав: „я написавъ „Марусю“ и когда убѣждали меня напечатать, то я, боясь опять цеховыхъ скалозубовъ, написалъ для нихъ „Салдацький Патретъ“, чтобы оградить себя отъ насмѣшекъ и чтобы они поняли, что сапожнику не можно разумѣть портного дѣла“³⁾.

1) „Квітка“ ст. V.

2) „Очерки“ ст. 106.

3) Г. Данилевскій. „Украинская старина“ ст. 255 в.

„Салдацький Патрет“ написав Квітка для тих низько-оких критиків журнальних, котрі зле могли би зрозуміти „Марусю“, що ні зовсім відповідала тим загальним шаблонам літературних творів, котрі панували в російському письменстві; вона мало була схожа на сентиментально-іділічні повісти Карамзина, що склали цілу літературну школу; вона не відповідала також ні романтичним творам з їх великими героями і величними вчинками, ні реалістичним, з їх негативною правдою життя. Сам Квітка згодом писав в 1839 році до Плетньова: „Извѣстность моихъ сказокъ разохотила здѣшнихъ переложить ихъ по русски, и совершенно по-русски, точно какъ вы желаете. Слушаемъ въ чтеніи, — и что же? Малороссы — не узнаемъ своихъ земляковъ, а рускіе... зѣвають и находятъ маскарадомъ: выраженія, несвойственныя обычаемъ, изъясненія національности, дѣйствія — характерамъ, мыслящимъ по своему“. Квітка справедливо боявся осуду своєї любої повісти з боку тих критиків, котрі, виховані на російських літературних зразках, з такою ж міркою підійшли би і до його твору і, звичайно, його би не зрозуміли. Таким критикам Квітка і розказав „латинську побрехеньку“ про Терешка — шевця і славного маляра.

„Швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся“ — сказав маляр шевцеві, коли той задумав поучити маляра, як мундір малювати. Російські критики, знайте свою літературу, а з своїми принципами і своїми критичними мірками не міряйте літературних творів українських, котрих ви не знаєте і не розумієте — сказав Квітка своїм майбутнім рецензентам. Всяк знай своє діло, чого не знаєш, про те не кажи — можемо сказати ми, як моральний висновок з Квіткиного оповідання. На думку п. Петрова сама ідея повісти подана Квітці його приятелем Гулаком-Артемівським.

Спеціально-сатиричними повістями морального змісту являються „Мертвецький великдень“ і „От тобі й скарб“.

Перша повість висміює пияцтво, як одну з найбільших вад природи людської, а також дрібні гріхи людей. Оповідання Радька-мертвеця про життя на тому світі — се повна комізму сатира на сьогосвітні моральні гріхи дрібних людей. Такого ж характеру й друга повість „От тобі й скарб“ — сатира на дурних і лінивих людей, що гадають збагатити не власною працею, а щасливим випадком, до того ж взагалі неможливим.

Хома Масляк захотів стати багатим, через таємничі

скарби, але мало не загубив душі своєї, продавшись чортові. Оповідання Юдуна-чорта про пекельні порядки і карі на людській душі — така ж сатира на панів, судящих, поганих письменників, віршомазів, обманщиків та інших дрібних душею людей, як і в „Мертвецькому великодні“ на селянські гріхи.

Обидві повісти, виставляючи негативні риси природи людської, мають ту ж саму мету, що й повісти першої категорії, — науку праведного життя, тільки аргументація тут йде з іншого боку: тут автор показує, як не треба людям жити, якими не можна їм бути.

Про ці повісти п. Петров казав,¹⁾ що вони „заимствують свое содержание изъ народныхъ преданій“, але що Квітка „не остается вполне вѣренъ народнымъ преданіямъ и нерѣдко измѣняетъ и перемѣшиваетъ ихъ“, як змішав в „Мертвецькому великодні“ два народних свята — „мертвецький великдень“ і „полоскозуб“. Петров пояснює це тим, що Квітка, „смотря на эти преданія только какъ на матерьялъ для своихъ повѣстей и рассказовъ“. Яке ж значіння надавав Квітка цьому матерьялу? Відповідь на це питання стане ясною, коли в означених повістях ми висунемо на перший план моральну науку, котру автор подав в формі фантастичного оповідання на ґрунті народних переказів.

Може бути, що таку форму повістей напів-фантастичного характеру з моральною сатирою Квітка позичив у письменників XVIII віку²⁾ але пристосував її до нового змісту своїх творів і тої мети, яку ставив він — научити простий народ доброму життю. Найбільше при читанні повістей Квітки згадується драма Георгія Кониського „Воскресеніє мертвыхъ“; в другій дії цієї драми ми бачимо реальне життя, повне лиха і неправди, а в пятій обидва герої драми Гипомен і Діоктит здибаються на тому світі і Діоктит, що на землі жив несправедно, гірко скаржить на ті муки, які йому доводиться терпіти тепер³⁾.

¹⁾ „Очерки“ ст. 100 -- 1.

²⁾ Правда, ми не маємо відповідних фактичних даних, щоб обґрунтувати цю думку, але можливо, що з творами 18 в. познайомився Квітка під час пробування свого в монастирі.

³⁾ П. Житецькій „Энеида Котляревскаго“, ст. 23—4. Алєгорична форма була зачально-принятою взагалі в дидактичних творах 18 в. В формі розмов в царстві мертвих, між богами і античними героями, в формі снів і всяких „видіній“ викладались морально-філософські ідеї і думки про самі різноманітні речі. Дидактичні притчі і оповідання в алєгоричній формі друкувались в „Ежемесячныхъ сочиненіяхъ“ Миллера (1755—64) і пізніших сатиричних журналах російських 1769—72 років. [Див. „Лекції“ Лободи. ст. 153].

Так звані дрібні повісті мають ту ж саму мету — моральну науку, через висміювання окремих негативних рис людського характеру.

Так, „Купований розум“ малює дурного учня, що, не мавши власного розуму, їздив в чужі сторони його купувати, але, звичайно, нічому не навчився, крім неповаги до свого батька, і осоромив його при всіх людях безглуздою загадкою.

Можливо, що тут Квітка мав на увазі і те іноземне виховання, яке було в його часи модним серед панства російського та українського і яке викликало також сатири і в сусідньому письменстві¹⁾; правда, сатира Квітки прибрана в простонародні форми.

„Пархімове снідання“ висміює вередування і позичену охоту до ласощів, хоч, може, в такій формі Квітка дав сатиру на тих, котрі, не задовольняючись тим, що мають, прагнуть такого, чого ніколи не бачили.

„На пущання як завязано“ — маленька сатира на обжорство, „Підбрехач“ — на брехню. Дурний сват, перебільшуючи добрі качества жениха, його багатства, перебільшує і негативні сторони його особи. „Дуже недобре діло брехати“ — моралізує з цього приводу Квітка.

Водевіль „Бой-жінка“ — весела песенка на тему про те, як відучити мужа ревнувати свою жінку.

Всі поіменовані твори Квітки мають одну спільну рису — моральну сатиру. Всі вони — ніби оборотня сторона тої медалі, котру вичеканив Квітка повістями першої категорії.

На межі повістей другої і третьої категорії — громадсько-сатиричного змісту — стоїть „Конотопська відьма“ — сатира на староукраїнський громадський лад, основи котрого в повній мірі зберіглися і до часів Квітки. Той громадський порядок через морально-негідних людей, як сотник Забрюха, писар Пістряк Ригорович, обернувся в арену сваволі і насильства над неповинними людьми. Неосвічений навіть елементарно, з занадто обмеженими інтересами в житті, конотопський сотник Микита Уласович на досить значній громадській посаді обмежився лише задоволенням своїх шлункових потреб,

¹⁾ Див., напр. „Бригадир“ Фонвизина, наслідування „Jean de France“ Гольберга, а також інші комедії рос. літератури 18 в. і сатиричні журнали. Між иншим псевдонім Фалалей, яким на початку своєї літературної діяльності (на російській мові) підписувався Квітка, знаходимо в сатиричному журналі Новікова „Живописець“, де вміщено листа одного повітового дворянина до сина його Фалалея Трифоновича.

а сластолюбивий і мстивий писар Ригорович користувався своїм впливом на дурного і чванливого сотника для зведення особистих рахунків з нелюбими йому людьми¹⁾. Конотопська ж громада, „отара несмислена“, мовляв Куліш, ні півсловом не озвалась на безглузду розправу. Але люде ці понесли кару через тих відьом, яких вони шукали, і через своє начальство, котрого вони не слухали і не поважали. Моральна наука Квітки яскраво висловлена в „закінченні“ повісти, де автор пояснює трагікомичну долю героїв повісти.

„Козир-дівка“ — така ж сатира, але вже на сучасний лад громадський, адміністративний і судовий, на людей нижчих і вищих рангів, котрі для власної користи або через злочинне недбальство до своїх обов'язків мало не потопили неповинну людину. Але і тут, як і всюди у Квітки, перемагає правда і справедливість над лихом і насильством. Ївга, героїня повісти, не зупиняючись на півдорозі, невпинно йде вперед здобувати правди і знайшла її, бо на її тернистому шляху шукання справедливого захисту від злих людей трапився таки чоловік, що стояв на обороні правди і возволив з каторги невинного Левка.

Добрий і справедливий губернатор повісти — це втілення ідеї про незмінну перемогу правди і добра; будь певний в своїй правоті, невпинно і непохитно шукай правди — і знайдеш її — такий моральний висновок повісти Квітки. Можна сперечатись що до художньої і реальної вартости такої конкретної форми правди в образі губернатора, але кінцевого висновку повісти заперечити ніяк не можна.

Неминуча кара для злих не тільки на тім, але й на сім світі, коли тільки хто справді побивається за правдою на ділі, — ця ідея лежить і в основі комедії Квітки „Шельменко-писар“. Тут сатиричного елементу найбільше і влитий він в цілком реальні форми і образи. Постаті волосного писаря, голови і дрібних канцелярських урядовців-гешефтмахерів окреслені так майстерно, картина судової практики змальована Шельменком такими яскравими фарбами, що комедія в цілому — безсмертна сатира в кращому розумінні цього слова. Розвязка ж комедії — типічна мораль Квітки, що логічно випливає з основних принципів його громадської філософії.

¹⁾ Див. його цинічні пояснення причин обвинувачення конотопських баб в чаклуванні.

Вище ми наводили цитати з цієї комедії, які малюють картину судової практики старих часів. Не можна і тут не згадати драми Георгія Кониського. В ній автор малює злу сатиру на судові порядки. В другій дії виходить на сцену Гипомен, пограбований Діоктітом. Поскаржившись на нього в суді, він не знайшов там правди. Діоктіт велить своїм людям кинути Гипомена в тюрму і на крики останнього про поміч і судову кару, відповідає йому, що „на суді і сам он засідає“, що „будуть судити його єдиномишленні“.

А буде би стал на мене апеллювать вишше,
І в вишшем суді маю патронов ізлішше,
Нехай толко хто схопет правду захищати,
А сей мой Юда малой [при цьому Діоктіт „капшуком
трусить] может доказати:
Осліплю очі дармо, руці пліню мздою“.

Але не бажаючи судитися з „харпаком“, Діоктіт велить побити Гипомена, після чого останній вмирає¹⁾.

Ця картина мало чим різниться від оповідання Шельменка і того нахабного крутіства та злої сваволі, котру змалював Квітка в „Козир-дівці“.

Окремо від усіх творів Квітки стоять його пєси „Шельменко-денщик“ і „Сватання на Гончарівці“. Названі пєси — цілком реальні твори в загально-принятому розумінні цього терміну. В них нема жадної моральної тенденції, і цим різко вони рижняться від його повістей.

„Шельменко-денщик“ — весела комедія інтриги Малєровського типу, правда без Малєровської обрисовки характерів. Шельменко обманює поміщика — Шпака і женить свого офіцера на його дочці²⁾.

„Сватання на Гончарівці“ — весела оперета, малюнок сільського життя, з дурнем-чоловіком, своєкористною жінкою, гарною дівчиною, — дочкою, добрим парубком — коханцем, дурним женихом і дядюшкою, що в ролі свата перевертає чарами всі наміри жінки видати дочку за дурня і, зберігаючи всі народні звичаї сватання, єднає дочку за вибранця її серця.

Обидві пєси ще й досі популярні і виставляються в

¹⁾ „Энеида Котляревскаго“ ст. 27.

²⁾ До речі сказати, що сюжет цієї комедії нагадує нам „Весілля—Фігаро“—Бомарше.

театрах. Вони справляють гарне вражіння комічними фігурами дієвих осіб, живим рухом дії, природністю і простою драматичної інтриги.

IV.

Реалізм в творах Квітки. Ідеалізація. Піднесення моральної гідности простого народу. Літературне і громадське значіння творів Квітки. Художність в повістях Квітки.

„Трудно опредѣлитель превосходство одной его повѣсти предъ другою — каже Костомаров — потому что каждая имѣеть свои достоинства и представляет то ту, то другую сторону народнаго быта, нравовъ и взглядовъ“, то одну, то другу рису Квіткиного світогляду, чи то релігійно-морального чи соціально-громадського, додаю я. Кожне його оповідання оповіте тою чи іншою моральною ідеєю; в кожній повісти зачеплена та чи інша сторона загальної моральної тенденції, властивої авторові.

Вище я назвав реалізм Квітки реалізмом sui generis, реалізмом особого роду. В кожному літературному творі єсть певна ідея, певна тенденція, коли тільки цей твір — не хронікальна замітка, не протокол, не словесна фотографія. Така ідея властива і творам реалістичного напрямку, котрі літературний матерьял черпають не тільки в негативних фактах життя, але і в позитивних.

Більша чи менша вартість літературного твору залежить не від заложеної в ньому якої б то не було ідеї, а від форми її втілення, взятого матерьялу, способу його використання.

Ми вже знаємо моральні погляди Квітки, знаємо його „добром налите серце“, його щире бажання, всюди бачити лише добро, такий же щирый сум і тихий жаль над людськими гріхами і недолею життя, його гуманізм, перенятый чисто християнською любовю до ближнього, до меншого брата; ми знаємо також його літературні погляди, бажання говорити і писати про те що діється „направо і нальво“. В своїх літературних творах Квітка дав синтез моральної тенденції і реальних форм життя¹⁾; свідомий національно,

¹⁾ Варто нагадати, що таке зеднання ми бачимо і в творах української літератури XVIII віка, як напр. трагедокомедія Варлаама Лашевскаго. „О тщєть міра сєго“ з р. 1742, в котрій з яскравим реалізмом змалювані пороки сучасного їй громадянства, які являються наслідком „оскудѣня вѣры“. Ще цікавіша з цього погляду драма Г. Кониського „Воскрєсеніє мертвыхъ“ (р. 1746),

він виложив їх чудовою українською мовою, використав чисто-народні національні звичаї і повірря і всьому придав щиро-народні форми, бо свою науку обернув до свого народу і заговорив до нього своїми повістями, зєднавши в них слово правди добра з високими поетичними образами. Трудне це було завдання і не малый треба мати літературний талант, щоб виконати його з честю.

Не завше вдатним з художнього погляду було таке поєднання у Квітки. Досить згадати несподіване закінчення повісти „Добре роби“, занадто — іділічні відносини губернатора до селянської дівчини („Козир-дівка“), надмірна жертва Галочки, що ніби позичена з житій святих дів — мучениць¹⁾. Не приходиться обминути і часом надмірної ідеалізації родинних відносин в сільському житті („Маруся“ і інші повісти) і справді євангельських вчинків добра („Добре роби“, „Сердешна Оксана“). Але по-за тим, в його повістях ми маємо зразок перших зародків реалізму в українській літературі. „Взяв він найнижчу матерію до оповідання зо всіх, які були в його перед очима: — каже Куліш — покинув дворян, суди, інститути, монастирі, взяв неписьменного, темного, найпростішого собі хлібороба і оповідав його ж мовою, що в його господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом діється. І вийшов у нього красний Божий мир і ще наче кращий, ніж у нас перед очима... і вийшли в його люде живі живісінькі, і що в їх душі діялось, що в серці в їх ворухилось, усе те нам, як на долоні, в його показано²⁾. Повісти Квітки — це справжня й дорогоцінна перлина в цілому укра-

в котрій проводиться ідея „возмездія вь будущей жизни“. В цих песах, на думку П. Житецкого, „мы видим уже современную авторамъ малорусскую жизнь, къ которой оба (автора) относятся съ трезвымъ и честнымъ реализмомъ“ [Див. „Энеида Котляревскаго“. К. 1900, ст. 22—30]. Взагалі треба сказати, що твори Квітки багатьома сторонами звязані з літературою XVIII в., українською і російською (сентименталізм), як своїм змістом, так і формою. Цей бік творчости Квітки вимагає докладнішого досліду. В своїй статті я обмежився поки що лише установленням певного паралелізму.

¹⁾ Костомаров зауважив, що Галочка „въ нѣкоторыхъ мѣстахъ говоритъ такъ, какъ будто би слушала университетскія лекціи („Молодикъ“ на 1844 р. ст. 17 в), и проф. Сумцов каже, що „Галочка разсуждаетъ такъ, будто читала стихи Жуковского... Онъ утверждаетъ что ея счастье вь сердцѣ, никто его отниметь“ („Изъ украинской старины“ 1905 р. ст. 72). Треба додати, що сцена розлуки Марусі з Василем на кладовищі і висловлене Марусею передчуття про останнє її побачення з ним також нагадують романтичні мотиви Жуковського і сентиментальну поетику.

²⁾ „Квітки“ ст. XX.

їнському письменстві¹⁾. „Заграничныхъ людей вь свои повѣсти не беру“ — писав Квітка²⁾. „А вотъ вь простомъ классѣ людей необразованныхъ, гдѣ люди дѣйствуютъ не по вложеннымъ вь нихъ понятіямъ, а по собственному чувству, уму, разсудку, если замѣчу что такое, пишу. Вотъ и выходятъ мои „Маруси“, „Оксаны“, „Наумы“!

Реалізм Квітки — своєрідний реалізм, бо це, так би мовити, „реалізм ідеального життя“, реальні форми з ідеальним змістом.

„Во всѣ вѣка бывають вь ряду поэтовъ нѣжныя души, которыя, благопріятствуетъ ли имъ окружающее или нѣтъ, будутъ отыскивать свой идеальный міръ“ — сказав про Квітку проф. Дашкевич³⁾, і цей свій ідеальний мир виложив він в своїх реальних оповіданнях.

Правий був Костомаров, коли сказав, що ні штучної сентиментальности, ні „ничего навязываемаго народу (у Квітки) нѣтъ; незаслуженный упрекъ происходитъ оттого, что критики не знали народа, который изображалъ малороссійскій писатель“⁴⁾. Справді-бо, чи така вже далека від народу, не знайома з новими філософсько-соціальними ідеями, вихованого лише на слові божому, та релігійна і моральна наука, яку проповідує Квітка? Чи розходяться з життєвою народною правдою ті форми родинного життя, які так милі Квітці? Чи проповідь загального добра, поміч неімущому чужа простому народові, що в більшости своїй живе в нужді і злиднях? Чим у своїх творах перевищив Квітка загальний рівень свідомости народньої?

На поставлені питання може бути лише одна відповідь — негативна. Квітка „ясно зрозумів ціль літератури народньої, вглянув глибоко в свій рідний, питомий народ, і гарячим поетичним серцем розкрив своїм землякам невиданий перед тим світ українського люду зі всею його красою, зі

¹⁾ М. Плевака „Григорій Квітка“ Х. 1916, ст. 23.

²⁾ „Москвитянинъ“ 1849 р. № 20 (Див. Г. Данилевскій „Украинская Старина“ ст. 227).

³⁾ „Отчетъ о 29 присуждений наградъ пр. Уварова. Отзывъ о сочиненіи г. Петрова.

⁴⁾ „Поэзія славянъ Гербеля С.П.Б. 1866. ст. 100. До речи сказати, що А. Потебня також вважав Квітку вільним від впливу літературних папямів, що існували тоді і швидче готовий був поризнати безпосередній вплив Бальзака і Жорж Занд, твори яких читала напевно дружина Квітки і переказувала йому. (С. Р. „Біографія“ ст. XXXIX, примітки).

всею його наївністю і сердечністю, але також з його недостатками, з його пороками, горем і злиднями" — сказав І. Верхратський¹⁾. „Квітка перший дав повну картину життя українського народу і показав усім, які скарби має в собі народ“ — каже Плевако²⁾. „І до Квітки писали по українському, але тільки з його починається той ряд українських письменників, що винесли на всенародні очі наше селянство з його злидним життям та темнотою з одного боку, але з світлою душевною красою і великим повним любови серцем — з другого“.

Національний і народний письменник, новатор в українській літературі, свідомий своїх національних обов'язків на літературній арені, Квітка *вперше цілком серйозно і поважно заговорив про народ*, показав, що і під сірою свиткою бється гаряче серце, повне любови до ближнього, що і під сільською стріхою невпинне шукання правди і добра, що і серед простого народу єсть високі духом люде, котрі гідні стати поруч з кращими представниками інтелігентного класу. Хіба не рівні морально мужицька дівчина Галочка і благородний пан поручик? Хіба не рівні в бажанні зробити добре діло ж селянин Тихон Брус і звіздоносний генерал, що передав йому казенні гроші для голодного люду? Хіба не рівні бідняк-кріпак Захарій, що взяв до себе на виховання малих сиріток, і добрий пан, що виростив Меласю і дав їй можливість зажити кращим життям?

Звичайно, рівні! навіть більше, вони вищі, бо пан поручик, генерал і пан — люде освічені, розумні і до того багаті, щоб робити добро без шкоди для власного добробуту, а Галочка, Тихон Брус і Захарій — люде темного народу, але роблять добро, керуючись принципом вищої правди, і „не по вложеннымъ въ нихъ понятіямъ, а по собственному чувству“! Ось тут і проявляється у Квітки той демократизм, що його часом ставили йому в заслугу. Демократизм Квітки не в обороні соціальних прав народу (станову нерівність Квітка визнає), не в тенденції громадськими реформами визволити його з матерьяльних злиднів і поширити його політичні права, — цей демократизм в визнанні великих моральних скарбів у простого народу, в обороні його людської гідности, в бажанні підняти народ на вищу моральну ступінь,

¹⁾ Річ про Григорія Квітку“ (Плевако. „Квітка“ ст. 23).

²⁾ Ор. cit. ст. 22.

щоб на тому ступні кожному особу з народу можна було назвати величним словом „людина“, і вимагати для неї людських прав. Дальші логічні висновки з цього постуляту моральної рівности людей в сфері громадській і політичній зробили і обороняли в своїх творах вже інші письменники.

В цьому величезна заслуга Квітки, як письменника і громадянина. Як письменник, що темою для своїх творів взяв реальне життя народу і поставився до нього цілком поважно, Квітка попередив не тільки російську літературу, але й деякі західно-європейські.

Повісти Квітки з'явилися р. 1834, а народолюбні твори інших літератур, як повісти з життя французького селянства Жорж-Занд — р. 1841, Ауербахові Dorfgeschichte (оповідання про німецьких селян) р. 1843, „Деревня“ і „Антонъ Горемыка“ Григоровича р. 1846—7, „Записки охотника“ Тургенева р. 1846, „З сього погляду — каже С. Ефремов — українське письменство першим промовило своє слово в оборону простих селянських мас і веде перед що до народницьких симпатій між усіма письменствами на світі“¹⁾. До Квітки народні теми в літературних творах здибаємо лише у англійського письменника Вальтер Скотта („Вязниця в Едінбургу“; „Верховинська вдова“) і у нашого батька нової української літератури Котляревського („Наталка-Полтавка“).

Літературна заслуга Квітки, як творця, „батька“ української народної повісти, художньої прози, набірає тепер значіння заслуги історичної, яка сама вже забезпечила йому почесне місце в нашій літературі. „Нельзя не забыть, — каже Срезневський²⁾ — что Основьяненко первый сталъ употреблять малорусское нарѣчіе въ словесности не ради шутки или попытки, а какъ орудіе, сильнѣе всякаго другого могущаго дѣйствовать на нравственный подъемъ народа. Какъ ни достойно памяти то, что сдѣлали въ этомъ отношеніи Котляревскій и Гулакъ Артемовскій, современники Основьяненка, все же едва ли съ нихъ, а не съ него начался рядъ малорусскихъ писателей, какъ дѣятелей, сознательно посвящавшихъ себя литературѣ, какъ призванію, съ постояннымъ увлеченіемъ работою и достигаемыхъ ею нравственныхъ цѣлей“. Але не менш велика і важна літературно-громадська заслуга його. Своім, хоч і несвідомим демократизмом, своєю народолюбною

¹⁾ „Історія укр. письм.“ 3-е вид. ст. 209.

²⁾ „Русская Старина“ 1893 кн. 8.

тенденцією Квітка прищепив надовго українській літературі демократичні симпатії і проложив шлях в ній для визвольної ідеї, що стала одним з могутніх факторів в творчості Шевченка і Марка Вовчка, а малюнками сільського життя став попередником „бытописателя пореформенной Украины“ Івана Нечуй-Левицького. Цими ж сторонами своєї літературної діяльності Квітка значно впливав „на души мѣстной украинской интеллигенции, пробуждая въ ней сознание величия народных основъ жизни и ослабляя тотъ рабски — крѣпостнической духъ, который всюду царилъ тогда въ помѣщичьей средѣ“¹⁾. Правда, були й такі цінятели, которі дякували Квітку, що написав книжку, понятну для їх лакеїв, і що лакеям їх єсть чим забавлятися, сидючи по прихожих, але й інтелігенція українська, що почала скоро виходити на арену свідомого служення своєму народу, почерпала в творах Квітки непохитну віру у відродження рідного краю, незломну волю боротися за щастя того народу, которий володіє такими великими духовними скарбами. Дарма, що Квітка виправдував кріпацтво, найбільше тоді лихо українського народу, яке звязувало його в міцних кайданах темноти і матеріальних злиднів. Вже самими поетичними образами своїх високо-моральних героїв з народу він несвідомо протестував проти тої несправедливости, яка лягла на плечі українського народу. Хоч правда, що Квітка не міг „звести в систему правду особисту з правдою громадською й звязати їх міцною ниткою сінтезу“, бо „був жертвою свого панського походження й становища, однобокого виховання її малої освіти“²⁾, але він „любив народ, щиро хотів бачити його щастливим, та не бачив до того засобів правдивих, бо жив у мріях своїх, припадних ілюзій та романтичних ідеалів“³⁾. Своєю ідеалізацією народу Квітка розтопив холодний лід зневажливого відношення до нього і зогрів теплою любовю серця тих, що боліли горем народнім.

*Єсть в „Марусі“ чудовий поетичний малюнок природи — схід сонця.

„Тільки що зірочки засяяли у Бога милосердного на небаесах, тільки що разсвітились, та й то не зовсім ясно, а неначе

1) В. Науменко: „Квітка, какъ малорусскій писатель, передъ судомъ критики“. „Кіев. Старина“. 1893. кн. 8 ст. 253.

2) С. Ефремов. „Іст. укр. письм.“ 3-е вид. ст. 214.

3) М. Плевако. „Квітка“ ст. 27.

скрізь серпанок, соловейко стих“... вітерець заснув, і гілочки по садкам дримаючи ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця щідиться і мов хто, нищечком казку каже, що так і дримається, а то усюди тихесенько... Аж ось — недовго, зірочка покотилася, далі друга, третя, — поховались у синьому небі, мов у море канули, а прощаючись з землею, трошки сплакнули... от від їх слізеньок пала роса на землю. Канула її крапелька, зашелестіла у аері — і прокинувся вітерець, та й поколихав тихенько гілочки по садкам та по лісам... Соловейко... защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затріщав... то стихне, ніби пошепче своїй самоці, як її любить, а вона йому мабуть скаже, що й вона його любить і похваля його пісеньки, то з радощів і гукне на увесь садок... От на березах і листя зашупотіли промеж себе, що й вони, по ласці Божій, будуть красоватись на ясному сонечку. Схаменулась травонька, як скропила її небесная рісочка; піднялись стебелинки, розпукались цвіточки... От і рідесенький туманець пав на річеньку, мов парубок приголубився до дівчиноньки, і у-купі з нею побігли ховатись меж крутими берегами. Далі і хмарочки стали розходитись, порідчали і стали звертатись купками, мов клубочки, розступатись, щоб дати дорогу для якогось пишного, важного гостя, ніби царя якого, діючого добро усьому миру, і покотились геть-геть за круті гори, щоб тільки відтіля дивитися на те, що тут буде!.. Ось і зачервоніло на тій дорозі, де йому треба йти, і розіслалось мов сукно, як кармазин красне; далі неначе срібні цвітки по ньому хто посипав, а тут і увесь путь став мов золотим піском по червоному полю посипаний. Зазолотились і верхівя дерева по лісам, і ось золотий по них пісок сиплеться по дереву низче, уже низче, низче... Усе стихло. Чогось жде! Стало винирять з-за землі... що? І світ, і огонь і краса. І вже і на крайок його не можна, зиркнути оком, що ж буде, як усе явиться миру?... І золоті проміні від нього обсипали усю землю, і самі небеса стали ніби ще красчі... Усе мовчить, жада, щоб швидче явилася у повноті краса миру... Ідеть, викотилось зовсім, озирнуло землю... знов пташечки... защебетали, усе мов знов ожило... увесь мир ізрадовався“!

Так зраділа Україна Квітчиними творами, їх високою художністю, їх чудовими жіночими образами, їх проповідю правди і добра, їх шуканням істини, їх обороною прав людських знедоленого народу українського! Квітка „один

на своїх плечах, як сказав Куліш¹⁾ вивіз нашу селянську
жизнь і нахилив усякого свого читателя до поважного рахо-
вання, що воно єсть той простий люд, про котрий байдуже
людям письменним". Квітка був перший в повній мірі націо-
нальний письменник в новій українській літературі.

10 вересня 1918 р.
М. Сквиря.

Вас. Бойко.

П О В І С Т И

¹⁾ „Україна“ 1914. кн. III. ст. 30

І. САЛДАТСЬКИЙ ПАТРЕТ.

ЛАТИНСЬКА ПОВРЕХЕНЬКА ПО НАШОМУ РОЗКАЗАНА.

Супліка до пана іздателя.

Любезний мій приятелю!

Дойшла до мене чутка, що ти хочеш і в нас, по московській моді, збити книжечку, а як її по нашому назвати, не вмію; бо й Москалі — не ті Москалі, що живуть у Москві, а такі, що не з наших, а з расейських — що кріпко в них кохаються, і ті, не вмівши її по своєму назвати, зовуть по німецьки. Так нехай же по нашому буде: збірник. Спасибі тобі за сюю працю. Через тебе будемо знати, хто з наших Слобожан та й з Гетманців що і як komponує. Ще-ж я чув, буцім-то хочеш ти тут же притулити де-що і по нашому писаного. За сюю вигадку аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люде на свігі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцім-то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке і розумне і полезне, і що, стало бить, по нашому опріч лайки та глузвання над дурнем більш нічого не можна й написати.

О бодай їх вже з такою думкою! Хіба-ж не живо вчистив пан Котляревський Енея? Еге! об нім і доси Москва товче і перетовкує, і з якого боку ні зайде, сплесне руками та й каже: „ну так, славно!“ А пан Артемовський Гулак мало понаписовав про Твердовського, про Солопія, про Собаку, або Гараськові оди не мудро розказав по нашому? що може у иншого, хто читав, так і доси кишки болять від сміху, а в иншого — як там кажуть — трохи лишень шапка не загорілась. Так хіба він просто писав? Адже і тепер бажають у місячні або і в тиженні книжечки хоч півтретя

його стиха. Нехай же й пан Гребйонкин викине Полтаву, що перероблює з московської; нехай, кажу, не боїться нічого та, як там кажуть, іздасть її типом: так там і таке буде, що хоч не хочеш, а заколупіє тебе за душу, а де й серденько защемить; буде й таке, що читаючи слізоньки тільки кап, кап, кап! Та є й другі, прочі, що на стихах — на стихах, а то таки і просто, розмовою пишуть... Так що-ж будемо робити? Не второпають по нашому, та й ворчать на наші книжки: „Ета нешто па-чухонські, зачим печатать, кагда ніхто не розуміє?“ — Гай, гай! Хіба-ж тільки й світа, що у вікні? Тривайте бо, панове, не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по нашому читати. Не усе ж для Москалів, може б треба і для нас що-небудь, щоб і ми... знаєте, не усе, а так... де-що... по-троху... дечого знали, а то по вашому так ми... так собі... де нам за вами?... Гм! на догад буряків, щоб капусти дали.

Та ще-ж на своїм віку видав і таких, що, як попаде нашу книжку, та переверочує її, переверочує, мов голодна беззуба собака шкоринку, котрої не вкусить, та не розчу-хавши, що, для чого і против чого писано, зараз, щоб аби що-небудь сказати, аби чим-небудь нашого братчика зане-хаять, а самому похвастати, зараз, кажу, і гукне: „Кавика не там! оксія не туди! Хвальш! треба наш йори — ны-ны! Я усе знаю і зараз побачу, де що не так.“ Ой, гляди лишень, пане Усе-знаю, щоб не було і з тобою того, що з Терешком шевцем.

А що там з ним було? Ти може, приятелю, не позабував того, що з-малу у школі вчив, так і згадаєш якусь латинську побрехеньку, що я тобі по своєму розкажу, як чув її від Панаса Пістряка, а він чув її ще в школі від самісінького нашого дяка пана Олексія.

Отже-то, коли хоч, то й приліпи сю побрехеньку у свій збірник. Може таки котрий із скализубів, охочий других гудити, а самому талану нема що-небудь путне написати, захоче покепковати над твоєю Зірочкою та наше, хоч не зовсім по верхам, а хоч і по складам прочита і через десяте п'яте уторопає та й почуха потилицю і усом закрутить, та й... помовчить; то й то добре: одною брехнею на світі менш буде.

Коли ж будеш її печатать, то пожалуста доглядай, щоб у моїй побрехеньці не навернякали якої нашої мови на московський лад. Нехай наші, як хто зна, так своє й пише; а

я думаю, що, як говоримо, так і писати треба. О! добре б, братіку, було, як-би ми так говорили, як у книжках пишуть; а як-би ще так і робили, так би й не було на світі нічого кращого!

Нехай же тобі, братіку, Бог помага на добрее діло. А мені вір, що я тебе і поважаю і шаную і дуже дякую за твою працю для слави Слобожан і для нашої потіхи і пользи, і що я по вік тобі

на службу широ готовий

Грицько Основяненко.

Липця у пятое число
1833-го року.

[I.]

Був собі колись-то якийсь-то маляр... ось на умі мотается, як його звали, та не згадаю... Ну, дарма: маляр, та й маляр. І що то був за скусний! Там морока його зна, як-то гарно мальовав! Чи ви, братіки, що читаете або слухаете сюю книжку, думаєте, що він так мальовав собі просто, аби-як: що тільки розміша краску, чи червону чи бурякову чи жовту, та так просто й маже чи стіл чи скриню? Е ні, тривайте лишень! Таки що вздрить, так з нього патрет і вчеше: хоч-би тобі відро, або свиня, таки живісінько воно й є; тільки посвистиш, та й годі! А ще було як намалює що-небудь та підпише — бо й письменний був собі — що се не кавун, а слива: так-таки точнісінька слива. Раз... (о, сміху було! хлопці аж кишки порвали від реготу) змальовав він таки нашого отця Микити кобилу, та й кає нам: „Тепер, так на вдивовижу! Ну, намальовавши, та й кає нам: „А ну, хлопці, дивіться, що за кумедія буде.“ А ми каємо: „А ну, ну, що там буде?“ А він кає: „А йдіть лишень за мною, та й несіть патрет попової кобили.“ От ми, узявши, та й пішли, та по його наущенню і постановили біля пан-отцевого двора; підперли її гарненько; таки точнісінько як кобила стоїть, і на одно око сліпа, і хвіст вирваний, і ребра їй повилазили, та ще й голову понурила, мов пасеться. От як постановили її, а самі узявши та й поприсідали по-під плотом, у буряках, та й ждемо батюшку, а сами тулимось як мога, щоб не реготатися. Аж ось, зирк! іде наш отець Микита, та ще мабуть було і в головці: іде, та собі під ніс всемирну

мугиче; а далі вздрів кобилу, та й кає: „Що за ледащо, мій Охрім!“ (а його батрака та звали Охримом) „кобила,“ кає, „зійшла против ночі з двора, а він і байдуже; коли-б то мені її піймати!“ А далі зняв з себе пояс, завязав петлю, та й став до неї підкрататись, та знай цмока та приговорює: „тпрусьо, ряба, тпрусьо!“ — а далі як підійшов близьенько, як закине їй на шию пояс, як крикне „тпруу!“, як потягне до себе, а кобила як упаде, а ми так і зареготались, та на-втікача! А отець Микита і zostавсь; стоїть як укопаний, і руки і ноги одубіли, і ні з місця; а кобила перед ним лежить до гори ногами: і підпірки не вдержали, як потягнув її до себе, щоб не втекла. Та вже опісля розказовав, що й довго б стояв, та попада побачила, та й не знала, що з ним робити: і віддувала і водою бризкала, та на превелику силу з місця звела і увела у хату; так, кає, цілісіньку ніч трясця його била, а кобила усе в вічі лізла, аж поки шальфеї напився.

Так ось такий-то був скусний маляр... те, те, те! тепер згадав: його звали Кузьмою, а по батьощі Трохимович. Як тепер його бачу: у синій юбці, тяжинових, широких штанях, каламайковим поясом пузо підперезане, а зверх китаєва черкеска; на шиї, по верх білого комиря, бумажний красний платок повязаний, шкапові чоботи добрі, з підковами; волосся чорне, під чуб підстрижине, а уси собі риженькі, та густі та довгі; не часто голивсь, так борода усеґда як щітка. Горілки не вживав так, щоб через край, а як з приятелями у компанії, так не проливав; добре було на крилосі співа і гласи знав, часто об нього спотикавсь і пан Афанасій, от-таки наш дяк; тільки вже ту прокляту кабаку так вживав, що не то що! хліба святого не їстиме, а без тії погані і дихати не може. Був собі пузатий добре, а родом — коли чували — з Борисівки, курської губернії, а у тій слободі що найлучші богомази, іконописці і усякі малярі; так і він-то відтіля родом був, а в нас у селі зеленів нову дзвіницю. І таки нігде правди діти: що вже ніхто лучше не намалює, ні розмалює, як богомаз з Борисівки; уже не жалко і грошей! Як же Москаль озметься за сее діло, ну, тільки почухайся, та й відійди. Торгується і треує багацько: дай йому і кошту і грошей, скільки забажа, а як удере — гай, гай! Йому каєш: блакитна, а він товче: синя-ста. Йому каєш: не годиться, а він чухається та кає: „нічаво-ста; для хахлов і та-кой бог бряде.“ Тфу на їх голову!

Так про сього-то Кузьму Трохимовича прочув якийсь-то пан, що дуже кохавсь у-в огородах; так, бач, біда: горобці що літо повикльовують усе, що він ні понасіва. Так він - то позвав Кузьму Трохимовича, та й поєднав його, щоб списав йому солдата, та щоб такий як живий був, щоб і горобці боялися; „а буде яка фальш, прикину,“ кає, „тобі.“ От і сторжились за десять рублів грошей і восьмуху горілки. Отже-ж то і змальовав він солдата, та ще як! Що, я-ж кажу, що й живий не буде такий бридкий, як то був намальований: пикатий, мордатий, та ще з здоровенними усами, що не тільки горобцеві, та й чоловікові страшний. Мундер на ньому лепський, гудзиками позащіпований, що аж сяє. А оружжю — так погибель його зна, як то живо списав! Оттак, бачить-ся, і стрельне, що й приступитись страшно! А як задивис-ся на нього, так, бачиться, вже і ворухиться, і усом моргає, і очима поводить, і руками дьорга, і ногами дрига, таки таки так і думаєш: от побіжить, от битиметь! Так-то скусно був намальований!

Ну, змальовавши, Кузьма Трохимович і дума: „Може не вгожу панові, тогді пропали і гроші і робота. Повезу куди на ярмарок, та й поставлю на базарі і буду слухати, що будуть люде казати. Коли будуть його жахатись і лякатись, тогді певно бери, Кузьмо, гроші; коли ж огудють, то ще підправлятиму, аж поки до кінця доведу.“

Зібравсь наш Кузьма Трохимович, та й повіз свого салдата — коли хто зна — аж в Липці. От у саму глуху північ, як ще усі і ярмаркові біля возів і хазяйство по хатам спали, і по шинкам народ порозходився і світло погасили, він і поставив той патрет на самій ярмарці і попідпирав ще лучше чим попівську кобилу, щоб ні вітер не звалив і щоб який п'яний, як поточиться, або свиня, звичайно ходючи по базарю, як прийде чухатись до нього, то щоб не звалили. А сам за тим патретом нап'яв яточку та й сів, щоб при-слухатись, що буде народ казати про його салдата; та тут-же наклав на палітру красок, що „коли,“ кає, „що не так, то я й підмалюю.“ Упоравшись зо всім, присів, понурих голову та й задрімав собі трохи, поки ще до діла.

[II.]

Аж ось стало і на світ займаться. Іще не попритухали усі зірочки, а вже наш Кузьма Трохимович і скочив; поню-

хав кабаки, прочхавсь, протер очі полою, бо вже тут пак ніколи було по воду йти, щоб умитись; підперезавсь знову і пояс притягнув лепсько, насунув шапку по самий ніс, та й рукавички достав, бо се, знаєте, було об перших пятінках, так вже зорі холодні були — і сів у своїй ятці, щоб прислухатись.

Перш усього блиснуло світло у кабаці. Гай, гай! вже і в Липцях завелися кабаки, неначе — нехай Бог милує! — у Рассеї. Відкіля ж то се узялось? Общество нас так прикретило, щоб, бач, відкупщик за нас, хто не здужа, зносив гроші у подушне; так узявсь не з спражніх відкупщиків, а таки — нічого гріха таїти — знайшовсь із наших хрещених людей, що уступив у їх віру та, як той Юда, узявсь держать і Липці і другії слободи на московський лад, і вже в них не шинок зоветься, а кабак, і там вже уся московська натура, і там усе Москаль наголо, як у Туреччині Турки; та усе народ проворний: ні доїсть, ні доспить, усе об тім тільки і дума, щоб заробить копійку. Така вже їх московська поведенція! А як тільки нашого братчика, хоч-би і в кабаці, обдурюють, так ну, ну, ну! Отсе коли прийшов з посудиною, щоб купити до хазяйства на скілько треба горілки, та хоч трохи заслухайся або задивись, то й не долле повної міри, та мерщій і всипа у твою посудину, і вже, хоч спор, хоч лайся, а він тебе випроводить геть. Коли ж тут хочеш випити, то буцім-то й добрий: за гривню зачеркне із діжки таки повнісіньку; тут станеш уся розглажовати, та втираєшся та поцмокаєш хорошенько і збираєшся, як то гарненько на-тощака випеш, та тільки що руку підняв і ще до рота не доніс, як урагова його мати знає, де те Москальча у гаспида озьметься, таки неначе як той, що... Дух свят при нашій хаті!... підбіжить, підтовкне — плюсь! більш половина чарки назад у діжку! Лихо та й годі! Пеш мерщій, бо розливальщик ще стане й чарку віднимати. Випив, та що-ж бо? Як там кажуть: по бороді потекло, а у рот не попало; а вже й не кажи, що по животу пійшло, нічого було гаразд і проковтнуть. Оттака-то їх московська віра, щоб зо всякого зідрати! так куди їм і спати довго? Та таки тут спить, а тут спить, а тут дума: як би то і де б то поживитись.

Так от, як засвітили у кабаці, та й вислали на двір підтовкачку, чи не вздрить кого на улиці, щоб заманити у кабак. Вибігло чорта і озирається... Подивітесь на нього: на що то воно похоже? Щоб то йому голову гарненько підчубчик підстригти, як і в людей? а то патлатий, патлатий!

З-переду аж у вічі йому волосся лізе, уха закриває, по потилиці шльопається, аж сердега усе знай головою потряхує, щоб тії патли не мотались. І сорочка на ньому не як у людей: замість білої, як закон повеліва, вона в нього або червона або синя, та без комиря, а з гапликом, та на плечі і защібне, так що хто з-роду у-перше Москаля побачить, то й не вгада, що то воно і є.

Оттакий-то став біля кабацьких дверей, поглядав, поглядав — і вздрів, що стоїть салдат на калавурі з оружжом, та й став гукати на нього: „Служба!“ кає: „пайди-ка сюда! Стань тутечка-здеся, щоб пад час буде драка, так не дай нас у-в абеду; а порція ад нас буде“. Стоїть салдат, не ворухиться! Москальча крикнуло у-друге, кричить і у-третє — салдат ні з місця! Далі москальча злякалось, щоб він не розсердивсь та не дав би йому щипки, покинуло його та мерщій у кабак, та й зачинилось. Кузьма Трохимович чув сее все, усміхнувсь, моргнув усом, та й подумав собі: „Побачимо, що то дальш буде; ще невелика штука москаля одурить!“

Затим виткнулось і сонечко. Тут стали рушати й наші, що з борошном понаїзджали то з Деркачів, то з Вільшаної, та були аж із Коломака. Що то, батечку, із яких-то місць на той ярмарок не понавозили усякого хліба! Таки видимо-невидимо їх тут стояло! Коли сказати, що підвід двадцять їх тут було, то ей-же то Богу моєму! більш. Хмара хмарою. Тут і жито і овес і ячмінь і пшениця і гречка і усе, усе було. Знаєте, прийшло время подушне зносить, так усякому гроші треба. Наш братчик не бабак, вів жде пори. Слава тобі Господи! він, нехай Бог боронить, не москаль, щоб йому, покинувши жінку, діточок і худобоньку, та за тою бідною копійчиною шляться по усім усюдам і швендяти аж на край світа та кровавим потом її заробляти. Та чого тут і вередовать? Коли вродив Бог хлібця та дав його зібрати, то й дожидай, поки прийде нужда, що як десятські у волость потягнуть за подушне і за общественне, а тут жінка забажа льону, щоб на сорочки прясти, та нового очіпка та дочкам плахот або свит, та і усяка напасть постигне, що притьмом треба грошей; тогді вже нігде дітись; вези хоч верстов за двадцять, та чи стала ціна чи не стала, а ти першого торгу не кидайся; за що продав аби б довго не стояти, та й уривай до дому та й розщитуй собі, щоб і сюди і туди стало. А як удоволив усіх, от-тогді вже справний козак! Лежи собі

на печі, у просі, поки до нової нужди; тоді ж будемо й думати, де що узяти.

Так оттакі-то там були, і їх вже і сон не брав. Сонечко зійшло, вони і позхоплювались, щоб, знаєте, купця не втерять. Отто гарненько повстававши, помолились до церков Богу, та й послали одного з табору по воду, бо вже пора була і каші варити. Потяг Охрім з двома боклагами до криниці, аж геть під гору, та іде улицею... Луп очима: стоїть салдат. Охрім був собі парень звичайненький, зняв шапку, поклонивсь та й кає: „Добрий-день, господа служивий!“ А салдат мовчить. От Охрім і пійшов стоєю дорогою, а Кузьма Трохимович і всміхнувся та й подумав: „Одурих і своїх! що то дальш буде?“ Ну, набравши Охрім води та вертаючись до табору, думає: „Отже-ж тут є постої! А що, як питаю, чи не треба їм, буває, коням вівса або якого борошна?“ Та як порівнявсь проти салдатського патрета, та й кає: „Господа москаль! а скажіть, будьте ласкаві, вашому командерству, коли треба вівса або якого борошна, то нехай прийдуть ось до табору та спитають Охріма Супоню; а в мене овесець важненький, дешево віддам і міра людська: вісім з верхом і тричі по боку вдарити. Пожалуста ж не забудьте, а мого-рич наш буде. А на почин, нате лишень понюхаймо кабаки“. Сее кажучи, достав з халяви ріжок, постукав об каблук і витрусив на долоню; сам понюхав, покректав, підніс салдату та ще й приговорює: „Кабака гарна, терла жінка Ганна; стара мати вчила її мняти; дочки розтирали, у ріжки насипали. Ось подозвольте лишень!“ Салдат ні чичирк, і усом не моргне. Неборак Охрім узяв собі на розум: „Щур йому!“ кає собі на думці: „щоб ще по пиці не дав, бо він на те салдат“... Піднявши боклаги та мерщій до табору, не оглядаючись. — А Кузьма Трохимович, сее чувши, та „ких, ких, ких, ких!“ та аж за боки брався регочучи.

Поки ж сее діялось, піднялися на місто йти бублейниці, палянищиці і ті, що кухликами пшоно, а ложками олію продають. За ними підтюпцем поспішали з пиріжками, з печеним мясом, з вареними хляками, горохвяниками і усякими ласощами, чого тільки душа забажа на снідання. А танок вела Явдоха Колупайчиха, молодиця гарна, не взяв її кат: чорнява, мордата, трошки кирпатенька, та й румяна як рожа, та таки й одягна: очіпок, хоч він собі і зовсім витертій, самі нитки, а був колись парчевий; кожух білих смушків під тяжиною і бабаком обложений, тільки що скрізь на ньому

дірки, і по-під руками і на боках, так що видна була і уся одежа, і таки не проста, а міщанська, бо вона взята була у Липці аж із самісінького Харкова і не простого, а міщанського роду: шушун набойчатий, спідниця каламайкова, тільки що не можна було угадати, якого воно є цвіту, бо дуже було замазано олією; вона бо пекла і бублики і сластьони, а коло сього діла не можна чисто ходити, зараз вимажешся як той чорт, що до відьми через трубу лазить.

От молодиці і кричать Явдосі: „А ну, паньматко! вибирай місце на щасливу продажу. Ти в нас голова; де ти сядеш, то і ми біля тебе“. Явдоха і узяла з чужої коробки паляницю, стала на схід сонця, тричі перехрестилась, та й покотила паляницю навпаки сонця. Котилась тая паляниця, котилась, та й не зупинилась нігде, а прямисінько плюснула біля салдатського патрета. „Ох мені лихо!“ сказала Явдоха, піднявши тую паляницю, та мерщій пхнула її меж свій товар: „як таки біля москаля сідати? Він нам такого лиха наробить, що не то що! У-в одній щипне, у другій хватне, та тут таке буде, що й коробок не позбираємо“. — „Виберай же друге місце“, гукнули молодиці: „може й не так щасливе буде, та все таки лучше, чим дати москалю орудовати над нашим крамом“.

Преревела Явдоха свій цех через дорогу; поворожила вправо другою теж чужою булкою і меж свої положила; а де паляниця впала, там сама з своїм товаром сіла, а молодиць розсадила, де якій як по черзі припало, а чергу зробила сама-ж таки Явдоха: які були побагатші, так до себе ближче, а бідну на товар так на самий хвіст у куток, де й школяр, що з малими грішми купує самий дешевий товар, її не знайде, та за чергу кожен базар і лупить з них, що зможе. О, та й баба ж козир була! Одно вже те, що харківська родом, а цокотуха та й цокотуха! Узялася над усіми перекупками отаманувати і від десятських, від голови та й від самого писаря обороняти, тільки щоб усі перекупки її слухали і що скаже, щоб сполняли, і чого потребує, щоб поставляли. Та нехай би і не послухав її хто! Так зараз і нашлеть: або свиня бублики похвата, або собака олію випе, або паний поточиться та корбку переверне, а вже даром не пройде.

Тільки що молодиці любенько посідали і кожна з своїм крамом розташовалась, аж... тю! Москаля нечистий і вродив з стовпцями біля них. Як же напустються на нього перекупки! „Зачим тут став? Підди собі геть, стань де-інде, не

мішай православний товар продавати, а сам іди хоч до чортів, опріч хліба святого!" От як затуркали, затуркали — бо, звісно, як наші молодіці, скільки їх ні буде, та як заговорють разом усі у-в один голос, так нічого і не второпаш, мов на лотоках вода шумить, аж у-в ухах лящить! — а москаль і байдуже, та знай собі кричить: „гречишники гарячі!" Що тут на світі робити? От бачуть молодіці, що не переливки, пристали до Явдохи: „Роби, що знаєш роби, а Москаля збудь!"

Нічого Явдосі робити, узяла — та усе таки не з своєї коробки — три вязки бубликів і пішла до патрета, та й... дале-бі що правда! поклонилась йому, мов живому, та й просить: „Ваше благородіє, господа салдатство! будьте ласкаві, зведіть з нашого місця оттого навіженого, католицького, бурсурменського москаля, що став біля бублейниць з стовпцями". Сеє кажучи, бачить, що салдат і не дивиться на неї, та й стала йому совати бублики у руку та й приговорює: „Кете, озвіть, ваше благородіє! пожалуйте, дома здасться". Салдат ні пари з уст! Як же роздивиться наша Явдоха, що се мара, що се не спражній салдат, а тільки його парсуна,—засоромилась, почервоніла як рак, та швидче не оглядаючись — від нього, та бублики у свою коробку, і сіла. Що вже ні питали її молодіці, що їй там було від москаля, так мовчить та й мовчить і кає: „Адже збула москаля! чого-ж вам більш?" Бо москаль справді, ще як побачив, що Явдоха пішла жалітись на нього, злякався, та й счез з стовпцями своїми. — А Кузьма Трохимович, дивившись на сеє, посміявся собі нищечкомі та й кає: „Оттак наші, знай! Уже до нас, мов до живого, з поклонами ходють, неначе до засідателя".

[III.]

А тим-часом позіходилося народу вже чимало! Таки куди оком не глянеш, то усе люде, усе люде, як сарана у полі. І чого-то туди не понаносили або не понавозили! Таки такий ярмарок, що неначе в Харкові об Пречистій: усякого товару, якого тільки подумаєш, усе є. Чи груш? так і на возах груші і в мішках груші. і купами груші: прийди, торгуй скільки тобі треба, та з якої хоч купи і скільки хоч коштуй, ніхто тобі і не поборонить. А там москва з лаптями та з ликами: були в них і миски, ложки і тарілки розмальовані; були й решета, і ночовки, діжі, лопати, сівці, черевики, чоботи з під-

ковами і німецькі, тільки гвіздочками попідбивувані. Тут Суздальці з богами та з книжками завалящими; а побіля їх сластьонниця з грубкою: тільки спитай, на скільки тобі треба сластьоних, так живо підніме пелену та й зніме стару онучу, що нею горщик з тістом накритий, щоб, знаєте, тісто на холоді не простивало, і затим під пеленою у себе держить; от пальці послине, щоб тісто не приставало, та й ущипне тіста, та на сковороду у-в олію, аж шкварчить! та зараз і пряжеть і подає, а вже олією не скупиться, бо так з пальців і тече, тільки знай обсмоктує. Тут-же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у папушах, а там залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, піддіски, ухналі і усе, чого треба. А тут вже лавки з красним товаром для панів: струковатий перець на нитках, родзинки, фіги, цибуля, усякі сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня ще по весні з Дону навезена, і суха і солоня, кавяр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гапники і для нашого брата свинина. Дьоготь і в шерітвасах, і в мазницях, продавались і самі квачі; а побіля їх стояли бублики, буханці, горохвяники, гречаники, носили у ночовочках печеню шматками покраяну: на скільки тобі треба, на стільки й бери. А там купами капуста, буряки, морква огородня, а хатньої наші жінки не продають, держуть про нужду на нашу голову... цур їй! Тут-же був хрін, ріпа, картоплі, що вже швидко хліб святий з світа божого зжечуть. А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... та я-ж кажу, нема того на світі, чого не було на тому ярмарку, і як-би грошей до сина, то накупив би усього, та й їв би цілісінський год! А що обіддя, коліс, війя, двійла, люшні! Були й свити простого уразівського і мильного сукна; були кожухи, усякі пояси, шапки і козацькі і каплоухі. Був і дівчачий товар: стрічки, скиндячки, серги, байові юпки, плахти, шиті рукава і хустки. Жіноцькі очіпки, серпанки, запаски, кораблики, рушники і шиті, і з мережками, щітки, гребні, днища, веретена, сіль товчена, глина жовта, запанки головняні, перстні, черевики, аж утомишся, розказуючи. Чого-то там не було!

А промеж такої пропасти товару, що то народу було! крий Мати Божа! Ще троха чи не більш, ніж на Воскресеніє у-в утрени, як Христа дочитуються, або на Йордані, так що й протовпитись не можна. Той купує, той торгує, той божитья, той приціняється, той спорить, той товариство склика, той на жінку гука, ті лаються, ті йдуть могоричі за-

пивати; жіноцтво щечече, усі разом розказують, і ні одна не слуха; старці співають Лазаря, кобили ржуть, колеса скриплять, той возом іде та кричить: „по-глину, по-глину!“ а на зустріч йому викрикує: „по-горшки, по-горшки!“ Діти, погубивши матерів, пишчать, там скавучить собака, там придумили порося, висчить на весь базар, а свиня, хрюкаючи, пробирається промеж народом; там перекупки хватають за поли парубків та школярів. „Ходи сюди, дядюшка!“ кричать: „возьми в мене, паниченьку! От бублики гаряченькі, з мачком! от палиниця легесенька, тільки що з печи!...“ та-та-та-та, та й не розбереш, що вони там і кричать, бо усюди гомонять, стукотять, кричать... точнісінько, як у млині, як на всі меле і товче! А там чути, скрипка гра з цимбалами: Матвій Шпонь та продав сіль, розщитавсь і грошики вчистив, та й чайняв троїсту і водиться з нею по ярмарці. Вже й шапки кат-ма, десь кинув її на когось та й відбіг. Іде і співає, а де калюжа, тут і вдарить тропака. Забризкався, захлюстався... еге, та не мішай йому! він гуля. У-в одній руці пляшка, а у другій чарка; кого ні зустріне: „Пий, сучий сине, дядюшка любезний! пий! Матвій Шпонь гуля! пий у його голову, щоб ти подавивсь! будь здоров на многії літа!“ Випе і поштує його; коли той не схоче, так до-долу горілку вилле, а його лає, лає, та й стане другого поштувати; отсе ж ще не зовсім допив з пляшки, зараз пляшку об землю і гука: „Шинкарю! подавай Шпоню знова. Музика, грай!“ та й пійшов дальш. Іде, побачив дігтярів — шубовсть у шерітвас з чоботами зовсім і кричить: „Дігтярю! не журись! Шпонь відвіча грошима“. Та й викине йому з кишені повнісіньку жменю грошей, а сам знову кричить: „Не абедно? Не мішай же! Музика грай!“ Та й стане хлюпаться у дьогтеві, як мала дитина у калюжі. Що то, як чоловік у щасті та у радості! чого-то він не видума! Нічого не жалує і ні об чім не жалкує!

А там, чути, ведмідь реве і танцює, а циган викрикує: „А ну, Гаврилку, як старі баби п'яні валяються?“ Циганка ворожить та приговорює: „і щасливий, уродливий, чорнява молодиця за тобою вбивається; положи ж пятачка на рученьку, усю правду скажу“... Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом, мов з них чорт лика дере. Старий циган туди-ж з своєю шкапою. Знай божиться і жінкою і дітьми, та проклина свою душу і батька і матір, а усе з тим, щоб стару, сліпу, сапату і з вибитою ногою кобилу продати замість молодой, здорової. Та як обступлять нашого

брата циганське навождение, так не знаєш, що й робить. Як напустять мару, так і сам бачиш, що шкапа трьох денешок не стоїть, та тільки дивишся та лупаєш очима і не знаєш, куди від них дітись. Той божиться, другий суне тобі у руку оброть з шкапою, третій тягне з твоєї кишені хустку, де гаманець з грошима завязаний, а сей вже і здачі дає, та усі гуртом волочуть тебе під ятку могоричі запивати. Так що, я-ж кажу, поки схаменешся, дивишся, хотів своє ледащо продати, а прокляті цигане усунули тобі у руку таку патику, що й скипками гидко узяти, та за таку ціну віддали, що можна б, бува, і вола купити; та ще-ж за мої гроші і горілку купували і пили, а далі, замість дяки, у вічі насміялись: „Шкапа твоя“, кажуть, „трохи, чоловіче, не добача; так купи їй окуляри, та й почепи на очі, як паничі у городі носять, то ще потягне“...

Оттаке-то там було, що й розказати усього не можна. І усякий народ, хто там ні був, що йде біля того салдатського патрета, усяк шапку зніме, та й скаже або добрий-день або „здрасуйте, господа служба!“ А служба ні чичирк; стоїть собі гарненько, і пальцем не кивне і очима не поведе і усом не моргне. Таки ніхто, ніхто не вгадав, що то намальований. — А Кузьма Трохимович, сидючи у своїй ятці, бачив сеє все та й дума: „Добре наше діло; побачимо, що дальш буде“.

Аж ось, де узявся солдат, та вже спражній салдат і живісінький, от як ми з вами. Ходить він по базарю, визира, визира — і вже один рушничок у молодички з купи і вчистив і у кишеню запаковав; стягнув у чугуївської перекупки бумажну хустку, таку що гривень шість стоїть, відрізав з воза і вінок цибулі і зараз за півціни й продав, та усе так хитро та мудро зробив, що ні жоден хазяїн і не счувсь. Далі прийшов, де груші продають; бачить, що при возах самі хлопці, та й ті роти пороззявляли і дивлються на ведмедів. Він таки й положив руку на мішок — ніхто не баче; потягнув його до себе — ніхто не баче; та не озираючись і чкурнув, куди йому треба! Аж ось кинулось хазяйство, бачуть, що Москаль без спросу узяв повнісінький мішок груш та й пре його мов своє, разом гукнули на нього та й побігли за ним у догоню. Не хитрий же й Москаль! Чим би на втікача, а він іде собі любенько, мішок з грушами несе та й мугиче собі під ніс пісеньку; а тут його за мішок сіп! „На що ти груші узяв? сякий-такий сину!“ питаються його у в один

голос. Стоїть сердєка, очі вивалив мов баран, далі озирнувся та й кає: „Нєшта то ваші груші-ста?“ — „Адже-ж не чиї, як наші!“ А він як крикне на них; „Ах, ви хахли без-мозглиї!“ (а зараз лаятись! що б то перше розпитати, та тогдї б вже і лаявсь, скілько хотїв). „А за чим ви,“ кає, „мені тагда не сказали, как я з воза мішок узяв?“ та до них з пенею: „Ви,“ кає, „зїваєте по старанам, а я вот нїс, нїс, да вота как умарился, да амуницїю патьор. Вот виш мундер запачкал; давай сюда деньгї на вичистку.“ Наше хазяїство щоб то і сюди і туди, так де-ж! нї приступу, та ще й лає. А далі ухватив за комір, і тягне і кричить: „Давай на вичистку, та за праходку; я казьонний мундер патьор і сапоги таптал, давай та і толька!“ Наші нї відхристуться нї відмолються: „Цур тобі,“ кажуть, „батечку! Здїлай милость, господа служба, озьми собі і груші з мішком, тїльки — цур тобі! відчепись і пусти;“ Так де! Так репяхом і узявсь і кає: „Мїне чужова не нада; не хочу ваших груш, а подай майо!“ Що тут на свїті робити? Іще таки подумали сяк-так, щоб вивернутись: хотїли йти до волостного правленїя, так Москаль не тїї співає: „Вон мая каманда!“ та й показує на салдатський патрет: „пайдьом їк ньому.“ Наші бачуть, що не переливки, страшно! кинули йому пятиалтинного — так нї: веди до ятки, постав за проходу кварту водки. Нічого робити, поставили, аби б відчепивсь та не вїв до салдата, що з оружжом стоїть. Як же опїсля розслухали та роздивились і відгадали, що то салдат мальований, так аж об поли вдарили руками, та фїть, фїть! посвистали, та й пїйшли до возів. — А Кузьма Трохимович у своїй ятці смїявсь, що аж качається, а далі кає: „ох!“ та й сїв, зложивши руки, приглядатись, що ще буде за кумедия.

[IV.]

Уже було геть-геть. Ось і дївчата зїбралися йти на ярмарок, бо все піджидали, щоб порїдшало народу на мїсті, а то, як у тїснотї, так думали, що їх не так і розглядють. Ось і тягнеться низка їх, та усе на пїдбор: одна від другої чорнявїйша, одна від другої краща. Порозряжуванї так, що Господи! Середу дня сонєчко пригрїло, так воно й тепленько: от вони і повихоплювались без свиток в самих баєвих червоних юпках, що так як мак цвіте. Скиндячки на головах усе по харківськи положенї, коси у дрібушки позалїтованї

і жовтими гвоздиками та барвїнком позаквітчуванї; у сорочок і рукава і ляхівки повишиванї та повимережуванї; на шиях намїста у кожної разків по десять, коли ще не бїльш, аж голову гне! Золотї дукати та срібнї хрести так і сяють, плахти картацькї, запаски і шовковї і колїсчастї, пояси каламайковї; та усї, як одна, у червоних черевичках і у бїлих та у синїх панчішках. А за дїлом же вони й вийшли? А як-же? Витрїшків купувати, та щоб чи не пожартують парубки з ними. Вже звїсна дївчача натура, хоч у панствї, хоч у мужицтвї.

От ходють по ярмарку, де-що собі вигадують і регочуться, як одна — зирк! та й кає нищечком: — Дївчатка! дивїтесь: у нас постой, салдати! — Брешеш! Де ти їх уздрїла? питаються і розглядють усюди. — та онде, онде, бїля дїгтярної лавки стоїть з оружжом калавурний! — Так і є! гукнули усї, та й почали шебетати та смїятись, з мїсця на мїсце переходють, то одна одну пхає, то буцїм спотикаються; а самї, знай, озираються, та як тїї пави вихиляються, щоб салдат до них озирнувся та зачепив би котру. Оттут би їм і лахва; тут би вони й стали його розпитовати, чи тут проходом, чи постоем? оттут і сказали б йому, щоб з товариством приходили до них на вечерницї, бо вже вони дуже давно бачили що путне, а свої парубки остили і обридли.

От і визвалася з них Домаха та й кає: „А тривайте лишень, я пїйду побїля його; та вже ж не я буду, щоб він мене не заняв! ось дивїтесь лишень. Та глядїть, коли треба буде, то відкликайтесь до мене.“ От і пїйшла, буцїм то і не вона. То сюди, то туди озирнеться, то пїсеньки під нїс собі мугиче, то хусточкою помахує, то нахилиться пїдвязку пїдвязовати... от вже і до салдата доходить, та неначе з ким небудь і розмовля: „Де то тут шпалери та шумиха продається?.. коли б менї хто показав!..“ та й заспїва собі нишком. О, що то вже за дївка! Вона не знала, як пїд кого пїдвернутись? вона не вмїла, як кому пришви пришити? ну, ну! І проворна і жартовлива була, та таки і свїта видала: аж два годи у Харькові по мойкам заробляла, та пї вже не вчити, усе знала.

Як побачили подруги, що вона вже близенько бїля салдата, а він пї ще й не зачїла, мабуть не бачить, та й гукнули до неї разом: А куди ти, Домахо, пїйшла? А вона бїля салдата стоїть і хусточкою махає, та голосно і кричить: Ось куплю шумихи на квітки, коли який чорт не перепине.

А наш салдат стоїть, ні зачіпляє, ні перепиняє і нічим її не займає! Що за недобра мати! думає Домаха: таки біля самісінького його йшла, а він мене і не займає! Хіба не сміє, чи що? Та вже ж вернусь ще. От і вернулася і таки біля самісіньких його ніг іде... і впустила хустку, буцім загубила, думаючи, що салдат гукне на неї, щоб вернулася і підняла хустку; от вона тут з ним і заговорила б і пожартовала, а там би пійшли лади... Не з чорта хитра й Домаха! Так що ж бо? Хустка лежить, а салдат і волосом не двига. Стала наша Домаха, та й оглядається і кає голосно: Ох мені лихо! загубила хустку! Коли б хто підняв та віддав, то я вже знаю, як би йому подяковала!

Озирається сердешна і погляда із підліб'я, та ба! Стоїть салдат і на хустку не дивиться. Нігде Домасі дітись, треба вертатись... От би то і підбіга і вижида, і кає і говорить: От біда! лежить моя хусточка біля самісінького салдата... Як тут узяти?.. Я боюсь, щоб він мене не вхопив або щоб з оружжя не застрелив. Підійшла, і нахиляється і не нахиляється і бере б то й не бере, а усе вижида салдата. Так що ж бо: не натаківського наскочила! Далі нахилилась і простягла руку, неначе не ївши, а сама усе дивиться на нього... а далі як придивилась, як заребочеться на всю улицу! А дівчата і відозвалися до неї: А що він тобі там говорить. Домахо? Домахо! кажи бо, що він говорить? — Але, говорять! кричить Домаха, та скільки зря відтіль, та за сміхом і слова не вимовить.

Що, що таке? що він тобі сказав? обступивши дівчата Домаху, у в один голос випитують, — Еге, що казав! кає Домаха: то не живий салдат, а то його парсуна! — Йо! гукнули дівчата і підбігли розглядати: аж справді намальований! Реготались, реготались, вигадовали де-що, да й пішли геть по ярмарку. А сее чувши, і багато де хто підходили вже не боячись; розглядаться, роздивляться, та й скажуть: так і є, що намальований! та й пійдуть собі.

[V.]

Посміявшись з сього добре Кузьма Трохимович, далі подумав, що вже пора знімати свого салдата та укладатись на віз і чухрати до дому. Аж ось почув крик, галас, тупотню, регіт, пісні, сопілку, — та мерщій і присів у ятці.

То наступало парубоцтво: шевчики, кравчики, ковалі,

свитники, ганчарі і зо всякого ремества бурлацтво, наймити від хазяйства, батькові сини — зібралися на ярмарок погуляти. Іще з ранку хто попродав свій товар, а хто, купивши чого кому треба і попивши могоричі, тепер, попідголювавшись любенько, понадівали хто нову свиту, хто китаєву юбку, хто ще батьківський хоч і старий та жупан, попідперізовавшись шпетненько хто каламайковим, а хто й суконним поясами, понадівали на підголені голови шапки козацькі з рещетилівських смушків, то з червоними, то з зеленими, то з синіми вершками; у утяжинових штанях, юхтових чоботях з підборами, а хто й у шкапових, та так повимазованих, що дьоготь так з них і тече, а підкови трохи не на пядь. От, позакручувавши уси, ідуть лавою, з боку на бік перевалюються, руками розмахують, люльки тягнуть, та що є голосу, аж кривлються та жмуряться, співаючи московської пісні: „При Данилусці стояла;“ і де йдуть, то так від них люде і розступаються, бо вже не попадайсь їм на дорозі ніхто: чи перекупки з коробками, чи москаль з квасом, чи сліпці з поводитарем, чи баба стара, чи дівка молода їм назустріч, — нікому нема розбору, не вважають нікого, так усякого прямо лавою і пруть і мнуть і з ніг валяють, а самі й байдуже, неначе і не бачуть нічого і буцім-то й не вони.

От вони, заздівши дівчат, потягнули за ними, щоб так стіною на них і наперти; а як вони розбіжаться, так тут і ловити і пожартовать і поженхатись... Звісно, молодецьке, парубоцьке діло! А щоб їх хто зміг зупинити? Ну, ну! кусала така! Вони усею громадою нераз і самому писарю давали такої пинфи, що на-силу прочхавсь; а десятські так так від них і ховаються по бурянах та за плотами. Так тут вже нічого! Усяк їм поважа! „Нехай“, кає, „хлопці нагуляються, більш копи лиха не нароблять“.

От ідуть, і як накинули оком на дівчат і пійшли побіля мальованого салдата, а їх ватажок, Терешко швець, зняв перед ним шапку та й кає: „Здрастуйте, господа служба!...“ Тут як заребочеться народ, і перекупки, і купці, і ті, що при возах, та як крикнуть на нього: „Тю-тю, дурний! та то не живий, то намальований! Хіба тобі повилазило? От-то, оглашенний, не розбере!“

Напик же пан Терешко раків, як і сам розгледів, що справді салдат намальований і що увесь базар з нього глузує! „Тепер“, дума сердєка, „не буде мені просвітку, будуть

мені сміятись і через сеє не знать що будуть прикладати. Йо не йо! що тут мені на світі робити?“ Стоїть, зажурившись, та й дума. А далі схаменувся, зареготавсь та й кає: „Буцім я й не бачив, що неживий, а що се тільки патрет. А поклонивсь йому затим, щоб подратовать з маляра. Чи так-же то й малюють? О, бодай його мара мальовала! Се й сліпий розглядить, що се патрет, а не живий чоловік. Хіба тут були такі дурні, що приймали його за живого? Не знаю!... Тфу! чорт зна що й надряпано! Дивітесь, люде добрі: хіба так шиється чобіт? Я швець на все село; так я вже знаю, що халява ось-як бува (та й став пальцем по патрету надряповати); от і в підборах брехня, та й підйом на так... та таки і усе не так. Цур йому! пайдьом, хлопці, дальш; намальовав же якийсь-то дурень!“ От і пійшли собі своєю дорогою, і Терешко дуже радий був, що спокутовав із себе біду.

Та й закрутив же носом наш Кузьма Трохимович, неначе тертого хрину понюхав! З біса бо йому досадно стало, що увесь ярмарок, і що то на місті народу було, таки мабуть душ з п'ятдесят, коли іще не більш, та усі-ж то єдиного, усі не пізнали, що салдат намальований, а думали, що живий; а тут чорт його зна відкіля узявся швець та й закепковав його роботу ні-на-що. „Се вже“, кає собі, „курям буде на сміх. Я таки, правда, об чоботях не дуже й доглядавсь; може воно що-небудь і не так. Я тільки й старавсь, щоб йому твар і щоб він увесь; і мундер і оружжю, щоб так було, неначе живе, а об чоботах і байдуже; бо не думав, щоб хто вже туди став пильно доглядатись, де і нужди мало і куди не усяк і дивиться. Нехай же так і буде, як швець кає: перемалюю, щоб і його уконтентовати і щоб ніякого фальшу не було у моїй роботі“.

Виліз із своєї ятки, достав палітру з красками і пензель, підмальовав, як там швець надряпав, та й опять поліз та й кає: „Нехай, підожду, поки краска підсохне, а там і вбиратимуся до дому. Тепер швець не скаже, що не так чобіт намальований“.

Аж гульк! Терешко з парубками, не догнавши дівчат, вернулись на-вперейми і йдуть впять побіля салдатського патрета. От один парубок і розгледів його, та й кає: „Дивись, Терешку! маляр тебе послухав; бач, перемальовав чобіт, як ти сказав“. — „Еге, іще б то й не послухав!“ сказав Терешко, підсунувши шапку на саме тімя і узявшись у боки. „Я вже силу знаю і зараз побачу, що не до шмиги!“ А як

йому і доси досадно було на маляра і на патрет, що через них йому люде сміялися, от і думав ще таки занехаять, щоб маляра зовсім збити з пантелику і щоб народ думав, що він велику силу у малярстві знає, посвиставши й кає: „От і сього не втерплю, скажу, бо вже бачу, що не так. Чоботи тепер як чоботи, як я навчив, так мундер не туди дивиться. Треба, щоб рукава ось так“...

„А зась, не знаєш! обізвавсь Кузьма Трохимович із своєї ятки: „швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!“

Як же зареготеться увесь базар, слухаючи сюю кумедию і що Кузьма Трохимович так відрізав Терешку шевцеві! Як підняли Терешка на сміх! Реготались з нього, реготались, та так же то, дале-бі, що не то що, що аж за річкою чути було. А Терешко зостався мов облизаний, та як потягне не оглядаючись, та аж забіг не знать куди. Кузьма ж Трохимович, тихенько собі посміявшись, та зібравшись з патретом і з усім своїм крамом, поїхав до свого пана, та по уговору грошики і горілочку з нього счистив, та й прав.

Ярмарок розійшовсь. Тільки вже Терешкові вірвалась нитка верховодити хоч на улиці, або на вечорницях, або і у шинку. Тільки що забалянтрасить, а тут йому хто-небудь і відріже: „Швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!“ то так язик і прикусить, і вже ні чичирк.

От і вся.

Примітки до повісти „Салдацький Патрет“.

- Видання: 1) Збірник „Утренняя Звезда“ на 1833 р. Харьк. 1834 р. 2) Малор. пов. М. 1834. Кн. I. 3) Малор. пов. X. 1841 г. I. 4) Повісти Квітки вид. Куліша Спб. 1858 г. т. I. 5) Салд. Патр. Спб. 1861 г., вид. 2-е (Куліша). 6) Салд. Патр. Львів, 1877 вид. Онишкевича. 7) Писання Гр. Квітки Львів, 1878 вид. Онишкевича. 8) Малорос. пов. Харьк. Зем. 1887, т. I. 9) Вид. Іогансона К. 1893. 10) Твори Гр. Квітки-Основ'яненка. Вид. Романч. т. I. Переклади: 1) Солд. Порт. Пер. Даля. „Современник“ 1837 г. № 7. 2) Салд. Порт. Пер. А. Стороженка Спб. 1860 г.

Латинська побрехенька — латинське прислів'я: Ne sutor ultra crepidam (швець держися копита). „Квітка добре зрозумів, що його чудовна „Маруся“ не скоро дожде праведної критики, і гірку свою думку обернув у жарт, написавши „Салдацький Патрет.“ Парабола ся найбільш про тих написана, котрі, не знавши ні язика, ні жизни народньої повертають у-вівєць діло великого нашого живописця“ (Куліш).

Супліка до пана іздателя — до Петрова, видавця альманаху „Утренняя Звезда.“

Поділ на глави взято з де-якими відмінами з видання Ю. Романчука.

Ст. 12. Та й мовчить, і кає: „Адже... — у вид. I: кає: „Але, підіть лишень самі, та й спитайте.“

Ст. 14. Як на всі меле і товче! — у вид. I: далі йде: А тут чумак продавши сіль, що з хурою прийшов з Криму, наняв троїсту музику, то йде по ярмарці: скрипки риплять, цимбали бражчат, а сам чумак іде за ними, як був у дорозі, і батіжок закинув за спину, рукава у дьогтяної сорочки позасучував, та й несе у в одній руці повнісінький штохф горілки, а у другій руці чарку, та кого здря, так і частує; а як наливає, то так на долівку і лє і не жалкує. Як же порівнявсь проти дїгтярів та вздрів шерівас з дьогтем, то так у нього і вскочив з чоботами, аж вище колїна, та й гукнув на хозяйїна: „відвічаю, зваж опісля, скїльки дьогтю чоботи наберуть. Гуляй душа у роскоші!“ Та ще і став ногами тупотїти і дьогтем позабрикував чимало тут народу. А там, чути, ведмїдь реве...

Ст. 15. А Кузьма Трохимович... у вид. I йде далі: „Сміявся, сміявся, реготався, реготався, а далі узявся за боки, та й здихнув і кає: ох! а далі ручки поскладав, та й мовчить, сидючи у своїй ятці, та й думає: що то дальш буде.“

Ст. 15. Мішок з грушами несе, та й... у вид. I: співа „Молодка, молодка, молодая!“

II. МАРУСЯ.

(ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ АННІ ГРИГОРІВНІ КВІТЦІ).

Х Часто мені приходить на думку: чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого небудь, не то щоб до якої вещи, а то хоч-би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелів і других? Перше усього подумаймо: Чи ми-ж на сім світі вічні? І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобника у скриньці, так сьому так усе без порчі й бути? — Ні, нема тут нічого вічного. Та й ми самі що? Сьогодні жив, завтра — що Бог дасть! Адже-ж живучи промеж людей, тільки і чуєш: там дзвонять по душі, там голосють по покійнику, там справляють старцям обід... Що в Бога день тобі говорять: ось той недуж, той вмира, а той вмер... Ти і не оглядишся і не счуєшся, як і зоставсь сам собі на світі: хоч і з людьми і промеж людей, та ба! Усе тобі або не такі приятелі, яких поховав, або і зовсім незвісні; та воно тобі усе рівно, що блукаєш у дрімучому лісі! Ось стань про приятелів згадувать, то уся твоя пісня на один лад: от з тим ми хлопцями були — і вже він вмер; з тим парубковали — і той вмер; і сей і той, і той і сей — усі повмирали. Коли ж се так є, так і памятуй собі добре, що не забудуть і тебе на сім світі, озьмуть, і не будуть питатись: чи хочеш до гурту, чи ще б може погуляв?

А після такої думки, чого-ж би нам, невічним, та пристращатись до уременного? Чому б так не робить: Наградив тебе Бог щастям, що батько й мати твої живуть при тобі і дякують добрим словом, що ти їх при старости і кохаєш і поважаєш; або жінкою до тебе доброю, послушною, хазяйкою невиспущою; або діточками покїрними та слухняними — хвали за се Бога і лягаючи і устаючи, а їх шануй і кохай, і для них не жалїй не тільки ніяких трудів, худоби, та коли

нужда звелить, душу свою за них положи, розпинайся, умри за них, та усе таки пам'ятуй, що й вони на сім світі такі-ж гості, як ти і усякий чоловік, чи цар чи пан чи архиерей чи салдат чи личман. Коли Отець наш милосердний кого з нас покличе, провожай з жалю, та без укору і поприоків, перехрестись, та й скажи, як що-дня у Отче-наші читаєш: Господи, буди воля Твоя з нами грішними! і не удавайсь у тугу, щоб вона тобі віку не укоротила; бо гріх смертельний накликає на себе не тільки смерть, і саму болість, хоч би яку-небудь, бо не поберегши тіла, загубиш і душу на віки вічні! Більш усього пам'ятуй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховать завтра; і усі будемо у-купі, у Господа милосердного на вічній радості; і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе і ніяке лихо нас не постигне.

Ще ж і се ми думаємо, що як постигне кого-небудь біда і нещастя, що похова кого із своєї сім'ї або і родичів, то буцім-то сеє чоловікові приходить за його гріхи і неправди прежні. Ні, не так се є! Ось слухайте лишень, як нам пан-отець у церкві чита, що Господь небесний нам як отець дітям. А після сього не гріх нам буде і таке примінити: От зберуться діти на вулицю грати, та будуть промез ними шалісливі, та усе б то їм, замість іграшки, битись та лягаться, а меж ними буде дитина плохенька, смирна, покірна і що усяк її може зобидити. Адже правда, що батько тієї дитини, щоб вона не переняла худа від своєвольників, жалкуючи об ній, кликне з вулиці до себе, і щоб воно за товариством не скучало, посадить біля себе, та й приголубить, і поніжить, і чого воно забажа, усього їй дасть. Пожалує, хлопці, щоб на вулиці zostались, не знаючи яке добро тій дитині у батька, будуть жалковати, що узят від них товариш. Дарма, нехай жалкують, а йому у отця дуже-дуже добре! — Оттак і небесний наш Отець з нами робить; береже нас від усякої біди і береже нас прямісінько до себе, де є таке добро, таке добро... що ні розказати ні здумати не можна! Та ще й так подумаймо: Чувствуєш ти, чоловіче, що се Бог за гріхи твої послав біду? Так же і розсуди: Який батько покине овсі діток, щоб без науки ледачили? Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по батьківськи повчить, та по батьківськи і пожалує. Не дурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив! Се ж люде так з своїми дітьми роблять, а то Отець небесний, що милосердію Його і міри нема! Той коли і пошле

за гріхи яку біду, то Він же і помилує! Тільки покарайся Йому! А після сього не будемо журитись, що нам Бог милосердний ні пошлеть терпіти і перехрестившись скажемо: „Господи, навчи мене грішного, як сповнять волю Твою святу!“ то й побачиш, що опісля усе гаразд буде.

[I.]

Так робив Наум Дрот...

От його то постигла лихая біда! Що-ж він? Нічого. Хвалив Бога і з тим прожив вік, що не вдався в тугу; а письменний не стерпів... От-як се було.

Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матери слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні пів слова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви — так хоч-би і маленький празник, тільки під удзвін, він-вже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і Бог милосердний: що б то ні задумав, усе йому Господь і послав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою, слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, бється, достає, і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Що-день хвалили Бога за Його милости.

У-в однім тільки була в них журба: не давав їм Бог діточок. Так що-ж? Настя, як здума про се, то зараз у сльози та в голос; а Наум перехреститься, прочита Отче-наш, то йому і стане на серці веселіш, і пішов за своїм ділом, чи в поле чи на тік чи у загороду або до батраків, бо був собі замуженький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудовати.

Оттим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась, що кому-то воно, каже, після нас достанеться? Не буде нам ні слави ні памяти; хто нас поховає, хто нас помяне? Розтратять, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй було і каже: „Чоловікові треба трудитися до самої

смерти; дасть Бог діточок, діткам зостанеться, а не дасть, Його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше, усе боже. Достанеться наше добре доброму, він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий, йому гріх буде, а нас усе таки Бог милосердний помяне, коли ми те заслужимо. Не журися, Насте, об худобі, вона наша, а не ми її. Стережись, щоб вона тобі не перепинила дороги до царства небесного. Сатана зна, чим підштрикнути! молися Богу, читай: „ізбави нас од лукавого“, то усе гаразд буде.“

Аж ось, за отцевські і материнські молитви, дав їм Бог і донечку. Та й раді ж були обоє, і Наум, і Настя; таки з рук П не спускали. Коли ж було куди дитина побіжить, чи до сусідів, чи на вулицю, то вже котрий-небудь, або батько або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і Отче-наш, і Богородицю, і Святий Боже, і половину Вірую. А тільки було зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: „Мамо! пійду до церкви, бач дзвонять; грішка не йти. Тату, дай шажок на свічку, а другий старцю божому подати.“ І в церкві вже ні запустує і ні до кого не заговорить, та все молиться та поклони бє.

От і виросла їм на втіху. Та що - ж то за дівка була! Висока, прямесенька як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки як на шнурочку, личком червона як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі прямиенький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають і меж ними зубоньки неначе жарнівки, як одна, на ниточці на низані. Коли було заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє з-тиха, що тільки б її і слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста. Коси у неї як смоль чорні, та довгі, довгі, аж за коліно; у празник, або хоч і в неділеньку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку, та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли і не більш, а на шиї — та й шия ж білесенька, білесенька, от якби з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї, на чорній бархатці, широкій, так що пальця мабути у два, золотий еднус і у кільці зверху

камінець червоненький... так так і сєє! Та як вирядиться у бавву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... вже-ж пак не так, як городянські дівки, що у панів понавчались: порозхристуються, порозстібаються, що ні в чім нема запрету, не тільки дивись і заглядай у пазуху, як собі хочеш, та хоч і руку... Цур їм! зогрішиш тільки, дивлячись на таких!

Не так було у нашої Марусі, Наумової та Настиної дочки, ось що я розкакую, а її, знаєте, звали Марусею. Що було, то й було, так Бог дав! Так вона ж їх не витріщала, а ховала і куталась з ними як мога; хоч і бачиш, що є та ба! хоч воно для краси дано, та як прикрито та закрито, то і для дівчини чепурніш, і хто на неї дивиться, і хто з нею говорить, то все таки звичайніш.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишні рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська-придана; тепер вже таких не роблять. І яких то цвітів там не було! Батечку мій, та й годі! Запаска шовкова, морева: каламайковий пояс, та як підпережеться, так так рукою і обхватиш, ще-ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами і ляхівка з-під плахти тож вимережована і з китичками; панчішки сині, суконні, і червоні черевички. От така як вийде, так що і твоя панночка! Іде як павичка, не дуже по усім усюдам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько поклонилась, та й каже: „здрастуйте, дядюшка!“ або „здорові, тітусю!“ І таки хоч-би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласкаво заговорить. А щоб який парубок та посмів би її заняти? Ну, ну; не знаю! Вона й не лятиметься і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно і сердитенько, — хто її зна, як то вона там згляне, — так хоч-би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько і ні пари з уст не мовить і відійде дальш. О, там вже на все село була і красива і розумна і багата, звичайна, та ще-ж к тому тиха і смирна і усякому покірна.

На вулицю і не кажи, щоб коли з подругами пішла. Було мати стане їй казати: „Пішла б, доцю, на вулицю; бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би поспівала.“ Так де-ж! „Лучше я — каже — на те місце, упоравшись, та ляжу спати і за те ранше

устану, заміню твою старість, обідати наварю і батькові у поле понесу. А на вулиці що я забула? Іграшки та пустота, та гляди, станеться, хоч і не зо мною, хоч і аби з ким, яка причина, та опісля і страшно відвічати за те одно, що й я там була! Нехай їм виясниться, не піду!" А про вечерниці так і не споминай! Було і других дівчат відводить, та аж плаче та просить: „Будьте ласкаві, сестрички, голубочки, не ходіте на тее прокляте зборище! та там нема ніякогісінького добра, там усе зле та лихее. Збираються буцім-то прясти, та замість того пустують, жартують, та вчаться горілочку пити; від матерів курей крадуть, та туди носять, та ще і таке там діється, що сором і казати. Чимало ж то своєї слави загубили, ходячи на тую погань: от хоч-би і Явдоха і Кулина і Приська. Адже-ж і піп пан-отець не велить і каже, що гріх смертельний туди ходити. Та дивітеся ж і на мене: от я дома більш усіх вас наряду, чим ви ходячи.“

Оттак було говорить, говорить, то гляди, одна перестане ходити, далі друга, третя; а далі і зовсім мода перестане, щоб ходити. То й дякують добрі люде, а найбільш матери. А там опісля нечистий таки впять силу озме, підцюкне і потягне низку добру до погібелі.

Тільки було наша Маруся у ряди годи збереться до подруженьки на весілля у дружечки. Та й то не буде вона у суботу бігати з ними по вулиці та горло драти, мов скажена, як усі роблють; а прийде вже у неділеньку, посидить, пообіда, а як виведуть молодих на двір танцювати, вона тут чи побула, чи не побула, мерщій до дому; розібралась, роздяглась, давай піч топити і вечерять наставляти, і вже мати за нею було ніколи не поспішиться.

[II.]

Оттак раз, на клечальній неділі, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом. Против дружечок звичайно сиділи бояре. Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений, чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі як зірочки, на виду румяний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі шкапові, з підковами. Як пришивали боярам до шапок квітки, то усі клали по шагу, хто-хто два, та й лакей з панського двора,

і той п'ять шагів положив, що усі здивовались; а Василь усе вижидав, та усе у кишені довбавсь, а далі витяг капшучок, а там таки де-що бряжчало, засунув пальці, достав, та й положив на викуп шапки за квітку цілісінький гривенник!... Як брязнув, так усі, хто був на весіллі, так і вжахнулись, а дружки аж і співати перестали. А він собі і дарма: потряс патлами та за ложку, і став локшину доїдати, буцім тільки копійку дав.

От сидючи за столом, як вже поприймали страву, давай тогді Василь дівчат розглядать, що були у дружках. Зирк! і вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа, бо старшою дружкою, скільки було її де ні просять, ніколи не хоче: „Нехай, каже, другі сідають, а мені і тут добре“.

Став наш Василь і сам не свій і, як там кажуть, як опарений. То був шутливий, жартовливий, на вигадки, на прикладки поперед усіх, тільки його і чути, від нього весь регіт іде; тепер же тобі хоч-би пів слова промовив: голову посупив, руки поклав під стіл і ні до кого ні чичирк, усе тільки погляне на Марусю, тяжко здихне і пустить очі під лоб.

Познімали страву і поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинулись з боярами цятаться, щебечуть, регочуться, вигадують де-що проміж весільних пісенок; а наш Василь сидить мов у лісу, сам собі один, ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю, тільки вона йому і бачиться, тільки об ній і дума, неначе увесь світ пропав, а тільки він з Марусею і зостався; ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що-ж Маруся? І вона, сердешна, щось змінилась: то була, як і завжди, невесела, а тут вже притьмом хоч до дому йти. Чогось-то їй стало млосно і нудно, і як подивиться на Василя, так так їй його жаль стане! а чого, і сама не зна. Хіба тим, що й він сидить такий невеселий. А ще найпуще, як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечий і озьме і все б вона плакала, а Василь — мов у самій душній хаті, неначе його хто трьома кожухами вкрив і гарячим збитнем напова. От мерщій і відвернуться один від другого, і бачиться і не дивлються; то і гляди: Василь тільки рукою поведе або головою мотне, то вже Маруся і почервоніла, і впять і зирнутья меж собою.

Думає сердешна Маруся, що мабуть се з очей їй стало, та й каже собі: піду лишень до дому. Так думка така нападе: „Он-той, боярин, що у синім жупані, чи він недуж,

чи щоб? То як піду, то щоб він ще гірш не занедужав, і ніхто йому не поможет; бач, як жалібно дивиться на мене і буцім-то й просить: будь ласкава, Марусю, не втікай відсіля! Добре, добре, зостанусь!

А Василь собі нудить світом і не зна, на яку ступити. Розчумав трохи, що бояре цятаються, та й дума: „Ке лишень, поцятаюсь я он з тою дівчиною, щоб сидить смутна, невесела“. Тільки, сердека, протягнув руку, так неначе йому хто й шепнув: „Не займай її, ще розсердиться; бач, яка вона одягнута та пишна! Се мабуть міщанка: вона з тобою і говорити не захоче“. Поблідніє наш Василь, та впять і похмуриться. Далі збіривсь, збіривсь, та як дружечки дужче почали співати, а весільний батько з матір'ю частіш стали горілочкою поштувати і піднявсь гомін по хаті, він таки хватив у жменю горіхів, та до Марусі: „чи чіт, чи лишка?“ Та як се промовив, так аж трохи не впав із ослона на спину; голова йому закрутилась, в очах потемніло і не стямивсь овсі.

Та й Марусі ж добре було! Як заговорив до неї Василь, так вона так злякалась, як тогді, як мати на неї розсердилась; а се тільки одним-одним раз і було на її віку, як принісши вона від річки плаття, загубила материну хустку, щоб ще від її покійної матери, так за-те то на неї мати сердилась було, і хоч не довго, та вона, крий Боже, як було злякалась. Отже і тепер, так їй було прийшло: як-би можно, скрізь землю б провалилась або забігла куди, щоб і не дивитись на сього боярина. Та й щоб йому казати? Як скажу „не чіт“, то він подума, що я чванна і не хочу більш з ним цятатись, а він і так чи смутний чи сердитий, а тільки жалко на нього дивитись. Скажу „чіт“. Щоб-ж? як стала силуватись, щоб промовить слово, так ні жодною мірою не може сказати: губи злиплись, язик мов дерев'яний, а дух так і захватило. Дивиться, що й Василь з неї очей не спустить і горіхи у жмені держить і жде, щоб вона йому скаже; от їй його жалко стало, на велику силу та тихесенько, так що ніхто й не чув, промовила: чіт! та зирнула з ним. І сама вже не стямилась, як узяла з Василевої жмені горіхи, та як схаменулась, як засоромилась... крий мати Божа! Аж ось на щастя їх крикнув дружок: „Старости, пани підстарости! благословіте молодих вивести із хати на двір погуляти“. Тут і усі рушили із-за стола та, хто куди попав, мерщій на двір дивитися, як будуть танцювати. От і Марусі і Василеві неначе світ піднявсь, полегшало на душі, вийшли й вони з хати.

Троїста музика гра, щоб є духу: риплять скрипки, брязчать цимбали, а замість баса сам скрипник скрізь зуби гуде та прицмокує. От і розколихались наші дівчата: вийшла пара, а там друга, пішли у дрібушки. Ніжками тупотять, підківками брязчать, побравшись за рученьки виворочуються, то впять розійдуться, то як утинки плавно плывуть, тільки головками повожують; то впять у дрібушки... Вже й потемніло, вже і хусточками утираються, вже б їм і годі; так щоб-ж бо? музика гра, та й гра! Вже одна із дівчат, Одарка Макотрусівна, ледве ноги волочить, піт з неї так і тече, притьмом просить музику: „та годі бо, дядьку! та перестаньте бо, ось вже не здужаю!“ Так щоб-ж? музика гра та й гра!... Далі скрипник закінчав і пити скрипочкою попросив. От дівчатам годі, поклонились музиці і пішли до гурту.

„А ну горлиці“ гукнув з кучі Денис Деканенко, розтовкав людей кулачком, потяг до себе з кучі Пазьку Левусівну і став з нею, і дожидається, поки почастують музику. Розставив ноги, у боки узявсь, шапка висока сірих смушків з червоним сукняним верхом на бік йому похилилась, усамі поморгує, на всіх погляда і приговорює: „Отже узявся танцювати, та може і не вмію! Повчитись було у кривого Хоми, щоб на дерев'янці ходити“. Як се почули люде, так і зареготались. Кузьма, таки старий Коровай, той і каже: „Оттак! оттой навчить добре, сам ходячи на одній нозі“. А Юхим Перепелиця сміявсь, сміявсь, аж йому сльози потекли, та й каже: „Отсей не вигадат! ну вже так!“ А Денис стоїть, неначе і не він, і не всміхнеться.

Напившись горілки, музика і вчистила горлиці. Як же розходивсь наш Денис, так що батечки! Там його морока зна, як то мудро тогді танцював! Як же вдрав на вприсядку, так ногами до землі не доторкується, то поповзе на вколішки, то через голову перекинеться, скакне, у долоні плесне, свисне, що аж у-в ухах залящить, та впять в боки, та тропака-тропачка, що аж земля гуде; а там стане викидати ногами, неначе вони йому повиломлювані, а далі підскочить, та впять на вприсядку, та около Пазьки так кругом і веться, та приговорює:

Ой дівчина горлиця А козак як орел,
До козака горнеться; Як побачив, та і вмер...

Добре було Денисові так брицкати без Василя; а той би його заткнув за пояс чи у танцях, чи так у речах або

в молодечтві, бо він собі був на те уродливий. Коли було озьметься за танці, так і не кажи, що годі: перетанцює яку хоч музику; коли ж підвернеться до дівчат, то вже ні на кого більш і не дивлються, тільки на нього і його одного слухають, а на опрочих плюють; коли ж підсяде до старіших, та стане загинати їм свої балянграсн, так усі, і старі і молоді, сидять та пороззівлявши роти слухають, хоч до пізної ночі.

Такий-то був наш Василь до сього часу. Тепер же він мов остужений. Вийшовши з хати, де б то йти до гурту та взявши дівчину туди б і собі танцювати; ні, пішов собі, сердека, стороною від людей, схиливсь на пліт, та й дума: „Що се мені сталось? Таки нічого не чую, нічого й не бачу, тільки одну сю чорняву дівчину! Вона в мене і перед очима і на думці!... Чом же не займу її? Але! Бачиться і не смію, або й боюсь, щоб і не розсердилась... А як здумаю, що вона на мене мусить розсердитись і коли підйду до неї, то вона відвернеться від мене і прожене, то від сеї думки і світ мені не милий, і сам не знаю, що з собою робити!... Пішов би й до дому, так оттут неначе прикований. Нудно мені на сее весілля і дивитись; а очей не відведу від тії хати, що он на приспі сидить моя дівчина та щось з подругою розговорює, та чи мені так вже здається, чи таки справді, що на мене поглядають, може про мене“...

— Чого так зажурились, Семенович? — сказав йому Левко Цьомкал, підстарший боярин, та й вдарив його по плечам. „На дівчат зглядівсь, чи що? На лиш, потягни люльки, то повеселішаєш, та й ходім танцювать. Бач, які бойкі дівчата з города понаходили“.

— Не хочу люльки, каже Василь; трохи не вона мені і завадила. Так щось нездорово! Або отсе до дому утікати, або що. Кінчай тут за мене порядок.

— Цур йому, каже Левко: ще погуляймо. Мабуть, чи нема тобі чого з очей? То проходись по вулиці, воно й минеться; або йди лучше усього та подивись, як дівчата танцюють. Ну що вже Кубраківна вдрала, так там вже за всіх. Що за танцюра! Та й дівка, брат, важна! Коли-б до осени не втекла, то не мине моїх рук.

Мов лихоманка стрепенула Василя; поблід як полотно, та аж руками схопивсь за коляку, щоб не впасти від журби. Він бо думав, що се його дівчину Левко вихваля; бо звісно, коли хто котру любить, то й дума, що вона і усім така хо-

роша і любязна здається, як і йому. Послухав трохи чмелів, далі схаменувсь і на хитрощі піднявсь; давай його випитовати.

— Де Кубраківна? каже, чи не та чорнява, що повна шия намиста з хрестами? (се-б то Маруся).

— Ні, каже Левко; нам до тієї далеко. Моя, он бач, русява, що трошки кирпатенька, у свиті, та рушником підперезана.

Полегшало нашому Василеві; аж здихнув і очиці як ясочки заграли, як почув, що не його дівчину Левко любить. Тепер йому дарма і Кубраківна, чи тут вона чи де, а давай мерщій допитоватись про свою, та й каже Левкові:

— А то про яку ти кажеш, що до неї тобі далеко? Хіба тут є попівна або приказчиківна?“

— Ні, каже Левко: тут усі наші рівні; а я кажу про нашу Марусю.

— А що-ж то за Маруся? — спитавсь Василь, та й очі понурив у землю, буцім йому і дарма, а у самого не тільки що уха, та що то, усяка жилочка неначе слуха; а він, сердешний, і дух притаїв, і боїться, щоб ні жодного словечка не прослухати, що йому буде Левко розказовати.

От і почав йому Левко про Марусю казати усе, що знав, і чия вона дочка і який її батько багатий, і як він свою дочку кохає, а далі і про Марусину натуру: як вона усіх жахається, що ніхто її не бачив не тільки щоб на вечерицях або у колядці, та й на вулицю і на Купала і ні на які ігри не ходить; чи така вже собі пишна, або може несмілива; а що роботяща, і на батька і на матір і на себе пряде, шие, мие, і сама усе одна без наймички і варить і пече, а мати сидить, ручки склавши.

Не пішла ж і Маруся до танців, а сіла собі сумуючи на присбі біля хати та ті горішки, що узяла у Василя, усе у жмені перемина, та назирцем за Василем погляда. Що ж у неї на душі, того й сама не розбере. То часом стане їй весело, так що зараз бігла б до матери та й приголубилась би до неї, то впять засумує і слізеньки хусточкою обітре і бажа батенька, щоб розвів її тугу; то всміхнеться, то засоромиться, і дума, щоб то й до дому іти (так було поперед усе робила: чи посидить чи не посидить на весіллі з друзками, та мерщій і до дому, та як розглядить, що треба побіля Василя іти, та й передума). А сього вона й сама не знала, що в неї на думці було: „коли-б оттой парубок прийшов та поговорив би зо мною, то неначе-б мені на душі легше

стало". Як же тільки подумала об сім, та як засоромиться! Почервоніла як калина, закрилась рученьками і голову похилила.

Отто й прийшла до неї Олена Кубраківна, перетанцювавши, та й сіла біля неї віддихати.

— Чого ти, Марусю, так сидиш? Чи плачеш, чи що?

— Ні, не плачу, каже Маруся, і говорити б то і замішалась, що й не знає, що й казати. Отсе їм, каже, мочені кислці, та було подавилась. А ти чого так засапалась?

— Та перетанцювалась собі на лихо, каже Олена. Як попав мене он-той боярин, так усе крутив, крутив, поворочував мене, поворочував, а тут ще на лихо музика не перестає; так не тільки що ноги, та й руки болять і голова крутиться. Та вже-ж і танцюра! у нас такого і на усій слободі нема. Я казала своїм хлопцям, щоб приводили його до нас на вулицю...

От Маруся трошки і зрадовалась, що може Олена зна того парубка, що їй так у душу запав, бо й вона на свій пай думала, що вже краще її парубка і на світі нема і що се його вона так вихваля. От і давай про нього випитовати:

— А який же боярин, чи не старший?

— І вже старший, забормотала Олена: сидить собі як понура, ні на кого і не дивиться, і дівчат ні котрої не заньме. Нехай лишень сядуть за стіл, вже не я буду, щоб не приспівала йому:

Старший боярин— як болван,
Витріщив очі як баран.
Обручами голова збита,

Мочулою свитка сшита.
Личком підперезався,
У бояре прибрався.

От як йому приспіваю. Нехай зна і наших дівчат. Він може дума, що селяне не вміють танцювати? Ну, ну! ще його батька навчать.

— А може він і не вміє? — спиталала Маруся, а сама закрилась рукою, щоб не бачила Олена, як вона від сього соромиться.

— Хто? Василь не вміє? — аж скрикнула Олена.

— Та я й не знаю, чи він Василь чи він хто, і чи він вміє танцювати чи не вміє, я не знаю; та й його зовсім не знаю.

Сказавши сее, Маруся і схаменувалась, щоб не замовчала Олена про нього розказувати; бо їй кріпко хотілось знати, хто він і відкіля, і тільки що хотіла випитовати, аж тут Олену розносило з своїм боярином: давай впять жаліться,

як він їй руки повикручував, як її вморив, і се і те, і довго усе про нього говорила.

Довго слухала Маруся і не знала, як Олену і спинити, бо та радесенька була хоч до вечера товкти про свого боярина. Далі, буцім-то не второпала, про кого вона розказує, та й каже:

— Приспівай же йому вже добре, та добре.

— Та се не йому! хіба ти не чуєш? — крикнула на неї Олена: — се я Василеві хочу приспівати.

— Та що там за Василь тобі дався? каже Маруся (а се вже у дівчат така натура, що котра якого парубка полюбить, то знарошне стане корити, щоб другі його похваляли). От, не видала твого Василя, — каже, — і відкіля він тут узявсь? і з якої слободи забрів сюди?

— Але! мабуть чи не з слободи! Він з города, він свитник, коли чула. Та що вже за завзятий! Вже де появиться, то усі дівчата около нього. І танцювати і жартувати, не узяв його біс. Та й красивий же! Бач, як вихиляється, за тин держачись! Спина так і гнеться, неначе молодий ясенюк, а з виду як намальований; очі йому як зірочки, а патли так і мотаються: бач, по купецькому...

Мабуть ти його любиш, так тим і хвалиш, ледве промовила Маруся, ховаючи очі у рукав, а сама як на вогні горіла від Олениних розказів.

— Потурай, що люблю! Пожалуй би любила, так він на таких і не подивиться. Кажуть, що його хазяїн та хоче його у прийма узяти, а дочка красива та й красива і дуже багата. Він і сам ма копійчину; адже ти бачила, що й за шапку та викинув аж гривенника; оттак і усюди він робить. Вже як би не було...

Тут підбіг Денис, та й потяг Олену до танцю за рукав. Вже вона його і лаяла, і кулачком у спину товкмачила, так нічого і не зробила: потяг та й потяг. А їй пильно хотілось з Марусею посидіти, та про парубків наговоритися.

Зосталася Маруся сама. Узяти її думки та гадки; а як згадала, що Олена казала, що його хазяїн та бере його у прийма і що віддає дочку і красну і багату, та й зажурилась! Схилила головоньку на білу ручку, а слізючки з очей так і капотять! От обтерла їх хусточкою, закрилась рученькою, та й дума: „Ох, лихо мені тяжке! Лучше б я його не бачила!.. Як то мені його забувати?.. Тим-то городянські дівчата.. у них і парубки свої, не такі як у нас, щ

ні на що і дивитись... Піду швидче до дому (а сама ні з місця), стану поратись, робити, то може й забуду... так-то й забуду! Ох, доленько моя лихая! Тепер сих горішків нігде не подіваю, так при собі і носитиму, більш ні на що, тільки на память. Хоч би на сміх вони мені сказали"... (та сее думавши, потрясла у жмені горішки, та голосно й промовила:) „чи він мене любить? Чит, чи лишка?“

— Чит! і любить тебе від щирого серця! — обізвався Василь, що вже давно стояв біля неї і дививсь на її смуту та не знав, як зайняти.

— Ох, мені лишенько! скрикнула Маруся і стрепенулась як тая рибонька, ускочивши у-в ятір. Хто такий? про кого ви говорите? пита й сама не зна, для чого і об чім.

— Той тебе любить... про кого... ти думала... казав Василь, задихаючись від неспілости і з ляку, як почув, що вона ма когось на думці.

— Та я... ні про кого не думала... я так.. сказала бідна дівка, та й злякалась гріха, що з роду у-перше збрехала; а опісля й каже: — хто б то мене й полюбив?..

— Марусю, Марусю! — каже Василь, тяжко від серця здихнувши; та й впять насилу дух перевів і каже: — я знаю такого...

— Марусю, Марусю! а ходи-ке сюди! — так кликнула її та ж Олена. Маруся ні жива не мертва! Злякалась того, що Василь став з нею говорити, та ще так голосно; а тут ще й то, що Олена бачить, що вона з чужим парубком розговорює, а опісля і сміятиметься їй; а що найбільш те їй було страшно і жалко і ніби досадно, що Василь каже про когось другого, що її любить, а їй би хотілось, щоб він їй сказав, що він сам її любить. От як злякалась, скочила з місця, та й не може і ступити, а Олена знай їй кличе: „Та йди сюди, ось ось-де я.“ А Василь теж став як укопаний і не зна більш, що й казати. На думці б то й багато де-чого є, так язик не слуха, не пошевельнеш його; а тут ще на біду підслухав, що Маруся об комусь вже дума, і що йому нічого тут убиватися; а тут ще Олена збила його з товку... От і стоять вони обоє сердешні і не знають, на яку ступити і чи йти їм куди чи що робити?

Вже сама Олена прийшла до Марусі і питається, чи вона тутечки довго буде?

— Ні, — каже Маруся, — уже мені пора і до дому. Нічого більш тут дождатись. Та сее кажучи, так важко здохнула, що крий Мати Божа!

— І я отсе йду до дому, каже їй Олена; мати прислала за мною. Чи знаєш, що? Ходім завтра у купі на місто; мати казала де-що купувати, так ходім зо мною, ти таки усе лучше знаєш.

— Добре, ходім. Моя матуся щось не здужа, так що нам треба, я й куплю; заходь тільки за мною, — сказала їй Маруся.

— Зайду, зайду. Жди мене до схід сонця. Ходім же тепер у-купі до дому, та в перекупки купим кисличок.

От подруженьки, побравшись за руки, і пішли собі.

[III.]

Зоставсь Василь, і стоїть сам не свій. По його думці, він, бачиться, закинув Марусі на догад, що се він її любить, і дума: коли-б вона не мала кого на приметі та щоб його хоч трохи любила, то більш би йому нічого і не треба, не хотів би ні грошей ні панства. Так бо почервоніла, як я їй став закидати, що її полюбив, і очиці опустила у землю, а рученятами усе хусточку крутила, вже вірно з серця; а як пішла за Оленою, то не тільки йому і словця не сказала, та й не глянула на нього.

Сумовавши пішов він назирцем за Марусею і бачив, що вона аж поки ввійшла у другу вулицю, то аж тричі оглядалась, — а чого? хто її зна! Дівчачу натуру трудно розгадати, бо вони часто буцім-то і не люблять, хто їх займає, і буцім-то й сердються, а там собі нишком так його люблять, що й сказати не можна! Та таки і тії правди нігде діти, що инша дівочка, ще молоденька, що з роду в-перше побачить такого парубка, що їй прийде по серцю, то й сама себе не розгада, що з нею діється. На думці так би на нього усе і дивилась би, і говорила б усе з ним з одним і сіла б біля нього, так чогось-то усе стидно; хоч ні душі нема близько, а їй здається, буцім-то усі люде так на неї і дивляться, або хоч і не дивляться, так по очам пізнають, що вона з парубком говорила. Отгтим-то така і жахається і втікає, ні слова не сказавши парубкові, що залицяється до неї; як же відбіжить від нього, то й сама жалкує, та ба! вже не можна діла поправити! Добре ж, коли парубок не розсердиться та ще і у-друге стане лясати підпускати, так ще не зовсім біда; а як же подума: „лихо її матері, яка пишна! цур їй!“ та й підвернеться до другої, так тогді вже зовсім лихо! І

сумує сердешна і нишком поплаче, та притьмом нічого робить! і вже-ж самій його не заньмати, щоб не сказав: „сама, каже, на шию вішається.“

Смутна прийшла до дому наша Маруся, та тільки не об тім. Вона думала, що Василь її не любить, а коли-б любив, то зараз прямо й сказав би, а то про когось другого казав, а об собі ні пів слова. Та й Олена ж казала, що хазяїн бере його у приими, так се вже певно, що він любить хазяйську дочку. Та як її і не любить? Вона собі городянка, міщанка, та, кажуть, хороша та й хороша! А думаю, як убереться, так намиста ще більш чим у мене; а скриня з добром мала? та ще, думаю, і не одна: там може такі великі та розмальовані та на колесах; а подушок, подушок, так може під саму стелю... Так куди вже йому до мене! Він на таких і не подивиться. Ось так думала Маруся, прийшовши до дому і сівши у хаті на лаві.

Дивилася стара Настя, мати її, лежучи на полу та стогнучи від недуги, що дочка її сидить смутна і невесела і нічого про весілля і не розказує, і за діло не приймається; дивилася довго, а далі стала питати:

— Чого ти, доню, така невесела, мов у воду опущена? чи не занедужала, нехай Бог боронить? Гляди лиш, як ще й ти звалишся, щоб батько з нами буде робити! Кажи бо: що в тебе болить?

— Нічого, мамо! — кає Маруся.

— Чи не порвала намиста, жартуючи на весіллі? — пита Настя.

— Ні, мамо!

— Чи не зобидив тебе хто? то батькові скажи, він зараз уступиться.

— Ні, мамо.

— Так коли ж нема нічого, так чого так сидіти? Ішла б по воду, пора наставляти вечеряти.

— Зараз, мамо, сказала Маруся, — а сама ні з місця.

Дожидала мати, дожидала, далі впять за неї: і уговорувала її, а далі і сварилась на неї; так вже на силу, та на превелику силу розколихала її, що вона роздяглась і, не поховавши гаразд ні скиндячок ні намиста і ніякої одежі, узяла кошик, щоб то у-в огороді зілля нарвати, та замість огорода пішла до криниці по воду, неначе з відрами; іде і байдуже. Та вже як прийшла до криниці і як стали над нею люди там сміятись, так вона тогді схаменулась і мерщій до

дому. Щоб-ж? І до дому вернувшись не лучша була: затопила у печі, і приставля горшки порожні; замість пшона, щоб замняти борщ, вона сіль тре у макотерті, та підлива борщу... І щоб ні озьме, до чого ні кинеться, усе не так, усе не до шмиги, так що і старий Наум, вернувшись до дому і дивлячись на таке її порання, аж сам дивовавсь.

Сяк-так віддавши вечерю, Маруся пішла до коров, а Настя стала журитися і каже Наумові: — Ох мені лишенько тяжке! Щоб-ж отсе з Марусею діється? Каже — зовсім здорова, а за щоб ні приньметься, щоб ні почне робити, усе не до ладу, усе не так, як треба. Та чогось собі чи журиться, чи щоб? Нехай Бог боронить, чи не з очей її сталось?

— У вас, у жінок, усе з очей, — заворчав Наум. Чи дитина змерзла на холоді, чи дитині душно в хаті, ви кажете: з очей; голодна, їсти просить, — з очей; наївшись, не хоче — і то з очей; чи засміялась, чи зажурилась, чи сіла, чи встала, — усе з очей, усе про все у вас очі. А щоб очі можуть зробити? Нічого; дивляться собі на світ божий, та й годі. Рубкою чоловікові біду зробиш, а язиком ще й гіршу, а очі нічому непривинні.

— А чому-ж баби, котрі знають, та й злизують і шепчуть? Як-би воно нічого, то нічого б і не робили, а то...

— На то шепчуть і злизують, щоб таких дурників дурити, як ти і прочіі. Потурай тільки їм: вони, пожалуй, раді, щоб тобі за все, про все шептати, аби-б грошики лупити. А хто ще може чоловікові зробити, опріч Бога милосердного? Він нашле біду, Він і помилує; тільки молись і Його одного знай, а з тою бісовщиною, з ворожками та з знахурами не водись. Помолись, Насте, хоч лежачи, Богу, коли не здужаєш підвестись; і я таки помолюсь, то й гляди, що Маруся наша завтра зовсім здорова буде. Мовчи ж, он — вона іде.

Маруся, зовсім упоравшись і поприбравши, розпитувала матір, чого треба на місті купити, і узяла у батька скільки треба грошей, послалась на лаві, помолилась Богу, і зверх-усього вдарила три поклони, щоб вже більш не думати про Василя. Її так батько вчив: коли, каже, тобі чого треба, або журба тебе озьме, зараз до Бога. Вдар три поклони і проси, об чому тобі нужда, і жди певно від Нього милости. Він наш отець, Він зна, щоб кому і у якое время послать.

От з такою думкою лягла Маруся. Так щоб-ж? І сон її не бере. Те й діло, що дума... та не об Василеві, де-то вже!

Вона його і знати не хоче... та й на-що їй він... Він доси вже посватаний; адже і хусточка у нього, що з кишені виньмав, то не хлопяча, а притьмом дівоча, і вже вірно вона йому подарувала... та він же невеселий на весіллі був... отто ма-буте скучав за своєю голубкою... та ще щоб я об ньому думала? Як би не так! Він собі і сидів, неначе один у лісі, ні на кого і не дививсь... Далі здихнула і дума: і мене заняв тими горіхами, аби-б то вже так! Ні, Василю, не нашим дівчатам об тобі думати, у тебе є своя... От же любить її, думаю?... Бачиться, усе об ній так і думав, бо у-в очах так і видно були слізюньки... тепер вже вони доси у купочці... і вона вже, вірно цілує його у тії оченки, що як блискавка, як згляне, так і сяє... от вже не цілує вона їх! Того-ж то він по ній мав плакати... Чого-ж я отсе плачу?.. Ох, горечко мені тяжке!.. Коли-б було знала, не ходила б на те весілля!.. На-що було розпитовати Олену про нього! Та дарма; я вже зовсім про нього і не думаю... та й він же про мене тож. Може він думав, що... тее-то... я б то... що каже: я знаю такого, що тебе любить, а йому б то вже не можна, що вже він посватаний... Бог з тобою! Нехай тобі Бог помага! І оженися, і любися... Та чого-ж я усе плачу?.. Оттого і туга така, що за чим я на те весілля ходила... Тепер засну вже... Завтра чим світ устану, піду на торг, та й розібю свою тугу. Коли ж з ним зострінусь на місті, то буцім його і не знаю, і не буду на нього і дивитись. А вже він, вірно, з нею ходитиме по базарю, та де-що купуватимуть... бо мабуть і весілля швидко буде... То-то вже він буде рад, як ожениється!.. А вона?.. Чого-ж я заливаюсь слізюньками?.. Ох, бідонько моя!.. Ох, горечко моє! Чого таки я на те весілля ходила?..

Оттак-то бідна Маруся, не хотівши і споминати про Василя, тільки об ним одним і думала і хоч-би тобі, на часиночку очищами звела; плакала та журилась цілісеньку ніч. А й довга ніч у нас на клечальній неділі? Вечірня зоря ще не погасне, а світова вже й заньмається; блисне Віз, та вже докотившись до сход сонця.

От і тепер. Тільки що зірочки засяли у Бога милосердного на небесах, тільки що розсвітились, та й то не зовсім ясно, а неначе скрізь серпанок, соловейко стих біля своєї самочки, щоб виспалась хорошенько, не жахаючись; вітерець заснув, і гілочки по садкам дримаючи ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця цідиться і мов хто нищечком казку каже, що так і дримається, а то

усюди тихесенько... Аж ось — недовго, зірочка покотилась, далі друга, третя — і поховались у синьому небі, мов у море канули, а прощаючись з землею трошки сплакнули... от від їх слізюньок пала роса на землю. Канула її крапелька, зашестіла у аері — і прокинувся вітерець, та й покотив тихенько гілочки по садкам та по ліскам. От і попрокідались птичі самочки, лупнули очищами, зацмокали носиками; тут зараз їх самчики, що біля них дримали, попробурковались і з радощів — що настає впять божий день і вони будуть з своїми самочками літати, гратись, любитись, і що може яка і яечко знесе — з таких то радощів заспівали своїх пісеньок, що рано й вечір хвалять Господа небесного, отця, милосердного як чоловікові, так усякому звірю, птиці, та й самій манюсінській комашечці, що й оком не вздриш. А не-хто вже виспівувать, як соловейко! Защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затріщав... то стихне, ніби пошепче своїй самоці, як її любить, а вона йому мабуть скаже, що й вона його любить і похваля його пісеньки, то з радощів і гукне на увесь садок; а як промеж того ще і носичками поцілуються... тут він вже і не стямиться; зажмуриться, защебече, затерчить, що аж неначе охрипне, та знову ще дужче лясне. Задрібоче, що аж дух йому запирається... Та усе-ж то так гарно, так гарно, що розказати не можна, а на душі весело!

От на березах і листя зашупотіли промеж себе, що й вони, по ласці божій, будуть красоватись на ясному сонечку.— Схаменулась травонька, як скропила її небесная рісочка; піднялись стебелинки, розпукались цвіточки і пороззівавши ріточки свої, надихали на усю долину таким пахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки, здихнувши, подумаєш: „Боже милосердний! Отець наш небесний! І се усе, що тільки є на землі, у воді, під небесами, се усе Ти тільки по єдиному милосерддю своєму для чоловіка сотворил єси? А він, сее мізернее создание, ся билина, ся пиль і порошина, чи він же Тобі благодарить? і як?.. О Боже праведний! буди й усегда милостив нам грішним!..“ Більш сього не вміємо що і сказать!..

От і рідесенький туманець пав на річеньку, мов парубок приголубивсь до дівчиньки, і у-купі з нею побігли ховатись меж крутими берегами. Далі і хмарочки стали розходитись, порідчали і стали звертатись купками, мов клубочки, розступатись, щоб дати дорогу для якогось пишного, важного гостя, ніби царя якого, діючого добро усьому миру,

і покотились геть-геть за круті гори, щоб тільки відтіля дивитися на те, що тут буде!.. Ось і зачервоніло на тій дорозі, де йому треба йти, і розіслалось мов сукно, як кармазин, красне; далі неначе срібні цвіткі по ньому хто посипав, і увесь путь став мов золотим піском по червоному полю посипаний. Зазолотились і верхівя дерева по лісам, і ось золотий по них пісок сиплеться по дереву нижче, усе нижче, нижче... Усе стихло... Чогось жде!.. Стало винирять з-за землі... що? І світ і огонь і краса. І вже і на крайок його не можна зиркнути оком, що ж буде, як усе явиться миру?.. І золоті проміні від нього обсипали усю землю, і самі небеса стали ніби ще краще... Усе мовчить, жада, щоб швидче явилася у повноті краса миру.. Ідець, викотилось зовсім, озирнуло землю і неначе повелівало: „Хваліте Господа, що создав і мене і вас, і кожний день посила мене давать усьому миру світ і усякому диханню жисть...“ Тут знова пташечки неначе по чийому наученію зашебетали, усе мов знова ожило, чоловік знов принявсь за діло своє... і що то: увесь мир ізрадовався! Х

[IV.]

Ось вийшов і Василь із садка. Він добре чув, що Маруся з Оленою змовились у-купі йти на місто, так він і не пішов вже до дому у город, а у тім-же селі, від города верстов з чотирі, скитався усю ніч, і як стало світати, то він вже і беріг їх. Визиравши із садочка побачив, що дві дівчини геть-геть відстали від прочого народу, тихенько йдуть собі і розговорюють; він зараз відгадав, що хто то йде, бо серце у нього тьохнуло і подало звістку. Отто він і пішов, буцім-то у город, тихою ступою, похиливши голову, мов задумався; а у самого аж жижки трусяться і дух йому захватє від радощів, що ще побачить Марусю і поговорить з нею.

От ідуть дівчата; Олена як та сорока скригоче, що на ум збрєде, а Маруся буцім-то і слуха, та усе про своє гада.. аж зирк! і пізнала свого Василя!.. Руки й ноги затрусилися, у животі похолонуло, і дух занявсь і сама ні з місця.

— Та йди бо швидче! — крикнула на неї Олена: — чого ти зупиняєшся? і так опізнались.

— Та хто його зна, чи спіткнулась, чи що, — каже Маруся, сама ж ні з місця, хоч так би і летіла до Василя, як

та голубка до голуба; бо вже й забула, що мабуть він не її любить, що він вже посватаний на хазяйській дочці.. усе забула, а тільки того й бажа, щоб бути у-купці з своїм Василечком.

От як почув Василь, що дівчата вже за ним гомонять, озирнувь до них, зняв шапочку, поклонивсь і каже:

— Добрий-день, дівчата. Боже вам помагай!

— Спасибі!.. нехай і вам Бог помага! — сказали йому у-в один голос дівчата.

От їм і каже Василь:

— Чи не бігла против вас яка собака?

— Цур їй, пек від нас! — каже Олена: — ми її не бачили: хіба де біга?

— Ось тутечка тільки перед вами кидалась на людей, — казав Василь: — то проженуть її, а вона відтіля забіжить, та й не знаєш, відкіля її і стерегись. Та така сердита, на всіх так і кидається. Так я отсе виломав коляку, та йду і озираюсь.

— Ох лишечко! я її боюсь. Вернімось, Марусю! — каже Олена.

— Не бійтесь, дівчатка; адже ви у город і я у город, то я з вами буду йти, а коли набіжить, то вас обороню.

— От за се спасибі! Тепер нам, Марусю, не страшно, — сказала Олена, а сама радісінька була, що з парубком буде йти усю дорогу. Оттак і пішли собі у-купці.

Зовсім же то наш Василь збрехав, що будьто там бігала яка-б то собака. Се він знарошне їх налякав, щоб вони припросили його проводити їх і щоб не церемонилися з ним іти.

Ось як ідуть, і Василь їх попереже — звісно вже, молодецька походка против дівчачої — та й піджида їх; от Маруся збиралася, як би то з ним заговорити, а далі й каже:

— Бачите, як ми тихенько йдемо і ви нас піджидаєте. Може ми вам боронимо?

— А чим? — каже Василь.

А Маруся каже:

— Тим, що може вам... пильно треба у городі бути? Може вас хазя... хазяїн жде? — Се-б то на догад буряків, щоб випитати його, чи не скаже чого про хазяйську дочку.

— І вже мені тепер город! забув про його і думати, — сказав Василь, а далі тяжко здихнувши, і каже: — Одно в мене на думці, коли-б то Бог поміг! Тільки за тим і піду до хазяїна, щоб...

— А чому ви учора на весіллі не танцювали? — перебила йому Олена, та й почала з ним пащикувати. Він їй слово не хотючи скаже чи не скаже, а вона йому десять; та так і стриже, так і стриже, та вигадує та докладає та придирається, що вже Василь ніяким побитом і не відчепиться від неї.

А сердешна ж то Маруся зачепила було Василя, тепер і сама не рада. Уже-ж тепер він не таючись сказав, що у нього щось є на думці і що за тим тільки і йде до хазяїна. Се вже певно, щоб домовитись об сватанні на його дочці.

От у таких думках та гадках іде не йде, і ноги не служать; і сердиться на себе, чого вона на торг пішла, сердиться на Василя, чого він їм на зустріч попався, і вже мов засватаний, а з чужими дівчатами ходитиме по базарю; сердиться і на Олену, чого вона така весела, чого так з засватаним парубком пащикуює; сердиться на усіх і за все, а сама не зна, на кого і за-що.

От прийшли у город, походили по базарю; Олена зараз скупила усе, що треба їй було, а Маруся тільки ходить за нею та світом нудить і усе нападається на Олену, що притьмом пора до дому. А Василь усе з ними ходить, та — як той міхоноша у колядці — носить Марусин кошик, та склада, що Олена купує. Далі осмілився якось-то спитати Марусю (бо бачивши, що вона усю дорогу мовчала, думав певно, що вона на нього сердиться), та й пита:

— А ти, Марусю, чом нічого не купуєш?

— Та мені небагацько... де-чого й купувати, — каже Маруся, та й відвернулась від нього, щоб і не дивитись на чужого жениха: — тільки й треба купити матері... кресало на люльку... а батькові... ниток красних... на мережки до хусток... та яловичини... на Петрівку...

Оттак навернякала наша Маруся, що трохи й сам Василь їй у вічі не насміявся; ще то добре, що не чула сього Олена, торгуючи у перекупки шпильки.

Василь тільки собі тихесенько усміхнувся, бо догадався, що щось не так воно є, та й узявся, що треба було Марусі, купити. Покупивши і поскладавши у кошик усе до купи, каже:

— Уже-ж як хочете, дівчатка, а я вас опровожу аж до дому, щоб оборонити вас від собаки; та й мені таки у вашім селі є до чоловіка діло.

Опять таки Василь збрехав: не було йому ніякого діла ні до якого чоловіка, а хотілось йому... та побачимо, що буде дальш.

От і пішли вони собі впять у-купці з города. Тільки що вийшли з улиць на степок, от Олена як крикне:

— Ох я дурна та божевільна! Забула зайти до шевця по батькові чоботи. Що тут мені на світі робити?

Потолковавшись, порадилися, щоб Олена сама вернулась у город за чоботами, за-тим що не далеко і у вулицях не страшно, а Василь щоб zostався біля Марусі! щоб тут-же дожидали Олени, а вона мусіла швиденько вернутись.

От як zostалися у двох Василь з Марусею та й посідали на горбику, зараз Василь їй і каж:

— Марусю! хоч ти розсердишся на мене, хоч проженеш від себе, хоч не звелиш ніколи на очі попадатись, а я таки тобі тепер договорю, що учора хотів сказати...

— Що там таке? — спиталася Маруся, а сама злякалася так, що не можна й розказати, а сама не зна чого.

— Марусю! Чи я-ж один був би такий на світі, щоб побачивши тебе, не полюбив щиро? Люблю тебе, Марусенько, усім серцем моїм, люблю тебе більш усього на світі! Не сердься на мене, не відворочуйся, не затуляй очиць твоїх білою рученькою; дай їй мені сюди, нехай пригорну її до свого серденька, та тогді хоч і вмру, коли тобі невгодна щирая моя любов!... Що-ж ти мовчиш? чом не глянеш на мене?... Промов до мене хоч пів словечка; скажи, що ти не сердишся за мою любов. Роззнавай мене, розпитуй про мене, може таки про мене що-небудь і добре почувеш.

Тільки що став так Василь говорити, то Маруся і не стямилася: серденько в неї так і бється, а сама як у лихо-манці, так і труситься, боїться, і сама не зна чого; коли б земля розступилася, так би вона і кинулась туди, та й... Василя потягнула б за собою; коли б їй крила, полетіла б на край світа... та не сама, а усе б таки з Василем. Щоб їй робити? Земля не розступається, крил у неї нема, ноги не-наче не її, одну руку вхвativ Василь та й держить біля свого серця, а воно так-же колотиться як і в неї, очима зовсім світа не бачить, а ще-таки другою рукою закрила їх, та й питається Василя так тихесенько, що й сама гаразд не чула:

— Адже-ж ти просватаний?...

— Ні, Марусю, ні на кому я не сватаний і ні об одній дівчині до сієї пори і не думав. Побачивши тебе учора, світ мені повернувся; без тебе не хочу жити, та бачу й сам, що не можна мені без тебе й дихати. Та й де я найду краще тебе?

— А хазяйська дочка? Адже він тебе бере у прийма? — сказала Маруся, вже трошки сміліш, бо на серці їй не так вже важко стало.

— Не тільки хазяйська дочка, та хоч-би королівна, хоч княгиня, та хоч-би і сама охвицерівна, не подивлюсь ні на кого, усіх презрю для тебе. Одна моя втіха, одно моє щастя, коли ти мене будеш хоч трошечки любити!... Розпитай про мене; цілий год ждатиму, тільки...

— Е, год!... так довго бо...

— Скільки хоч, що хоч роби зі мною, тільки не проганяй від себе, не сердься...

— Та я і не сержусь...

— Чого-ж ти закриваєшся, чого відвертаєшся від мене? Може любиш кого другого? Кажу, не соромся; нехай я се сам почую від тебе, та й піду світ за очима!

— Ні бо... я другого не люблю...

— Так зглянь же на мене, не закривайся!

— Але! ще б і не закриватись... Мені бо стидно...

— Чого-ж тобі стидно? скажи! Тут нема нічого, що я кажу...

— А тож і не стидно сказати... що я тебе... люблю? Ні за-що у світі не скажу... — та сее сказавши, як заплаче гірко і стала його прохати: — Василечку, голубчику, соколику мій! Не випитуй же в мене, чи люблю я тебе; я сього тобі з-роду не скажу, щоб ти не посміявся надо мною... Я й сама не знаю, що зо мною сталося; я ще нікого не любила, нікого не хотіла любити, цуралася парубків, а як побачила тебе, світ мені не змилився, усім я нудила, усюди я скучала; а як сказали, що ти просватаний, так я й сама не знала, що й робити...

— Марусенько моя, лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепілочко! — приговорював Василь, обнімаючи свою Марусю. — Я-ж землі під собою не чую... я мов у раю! Чи не сплю лишень я?... Так се правда, що ти любиш мене, Марусенько? Скажи мені, правда?

— Не скажу, Василечку; ей Богу, не скажу!

— Чом же не хочеш завірити об моїм щасті?

— Стидно бо!

— Марусю! отже поцілую, коли не скажеш.

— Та хоч десять раз цілуй, аби не я тебе, а усе таки не скажу...

— Оттак же!... оттак... оттак же!... — приговорював Василь, цілуючи її раз по п'ять не віддихаючи, та впять знову

за те ж, та аж вже не зміг і слова промовити... А Маруся лежить у нього на руках і сама себе не тямить, чи вона у раю, чи вона де? Так їй хороше було! Хоче щось сказати, і слова не промовить; хоче від нього вирватись, так неначе прикована до Василевої шиї; хоче зажмуритись, так очі против її волі так і зазирають у Василеві очі, що як угілля на вогні палають; хоче від нього відвернутись, а і сама не зна, як горнеться до нього... А він? Він тільки розгляда її, неначе Ість її очима; забув увесь світ; хоч-би йому тут з пушок палили, хоч би хто його не кликав, нічим би не вважив, тільки що розгляда свою Марусеньку, держачи її на своїх руках.

Далі схаменулась вона, здихнула тяжко і скрізь сльози сказала:

— Василечку! що се зо мною сталося? Нічого не тямлю, не знаю сама себе; тільки у мене й на думці, що ти мене любиш, що ти мій... та більш мені нічого і не треба!... Боюсь тільки, чи нема мені за те гріха?

— За-що, моя Марусенько? — сказав Василь, пригорнувши її до свого серденька, і поціловав щиро.

— Ох, не цілуй мене, мій сизий голубоньку! Мені усе здається, що гріх нам за се... Боюсь прогнівити Бога!...

— Так я ж тобі, моя Марусенько, тим-же Богом божусь, що нема у сьому ніякого гріха. Він повелів бути мужу і жоні; заповідав, щоб вони любили один одного і щоб до смерті не розлучалися. Тепер ми любимося; дасть Бог, сповнимо святий закон, тогді не розлучимося на вік наш; а до того часу, як зійдемося, нам можна без гріха і любитися, і голубитися...

— А не дай Боже, як... — сказала Маруся, та й притулилася до Василевого плеча; і не доказала і боїться зглянути на нього.

— Не доведи до того, Боже! — аж скрикнув Василь і аж злякався, подумавши, про що Маруся йому тільки нагадувати стала. — Буду — каже — тебе, моя зозуленько, як ока берегти. Ніяка скверная, бісовська думка і на серці не буде. Не бійсь мене, я знаю Бога небесного! Він покара за зле діло, усе рівно, що за душегубство. Не бійся, кажу, мене; і коли-б вже й так прийшлося, щоб ти стала забувати і Бога і стид людський, то я тебе обережу, як братік сестрицю...

— Братіку мій милесенький! — скрикнула Маруся і обняла його рученятами; довго дивилася йому у вічі, як тая ясочка, а далі й каже: — Тепер я сама тебе поцілую аж тричі,

бо знаю, що й в тебе на думці нема ніякого худа. — Та й припала йому на плече, зазираючи йому у вічі, та так пильно, ніби той баранчик, що його хочуть різати, а він жалібно дивиться, так і вона зирнула на Василя, а сльозинка, неначе тая рісочка на цвіточку, так у неї в очицях засяла; та так жалібно, як тая сопілочка заграла, так вона його спитала: — Як же ти мене після сього покинеш?

— Не говори мені сього, Маню! і не думай об сім, моя кришечко! Гріх божитись, а я от смертельною клятвою побожуся, коли мені не віриш...

— Вірю, вірю, мій соколику, мій лебедіку! і що б ти мені не сказав, усьому вірити буду!...

Багато розказовати, що там Василь з Марусею розмовляли; забули про увесь світ і де вони є і що кругом них; і як-би не гукнула ще з-далека на них Олена, то б, підкравшись тихенько, бачила б усе, як вони поговорюють, поговорюють, та й знова цілуються. Як же почули Олену, так зараз і розрізнилися, неначе і не вони: Василь став, буцім мала дитина, пісочком пересипатись, а Маруся тут же знайшла черепочки, та давай у креймахи грати, а самі і не зирнуть між собою.

От пішли усі у-купі до дому. Олена подумала: „Що се сталося з нашою Марусею? Ніколи не була вона така весела і говорлива, та ще з парубком, що було їх жахається, як не знать чого, а тепер сама заговорює, жартує, вигадує і знай сміється з Василем, а мене буцім і нема з нею. У ранці як ішли, так пари з уст не пустила, а тепер не замовчить ні на часинку; у ранці насилу ішла і на мене нападалась, чого я спішу, а тут поперед усіх біжить, землі під собою не чує, та знай кидає на Василя то пісочком, то скипочками, а він її ловить, а піймавши... аж руки крутить. Се щось недаром! Тривай лишень, ти смирна, що нас було за іграшки з парубками кориш; я тобі віддячу...

Стали доходити до села, от Василь і каже:

— Тепер же прощайте, дівчатка. Мені так весело було з вами; спасибі вам і дуже спасибі за все, за все, за все. Не знаю, коли то з вами побачусь? (А у Марусі аж слізеньки покотились; обтерла швидче хусточкою, щоб Олена не бачила, та й стала буцім-то пісеньку мугикати і неначе підтанцює під неї та сама пильно дивиться у вічі Василю). — На те ж усе, — каже Василь, — ваше добро; вибирайте з кошика; може чи не загубив я чого? А я вже піду своєю дорогою.

От дівчата стали вибирати. Олена усе забрала і поклала за пазуху, а Маруся, переглядівши, посклала у кошик, і пішли собі. Тільки що відійшов від них Василь чимало, аж Маруся буцім-то схаменулась і згадала, і каже:

— Оттак же! усе позабирала, а синій камінець, що батько звелів купити, я й не взяла у Василя. Побіжу, дожену його! — Доганя, а сама знай кричить, щоб він підоддав. Вже-ж щоб то Василь та не почув би Марусино го-лосу! Не знаю! Стоїть як на шпичках і дожида, щоб Маруся підбігла до нього і що то вона йому скаже?

Ось що вона, догнавши його, казала:

— Я знарощне буцім-то забула у тебе синій камінець, щоб тобі нишком сказати: приходь сьогодні на озера, що у нашому бору; я там буду, то ще поговоримо. Пустити ж, не заньмай мене, щоб Олена не догадалась. Кé сюди камінець і прощай, мій соколику милий! приходь же! — Сказавши, та скільки є духу до Олени.

Олена ж усе підглядала, та й дума собі: — Добре-ж до якого часу! Не буде мене тепер зупиняти!

[V.]

Прийшла Маруся до дому; батечку! весела, моторна, і говорить, і розказує, і пораяється за трьох, так що мати, дивлячись на неї, аж повеселішала і їй полегшало. Хотіла було сваритись на дочку, за-чим довго проходила, так та ж як узяла коло неї леститись і приговорювати і розважати її, а сама піч топити, зілля кришити, горшки наставляти, так що горить у неї діло.

Не всіла мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід; сіла, ручки зложила, і знай матері розказує, як-то їй добре було іти на базар холодком, що бачила на місті, як торговалась, як купувала, і кого бачила, і з ким говорила, і яка проява лучилась, усе, усе, до посліднього раз по пять розказовала; тільки про Василя ні чичирк! Вона б то й хотіла матері розказати, та не знала, з якого кінця узятись, та й подумала: нехай-же спитаюсь у Василя; він мене навчить, як про се розказати.

Прийшов і старий Наум; обіда і дума: „З-роду Маруся такого мудрого борщу не варила, як сьогодні; і мясо добре спечене, і усе таки гаразд, а лучче усього, що сама така веселенька і усе вигадує і жартує“. Далі і каже Насті:

— Бач, я ж казав, що не треба ні злизувати ні шептати, само минеться.

Після обід чи прибрала Маруся, чи не прибрала, мерщій вхопила глечичок, та й каже:

— Піду ж я, мамо, назбираю вам суниць; там таких багацько на базарі було, і наші дівчата горшечками так і носять. І вам назбираю, і може де-що і продам.

Ще мати їй нічого на се і не сказала, а вона вже і за воротами, і прямо поспіша у бір на озера. Хоч і бачить по дорозі суниці, та не збира, а дума: „Василь мене вже мабуте жде, піду швидче до нього; а як посижу з ним, та вертатимусь до дому, тогді і ягідок назбираю“.

Недовго шукала вона свого Василя: тут зараз і є. Як же зійшлись, так дарма що тільки може часів три не бачились, а так неначе десять год різно були. Обнимаються, цілує один одного, розговорюють, розказують; то побравши за рученьки ходять, то впять посідають, то впять за те-ж. І не счулись, як вже стало вечеріти. І тож бо правда, що коли будеш у-купці з тим, кого любиш, то день так швидко пробіжить, як часиночка.

От Маруся перша крикнула:

— Ох, мені лишенько! Чи бач, де вже сонце?

— Так що-ж? — питає Василь.

— А те, — каже Маруся: — як я до дому піду?

— Не бійсь нічого, я тебе опровожу.

— Не те, щоб я боялась, а те, що ягідок не збирала; а я за ними і просилась у матери. Щоб мені тут на світі робити? Розкажу матері, що заговорила з тобою, та й забула.

— Ні, Марусенько, потривай ще матері об мені говорити.

— А чому-ж?

— Ще, мов серденько, не уремя. Треба подождати.

— А як се можна? Матері і батькові треба усе зараз розказувати і ніколи перед ними не брехати. Що-ж я тепер скажу, що не набрала суничок?

— Щоб хоч, Маню, те й скажи, а тільки не говори про мене; я сам, як прийде пора, я сам скажу.

— Так гріх же брехати і перед ким-небудь, а не тільки...

— Се не буде брехня, і їм треба усе розказати; тільки як скажеш тепер; а вони мене не знавши подумають, що який-небудь ледащо, що тільки звожу тебе з ума, тебе будуть

ляяти, мене стануть цуратись, і будуть нас розлучати. Потерпи, моя рибочко, хоч через Петрівку; я так наведу, що вони про мене будуть знати і чути що-небудь не погане: тогді пришлю людей, тогді їм усе і розкажеш. То брехня і гріх, як зовсім потаїти, а то ми тільки прежде якого часу їм нічого не скажемо. Чи так, моя паняночко? — спитав, та й поцілював її щиро, від серця.

— Може воно і так, — довго подумавши Маруся сказала. — Я вже нічого не знаю, а усе робитиму, щоб мені скажеш. Тільки вже, Василечку, мій козаченьку, як собі хоч, а я вже більш до тебе не вийду ні сюди, ні на вулицю, ні на базар, нікуди.

— А се ж чому? — спитавсь Василь, злякавшись.

— Як собі хоч, а тільки, по моїй думці, се вже гріх, коли чого не можна матері сказати, та тее і робити нишком від неї. Хоч розсердись зовсім, не тільки так насупся як тепер, тільки вже я не прийду, і не дожидай мене, і не шукай мене. Инше діло, як би я посватана була, тогді б і нічого; а то хто-небудь побачить, та про мене ще і слава піде. Не хочу, не хочу! нехай Бог боронить! Мені тепер і Олени страшно; вона щось дивилась на нас пильненько, як вернулася з города, і усе щось собі під ніс бормотала. Зараз же прийшовши, піду до неї і усе їй розкажу і попрошу, щоб до часу нікому не говорила. Прощай же, мій соколику, мій Василечку! Не сердься ж бо на мене: адже ти кажеш, що скоро пришлеш старостів, от ми не надовго розлучаємось.

Скільки не просив, як-то ні молив її Василь, щоб таки виходила сюди хоч через день або через два, так ні за-що насвіті не захотіла і з тим пішла до дому, не звелівши йому іти за собою. Він пішов, понуривши голову, горою до дому, а вона бором, та й здумала, щоб не так-то перед матір'ю у брехухах зостатись; пішла против череди, знавши, що й Олена кожного вечера тож виходить. От і хотіла їй усе про Василя розказати і просити, щоб мовчала.

Олена не вийшла против череди і дівчата сказали, що сьогодня ранком, поки вона була на місті, приїхали старости і жених, аж з хуторів; та не подивились ні на закон і ні на щоб, бо чоловік кріпко хороший, і рушники ранком подавали, далі звінчали і узявши її з батьком і матір'ю, поїхали, і там на хуторах, аж верстов за двадцять, і весілля будуть справляти. — Агу! нашій Марусі трошки легше стало, що не буде свідателя, як вона подружилась з Василем.

Прийшовши до дому, тяжко їй було відбредуватись перед матір'ю, що не принесла ягідок, бо з-роду не брехавши ні в чім, не знала, як і викрутитись і що сказати? Сяк-так, то чередою, то Оленою, затерла, замяла діло — і кінці у воду.

Поки поралась та прибирала і була з матір'ю, так їй і весело було, а тим більш, що матері стало легше і вже піднялась з постелі; батько тож веселий і ласкавий був до неї; от вона не тільки не журилась, та ще сама собі дяковала, що так з Василем зробила; і ходячи і пораючись усе думала: коли-б швидче можна було їм розказати про Василя, то як би гріх з душі.

Як же лягла на постіль, так і не подумала, щоб спати. Зараз прийшов їй на думку Василь, як то він мабуть журиться, що не скоро з нею побачиться; та як і їй бути? як, не бачившись з Василем неділю, або може, нехай Бог боронить, і дві, як і жити на світі... „Іще таки учора“, дума собі, „ще я не так його любила, як сьогодні, після того часу, як він сказав, що мене любить, та ще... як поціловав!“ Та здумавши се, як засоромилась! і поночі чує, що вид у неї як жар горить! „Що-ж отсе я наробила?“ дума собі: „чи се-ж я, що і слухати не хотіла об хлопцях? Скрізь землю б пішла від стиди і сорому! А що, як ще Василь надо мною сміється?“ Тут їй ще душніш стало; а далі, як роздумала, що Василь зовсім не такий, щоб йому сміятись, і що він божився, що її кріпко любить, то і утихомиралась, і тільки тогді соромилась, що... цілувалася з ним і у бору довго з ним сиділа. „Та се-ж вже“, так дума, „і в-перше і в-останнє. Се на мене любов напала, а матуся казала, що любов як сон: ні заіси, ні заспиш, і що робиш не знаєш, мов в-ві сні. Борони, Мати Божа, щоб я гіршого чого не зробила! Та як не буду з ним бачитись, то і жартувати ні з ким буде. Добре ж і зробила і сама собі дякую, що не звеліла йому до себе ходити.“

Так собі порадившись, устала (бо вже і розсвіло), і зараз прийнялась поратись. Що-ж? Тут корову доїть, а сама озирається, чи не йде Василь. По воду пішла, оглядається Василя; у хаті сало товче, а на двері погляда, чи не Василь їх відчиня. За стіл сіла обідати, а сама у віконце усе зирк та зирк, чи не йде Василь. І вже його і не жде, і хоче, щоб прийшов, і боїться, щоб не прийшов.

Після обід, у хаті сидячи, дума: „коли-б не ввійшов! піду на вдвіря.“ На двір вийде: „коли-б не йшов вулицею,

та щоб мене не побачив; піду лучше у хату.“ І так знай світом нудить у день, а нічу мало чого і спить, усе їй те на думці, що коли-то вона побачить Василя і коли-то не буде з ним розлучатись.

І Василь не лучший був її. Не тільки роботу, покинув хазяїна і город; знай блука круг села, де жила Маруся. Ходить, ходить, у бір піде, над озерами, де з нею сидів, сяде — нема Марусі, не йде Маруся. По селу вулицями ходить, та не зна, де її хата, не зна, як і батька її зовуть і прозивають. Маруся та й Маруся, більш йому нічого не треба було знати, і він її не питав, за-тим що ніколи було: усе їй розказував, як її любить, або слухав, як вона розказувала, що як вона його любить.

От вже і пущання пройшло, тиждень Петрівки минається; ходить наш Василь і не зна, що вже йому і робити. Аж ось іде своєю дорогою, бачить: чоловік віз мішки від вітряка, та вісь йому і уломилась. Чоловік той хоче, щоб підв'язати як-небудь, так шкапа не стоїть; і той чоловік мучиться з нею, а друге й те, що й воза не підніме, бо вже собі старенький був.

От Василь, парень-друзяка, побачивши сее, підійшов до нього, поздоровкався і каже:

— Ке лишень, дядьку, я тобі поможу, а то не з твоєю силою справитись з мішками і з шкапою. — Чоловік той подякував і попросив помогти. Василь як прийнявся, разом справили віз, і сяк-так, на трьох колесах, можна було доїхати. Чоловік ще більш дяковав Василеві і просив, коли по дорозі, проводити його до двора, щоб часом не порозв'язалося, тогді він влять не здужа справити, а вже й вечоріло.

Василь пішов за ним по малу і нічого не розпитовав, бо йому до всього було байдуже, тільки знай об Марусі й думав. От іде та іде за возом, бачить: чоловік у тім селі, де Маруся живе, та повернув у вулицю; Василь зрадовався: От, дума, тут пробуду, то може що-небудь прочую про Марусю, як то вона, моя галочка, поживає.

Аж от заїжає чоловік на двір. Василь зирк! біжить його Маруся на зустріч до чоловіка і кричить:

— Де се ви, тату, були? Ми вже вас... та й замовкла, як уздріла свого лебедика, та з радощів уже не зна, що й робити! вернулась у хату, та аж труситься і не зна, що й казати.

Наум (се то він і був), позносивши мішки у комору, розпрягши кобилу і упоравши усе з Василем, ввійшли у

хату, посідали, поговорили. Василь вже не мовчав, то про се то про те розпитував; про себе розказував, як живе, де служити; звичайний був против Насті, а на Марусю, що тут микалась то в кімнату то в хату, то з хати у сіни то з сіней впять у хату, і не дививсь зовсім і буцім-то й не він. І вона собі дарма, неначе його з-роду вперше бачить.

Посидівши Василь і наговорившись, став збиратись до дому. Наум і каже:

— Приходь, Василю, коли хоч, до нас завтра обідати, неділенька свята, іще наговоримось. — Василь сказав, що прийде, поклонивсь і пішов з хати, а Наум і кликнув:

— А де ти, Марусю? проведи Василя від собаки за ворота.

Марусі на руку ковінька: мерщій з хати, і ще Василь не вийшов із сіней, вона вже і біля нього і счепилась рученьками. Вона йому і каже:

— Василечку! як-би ще тебе не побачила хоч день, то б і вмерла.

— Завтра, Масю, і я тобі розкажу, як я страждав без тебе. Тепер зділай милость, прислухайся, що старі про мене казатимуть: чи будуть хвалити, чи корити? Та й розкажеш мені, щоб я знав, як наше діло начинати.

— А ось-що я зроблю, Василечку: коли мої старі будуть тебе хвалити, то я повяжу на голову червону скиндячку і коси покладу; коли ж, не дай Боже, що ні, то повяжу чорну стрічку, без кіс. Ти тільки прийдеш, так на мене і дивись, то й знатимеш. Прощай же, мій лебедик, до завтраго.

Увесь вечір Маруся, хоч ложки, миски перемивала, мисники змивала, піч мазала, милася, та все так тихенько робила, що її не чути було вовсі; боялась бо вона, щоб через свій шелест не пропустити якого слова, що батько і мати казатимуть про Василя; а ті знай його хвалять. Настя те й діло розказує, який він звичайний, який собі красивий, а Наум хвалить, який то він розумний, неначе письменний:

— Я — каже — знаю його весь рід; рід чесний, дядьки заможненькі, хоч він собі сирота; та ба — і отцевський син не буде такий бравий козак, нічого казати.

Маруся не пропустила ні-жодного словечка і ще з вечора наготовила червону скиндячку, щоб завтра на голову положити, і з веселістю і з радістю лягла спати; тільки того вже не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоть часинку?

У ранці вирядилась що найкраще: поплела коси у самі маленькі дрібушки і вінком на голову поклала, повязала які були лучші скиндячки, а зверх усіх положила червону і квіточками завітчалась. Чи шатнулась там чи як, а вже і обідати у неї поспіло: борщик з живою рибкою (бігала сама з вечора до сусіда, рибалки, та й випрохала), каша пшоняна до олії, солоня тараня з пшеничними галушечками, та вареники з сімяною макухою. Упоравшись, ще з батьком до церкви сходила.

Тільки що вернулась з церкви, Маруся зирк у вікно, аж Василь вже і йде; зараз вибігла, буцім боронити його від собаки, а більш за-тим, щоб подививсь, що на ній червона скиндячка. От вибігла, та мерщій і кричить: — Не бійсь, не бійсь! — а рукою поводить по лобові, неначе каже: „не бійсь, ось бач, що червона скиндячка!“

Ну, як там було, пообідали гарненько і наговорились. Після обід Наум ліг до Насті ськатись, та й заснув, а далі і Настя схилилась, та й собі заснула. А молоді, знай, собі голубляться, та милуються. Далі, як старі проснулися, та й сиділи то в хаті, то під коморою у холодку, аж поки зовсім у вечері Василь пішов до дому.

Унадився ж наш Василь до старого Наума що божий день: то діло було до коваля, то до бондаря, то так до чоловіка приходив за ділом, та усякий раз і зайде до Наума; коли застане, то з ним, а коли не застане, то з Настею посидить, поговорить; і так вони вже до нього привикли, що коли який день хоч трохи забариться, то вже вони і скупають, і той і та кажуть: „нема ж нашого Василя! не йде обідати.“ Бо усякий раз вони його зоставляли у себе обідати. А Маруся? Маруся себе не тямала від радощів. Василь прийде, то вона вже найде місечко, де з ним обо всім тихенько переговорить і намілується; а коли і без нього, то тільки й чує, що старі його вихваляють.

[VI.]

От дождались і Петра, розговорились.

— На самого полу-Петра, так вже перед вечером, вбіга Настя в хату, аж задихавшись, та й кричить:

— Науме, Науме! либонь старости ідуть.

— До кого?

— Та до нас, до нас; от вже у дворі. Сідай швидче на лаву! А ти, Марусю, біжи хутко у кімнату, та вбирайся.

Маруся, як тільки почула про старостів, то що було у руках, усе попускала, і не стямиться, що їй робити, тільки дивиться на матір, а очі як жар так і горять; а сама була рум'яна, а то почервоніла як калина. От мати мерщій пхнула її у кімнату, і стала її убирати у нову плахту і усе, що треба, по дівчачи.

За-тим ось стукнуло під дверю палицею тричі. Наум хутко достав нову свиту, новий пояс, одягається, підперізується, а сам труситься, неначе з переляку, і каже собі нищечком:

— Господи милосердний! дай моїй дочечці доброго чоловіка; не за мої гріхи, а за її добрість пошли їй щастя.

От вже стукнули і в-друге, теж тричі палицею.

Наум, одягшись зовсім, змінив із скатерти, що на столі, і посунувши хліб, що завжди лежить на столі, к покутю (а за-тим Настя засвітила свічку перед богами), сів на лавку в кінці стола і дожидається.

Аж ось стукнули під дверми і в-третє, теж тричі.

Тоді Наум перехрестився і каже до них: — Коли добрі люде, та з добрим словом, то просимо до господи. Насте! іди ж сідай і ти.

От Настя, за-тим упоравши Марусю, вийшла і перехрестившись тричі, сіла біля Наума.

За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люде хороші, міщане, у синіх жупанах, аглицької каламайки поясами попідперізувані, з паличками, і у старшого старости хліб святий у руках. За ними ввійшов Василь... крий Матер Божа! ні живий, ні мертвий, білий як стіна.

Пришедши у хату, старости помолились Богу святому, і поклонились хазяїну і хазяїці.

Зараз Наум (хоч і знав їх дуже добре, а тільки для закону) пита:

— Що ви за люде і відкіля, і за-чим вас Бог приніс? Старший староста і каже:

— Прежде усього подозвольте вам поклонитись і добрим словом прислужитись. Не позгнушайтесь вислухати нас: і коли буде теє, то ми і онеє; коли ж наше слово буде не в лад, то ми і підємо назад. А що ми люде чесні і без худої науки, то от вам хліб святий у руки.

Наум, узявши хліб, поціловав, і положивши на стіл край свого хліба, каже:

— Хліб святий приймаємо, а вас послухаємо. Сідайте, люде добрі! До чого ще дійдеться, а ви своїх ніг не турбуйте, може й так з-далека ішли. А з якого царства, з якого господарства?

Старший староста і каже:

— Ми є люде німецькії, а ідемо з землі турецької. Ми собі ловці, удалії молодці. Раз дома, у нашій землі, випала пороша. Я і кажу товаришу: „чого нам дивитись на таку шквирю, ходім ськати усякого звірю!“ — і пішли. Їздили, слідили, і нічого не получили. Назустріч нам як-раз іде на вороному коню отсей князь (а Василь устав, та й кланяється, бо се про нього говорили). От після зустрічи він каже-говорить нам такі речі: „Ей ви ловці, добри молодці! услужіте мені службу, покажіте дружбу. Ось як-раз попалась мені лисиця, або куниця, а троха чи не красна дівиця. Їсти-пити не жалаю, достати її жалаю. Поможіте, піймайте; чого душа захоче, усього від мене бажайте. Десять городов вам дам і скирду хліба.“ От ловцям-лолодцям того і треба. Пішли ми по слідам, по усім городам. Перш слід пішов у Німеччину, а далі у Туреччину; ходимо, шукаємо, а її не піймаємо. Усі царства-государства прийшли, а її не знайшли; от і кажемо князю: „Не тільки звіря в полі, що куниця, пошукаємо де-інде, найдеться і красная дівиця.“ Так наш князь затявсь, при своїй думці зоставсь. „Скільки, каже-говорить, по світу ні їзжав, у яких царствах-государствах не бував, а такої куниці, ніби красної дівиці, не видав.“ От ми усе по сліду ішли, та і в се село — як зоветься, не знаємо — прийшли. Тут впять пала пороша; ми ловці молодці давай ходити, давай слідити; сьогодні рано устали і зараз на слід напали. Пішов наш звір, та до вас у двір, і з двора до хати; тепер жалаємо його піймати. Певно вже наша куниця — у вас у хаті красна дівиця. Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому ділу вінець. Віддайте нашому князю куницю, вашу красную дівицю! Чи віддасте, чи нехай підросте?“

Поки староста се законне слово казав, Маруся у кімнаті усе поклони била, щоб батько віддав її за Василя, а він, сидючи на лавці, скрізь двері дивиться на неї, та тож то здихне, то з нею переглянеться. Як же усе староста розказав, і прийшлося батькові одвітне слово казати, вона так і припала до дверей і слуха.

От Наум усе насупившись слухав; помовчав, а далі і каже: — Не вмю я до прикладу у сім ділі сказати. Спасибі

вам за вашу працю. Ідете ви з дальної дороги, то може б випили по чарці?

Маруся як се почувла, та в голос; Настя аж об поли руками вдарила, та й крикнула:

— Ох мені лихо! А чому ж се так? — А Василь так об землю і кинувся, та аж припівз на вколішках до Наумових ніг, та цілує їх, та гірко плаче і просить:

— Будьте мені батеньком рідненьким! не гнушайтеся бідним сиротою!.. За-що в мене душу віднімаєте?.. Не можу без вашої Марусі жити! Буду вам за батрака вічно служити... Буду усякую вашу волю сполняти... Що хотіть, те й робіть зо мною! Дайте сиротиночці ще на світі прожити!..

Тут і Маруся, забувши, що їй гоже і що ні, вибігла тож собі і впала до ніг отцевських і просить і плаче, то кинеться до матері, і руки їх цілує і приговорює:

— Таточку! голубчику, соколику, лебедичку! Матінко моя ріднесенька! утінко моя, перепілочко, голубочко! Не погубляйте свого дитяти, дайте мені бідненькій ще на світі пожити! не розлучайте мене з моїм Василечком... Не держіть мене як дочку, нехай я буду вам замість наньмички: усяку роботу, що скажете, буду робити, і не охну. Не давайте мені ніякої худобоньки, буду сама на себе заробляти, буду вас доглядати і шанувати, аж поки жива. Хоч один годочок дайте мені з Василечком прожити, щоб і я знала, що то за радість на світі!..

Оттак і Маруся і Василь один перед одним усе просили своїх старих, та так жалібно, що старости обидва повставали і знай полами сльози утирають. Далі старший староста не витерпів і каже:

— Ох панове-сватове! Не слід мені, бувши у своєму важному чину, лишне слово говорити; моє діло таке: сказав, що закон велить, та й жди одвіту; що почувеш, з тим назад іди. Сказано, дати нам по чарці, так вже тут нічого доброго ждати. Одначе, видючи їх сльози і убивство, якось-то моторошно і нам не сказати чого-небудь. А що пак, Олексійовичу? Нігде дітись: благослови діток, нехай Маруся нас повяже.

Наум тільки покрутив головою, обтер слізку рукавом та й впять понурив голову і мовчить.

Староста каже:

— Може стара мати сее усе вередує?

— О батечки мої! — зараз каже стара Настя: — чи я ж би не хотіла щастя своєму дитяти? Адже вона моя утроба.

Та де-ж нам лучшого Василя ськати? Він дитина розумна, покірна; усяк би нам позавидовав. Так хіба ж я не жона своєму мужу, щоб не мала його слухати? У нас іде по божому та по старосвітськи: він мені закон, а не я йому. А чому він не віддає, я не знаю; він Василя завжди любив. Кажи бо, Науме, що се ти робиш?

Тут знова приступили і діти плачучи, і стара Настя голосючи, і старости кланяючись, та знай просють Наума.

Мовчав він, мовчав, тільки знай сльози ковта, далі устав, здохнув жалібно, перехрестивсь перед Господом милосердним, та й каже:

— Одна в мене на світі радість, моя Марусенька! Що божий день молюсь, щоб вона була щаслива; так як же, молившись об однім, буду сам робити друге? молившись об її щасті, сам буду її топити? Прошайте, панове-сватове! Коли хочете, то справді випийте по чарці; коли ж ні, то не здивуйте, дайте і мені покой, бо... Ох, не хотілось було сього казати, та ви мене розжалобили!.. Бо мені дуже жалко, що рішаюся Василя, та нігде дітись. Прощайте, люде добрі, ідіть собі, не здивуйте.

Тут впять усі приступили до нього, що коли, кажуть, любиш Василя, так чом не віддаєш за нього Марусі? Маруся ж так і повисла йому на шию і обмива його слізоньками, а Василь тож припав на-вколішки, та гірко плаче, та знай просить.

— Але, чому не віддаю? — сказав Наум здохнувши: — бо жаль свого рождення. Не той час: при такому важному ділі, як є сватання, не можна усього говорити. Прийди, Василью, завтра, та сам, без людей, оттут я тобі усе розкажу. Більш нічого і говорити, прощайте! От вам ваш і хліб святий.

Чи хотіли, чи не хотіли старости, узявши хліб назад, пішли з хати з Василем, або так сказати, що повели його, бо він сам не здужав і іти.

Зостався Наум із своєю сімєю, сів собі і сумує. Маруся аж звалилася на під від сліз, і Настя плачучи сиділа над нею і дивовалася: що се старому сталося, що разом загудив Василя? Об вечері ніхто й не думав; нікому було поратись і ніхто не хотів нічого їсти.

От сидів Наум, сидів; думав та думав, а далі і обізвася:

— Годі плакати, Марусю! Устань, та слухай, чого я питатиму.

Не той був Наум батько, щоб його мусіла Маруся не послухати. Чи здужала, чи не здужала, а коли батько каже

без жартів, та троха чи їй не сердитий, то треба устати. Устала і втерла слізюньки і жде, щоб він їй скаже.

— Ти, бачу, Василя знала ще вперш, чим я його привів?

— Знала, пан-отченьку! — ізатрусилася як осиковий листочок і опустила свої довгі вії на очі, щоб не бачив батько, як їй стало стидно.

— Як же се було? — спитав він грізно.

Тут Маруся, хоч і запинаючись, а розказала йому усе: як побачила його у-перше на весіллі, як їй стало його жалко, як він цятався горішками, як вона його соромилась, і усе, усе розказала: як і на базар ідучи зійшлися, як з базарю верталися, що говорили і — нігде було правди діти! — як і цілювалися...

— Ну, ну, що дальш; а почин хороший, — каже Наум, а сам і видно, що як на ножах сидить.

От Маруся, сплакнувши, веселіше стала було розказувати, як змовилися з ним зійтися у бір на озера і як зійшлися, і як...

— Годі, годі! — закричав не своїм голосом з серця Наум. — То вже розкажуй матері, що не вміла тебе берегти і від худа відводити, — а сам, схопивши шапку, хотів було втікати на двір, так Маруся так і вчепилася йому за шию і каже:

— Ні, таточку, ні, мій сизий голубчику! не погубила себе твоя дочка і не погубить. Матіночко моя ріднесенька! лучше мені усяку муку прийняти, на смерть піду, а не принесу тобі ніякого безчестя ні для якого пана, ні для якого онорала; я пам'ятаю ваші молитви, я знаю, що я ваша дочка, так чи можна, щоб я на свою погибель ішла? А ось-як у нас було... — Тут вона й розказала, що собі з Василем говорили, і як у них там було, і як вона запретила Василеві ходити до себе і для чого. Розказала їй те, як скучала і журилась без нього, усе розказала до посліднього часу, як що було.

Наум ще таки спитався:

— Гляди лишень, чи все сьому правда і чи не потаїла ти чого?

— Усю правду вам сказала і що нічого не потаїла, так коли велиш, тату, щоб побожилась, то як хоч, так і побожусь.

— Гріх великий, — каже Наум, — божитись, а ще пуще, як напрасно; я ж тобі і без божби вірю. Тепер слухай мене, Марусю: Нераз я тобі казав, що дівкою тобі зіставатись не можна, треба за-між іти. Приказовав тобі, що тільки кого

полюбиш, зараз мені скажи прямо, а я, побачивши, що воно таке є, так би діло і кінчав; колиб мені не годивсь, то я б тобі сказав: не треба, не знай його; а коли-ж би годився, то б йому поперед усього сказав би, щоб і ти не знала: присилай, козаче, за рушниками, за-тим, щоб поки до сватання, так щоб не було у вас ніякого женихання, бо воно до добра не доводить. Щастя і твоє і наше з Настею, що Василь такий чесний і богобоязний; а другий, і не чулася б, як би навязав тобі камінь на шию, що й по-вік би його не зняла, хіба б з мосту та у воду. Як-би я знав з самого першу об Василеві, то я б тобі сказав, за-чим не віддам за нього; і ти б так не пристала до нього і тобі легше було б його забувати. А тепер як хоч, так і терпи, бо не віддам.

Тут Маруся, як розказала перед своїми усю правду, то їй стало їй на душі веселіше, і на серці полегшало; почала знова просити батька, щоб таки віддав за Василя, а що вона хоч вік у дівках сидітиме, а ні-за кого не піде, опріч його.

— Говори! — каже Наум: — а знаєш ти, голову, що батько лучше бачить твоє щастя, чим ти? Ти молода, дурна! Лягай же, дівко, спати; завтра будеш старіша, чим сьогондя, а від того і умніша. — Перехрестив її та й пішов собі від неї.

Ні світ ні зоря, а вже Василь і в Наума. То сяк то так пробули до обід. І варивши обід, і подававши на стіл, Маруся заливалася слізюньками, відгадавши певно, що в-останнє бачить свого Василечка. Та правду сказати, так і всі невеселі сиділи, а за обідом до страви ніхто й не приймавсь.

От як позбирали з стола, Наум і каже жінці і дочці:

— Ідіть собі або у кімнату, або під комору на простор шити, а нам тут з Василем не мішайте.

От, як повиходили вони, Наум і каже:

— Василю! сядь лишень біля мене, та слухай не перебиваючи, що я тобі скажу. Не по моїй правді, бо у мене опріч гріхів нема нічого, а за отцевські і материнські молитви наградив мене Бог милосердний жінкою доброю, роботящою, покірною і несварливою. Батьківщини ми з нею не розтратили, а потроху, Бог благословляє, усе добавляємо. Велика милость божа! Утро і вечір дякую за наше неоставление, а що-найбільша милость божая до нас грішних у тім, що наградив нас дочкою; та ще якою? Се не чоловік, се янгол святий...

— Ох, правда, дядечку... — перебив йому Василь, а він його зараз зопинив і каже:

— Цить бо, Василю, мовчи та слухай, і не перебивай мене. Се ти, бачивши її очі або щоки і що вона во всім собою красивенька, та й хвалиш її; а я не про її тіло, я кажу про її душу. Яка-то вона тихая, слухняная; Бога небесного зна і любить, і боїться прогнівить його; нас шанує і бережеться яко мога, щоб ні в чім нас не прогнівить. Жалослива не то що до чоловіка, та аж до манісінької комашечки. Худа ніякого і по духу не зна і боїться самої думки об нім. Яка сама добра і незлобна, так і про усіх дума, усякому повірить, і Бог її сохранив, що вона тебе, а не кого ледачого полюбила; з другим би пропала на віки вішній. Та й ти її сердешну збив було з панталіку; знаю усе. Ох! гріх так робити!

— Дядьку! — обізвався було Василь.

— Мовчи, племіннику; ти розкажеш опісля. Такою-то дитину нам Бог милосердний дав; хоч я і батько її, а не можу против правди казати. Щоб ж ми називаємося за родителі, щоб не думати об щасті свого дитяти? Я ж кажу: коли б вже і сяка і така, ну, так би й бить. А за її добрість, за її смирноту, покірність, треба їй такого мужика, щоб їй був як отець, щоб він її кохав, жаловав щоб — не дай Бог! — коли і трапилось яке худо, чи ділом, чи думкою, так він би її відводив, вчив би її на усе добре, не давав би її кому зря зобидати; а покірну та смирну, як вона, хто захоче, той і зобидить. Чим нас Бог благословив у сім світі, чи худобинкою, чи скотинкою, усе тут би зосталося зятеві, за-тим, що я хочу зятя, коли Бог благословить, узять до себе у прийми. Так се вже не чие, як мое діло, глядіти дуже пильно, щоб він був хазяїн добрий, щоб хоть-би вже не розтратив і не розтеряв, щоб від нас прийме, і щоб і її не довів ні до якої нужди; а коли Бог благословить діточками, так щоб і їх до путя через науку довести і де-що і їм зоставить. Тепер скажи мені, Василю, не правду я кажу?

— Правду, пан-отче, святу правду ви говорите. Коли б ваша милость, щоб мене нагородили Марусею, я б усе те сповнив, щоб ви тепер розказуєте.

— Не можна, Василю; не будеш ти їй таким мужом і хазяїном, як хочеш, бо се не від тебе. Коли ж я знаю, що сьому не можна бути, і бачу свою Марусю, що зовсім розум погубила полюбивши тебе... вона тепер рада за тобою хоч на край світа, іще то Господь її не зовсім покинув, а то думаю... крий Мати Божа! (аж скрикнув Наум і перехре-

стився). От по сьому-то, прошу тебе ласкою, та й приказую, як отець мого дитяти: покинь її, забудь, не ходи до нас і не знай її, хоч би вона тобі де і повстрічалась. Не погубляй її і душі її, та й нас не пхай живих у яму, прошу тебе об сім... — (сказав і гірко заплакав) — дай нам спокійно віку дожити і не доведи нас відвічати за неї на тім світі!

— Та чом же ви, Наум Семенович, думаете, що я не буду добрим їй мужом і хорошим хазяїном?

— Ти ж мені розказував про себе. Ти сирота; у дядьків твоїх по два, по три сини, і ти з ними у одній сказці. Сказка ваша девятидушна, дядькові хлопці малі; а як прийде набор, то певно тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись; і дядьки скажуть: ми тебе поїли, зодігали і до розуму довели, служи за нашу чергу. А що тогді буде з Марусею? — Ні жінка ні удова; звісно, як салдаток шанують: як саму послідню паплюгу, і ніхто не вірить, щоб була салдатка та й чесна. Та й троха чи й не так! Де їй за полками таскатись? А молоде, дурне, попадеться ледачим людям, наведуть на усе злеє. Худобу розтаскають, повіднимають, хто її заштитить? Діточки без доглядіння, у бідности, у нищеті, без науки, без усього помруть або, не дай Боже! безділниками стануть. А вона за-тим ізстаріється, немощи одоліють, бідність, калічество... тільки що в шпиталь, до старців! — (сказав се, та й заплакав, як мала дитина). — Не приведи, Господи, і ворогу нашому такої судьби!... Так от, Василю, як би я тебе ні любив — а скажу по правді: так я тебе полюбив, так мені тебе жалко, як рідного сина! — а не хочу загубити своєї дочки, і такої як наша Маруся. Тепер сам здоров бачиш, по-чому не можу тебе зятем прийняти.

Довго Василь думав, похиливши голову, а далі аж повеселів, та й каже:

— А як я найму за себе найомщика?

— Найомщика? — подумав Наум, а далі й каже: — А з чогож ти наймеш, коли тільки получаєш від хазяїна вісімдесять рублів у год, а батькової копійчини нема?

— Дядьки допоможуть.

— Не потурай на те, Василю; допоможуть, та не тобі, а собі. До чого дійдеться, тобі за тебе лоб забриють, а найомщик опісля піде за дядькових хлопців. Рад би і я тобі допомогти, так усе не те. Як знатимуть, що в тебе жінка багата, то так тягнутимуть, що тільки держись, і усе до кінця не доведуть, усе зоставлятимуть, щоб було за що вчепитись.

Коли б ти сам, своєю копійкою здужав наняти, так би так! Василю! От тобі образ Царя небесного і його Матері пречистої і Миколая святого! принеси бумагу, що найомщик принят за самого тебе і за твої гроші — от тобі зараз обома руками віддам Марусю.

Як ударить Василь, вислухавши усе, руками об груди, як припаде на стіл, як заплаче, а далі сказавши:

— Усьому кінець, — кинувся на ший, обняв Наума кріпко і каже: — Прощай, мій...! Коли ж тобі хоч трохи жаль бідного Василя, будь ласкав, будь жаліслив: поклич сюди Марусю, нехай я при тобі попрошаюсь з нею?

— Добре, Василю, каже Наум; та гляди-ж: попросайся! Чи розумієш?

— Усезнаю і усе зроблю, як мені кажете.

От вийшла Маруся, а за нею і Настя.

Василь, узявши Марусю за руку, і каже: — Марусенько! Правду, велику правду сказав мені твій батько. Треба нам розлучитись!

— І на віки? — через велику силу спитала Маруся.

— Побачимося... і будеш ти моєю, коли не на сім світі, так на тім! Прощай моя Ма... — і не договорив, як вона зомліла і покотилася йому на руки. Він її пригорнув до серця кріпко, поцілював, віддав її нечувствєнну батькові на руки, поцілював руку йому і Насті... і пішов швидко, не оглядаючись...

[VII.]

Не будемо розказувати, як кріпко і як довго Маруся за ним журилась. Ледве-ледве, сердешна, з журби не вмерла. Скільки вже батько з матір'ю її не розважали, усе нічого, а тим іще пуще, що не знала вона, за-чим і куди Василь її дивався; чи на довго він скрився, чи вернеться, і коли ще то буде? Питалася нераз і батька, — що ж? не знаю, та й не знаю. Бо й справді він не знав, з якою думкою і куди він скрився.

Що божий день перебере горішки, що ще на весіллі, як побачились у-перше, та він їй дав, перебере, перецілує, та впять до серця і положить. Або коли гулящим днем піде у бір на озера, де з ним раз гуляла, там посидить, поплаче, і з тим і до дому вернеться. Мати не дуже її заставляла поратись і робити, так сама бралась за все: „мені, каже, не так на серденьку тяжко, як я що-небудь роблю“. З подругами ніколи не грала і вже овсі до них і не виходила.

Одробилися у полі, стали від Семена з вечора сидіти, Маруся принялася прясти; а з Покрови у до-світа встає, пряде, шие, порається, і все журиться, і частенько, як забереється куди-небудь сама собі, то плаче, плаче, так що й Господи! бо об Василеві ні чутки ні вісточки, як у воду впав.

От і Пилипівка; от і Ганнино Зачатіє, зачали парубки засилати старостів до дівчат. Знай люде швандяють по вулицям з паличками у руках. То гляди: ідуть двоє поперевазувані рушниками, бодряться, вихваляються: от там і там таку-то за такого просватали. А інші свинячою стежкою, по-під плотами, мовчки собі ідуть і під плечем, замість хліба святого, несуть... гарбуз! Еге! нігде дітись: як заробили, так і відвічать.

Не одні старости заходили і до старого Дрота сватати Марусю; так що ж?

— Таточку мій ріднесенький! я їм, каже, піднесу по чарці!

Старий було гримне на неї:

— Чи ти дурна та божевільна? чом ти не йдеш? Люде хороші, чесного роду, парень бойкий; чи тобі поповича, чи купця треба?

— Василя, а коли не Василя, то й нікого!.. — каже було Маруся. Мати її у сльози, а батько було розсердиться, та й крикне:

— Та де того Василя озьмемо? Тепер ти людей цураєшся, а там стануть і тебе люде цуратись і досидишся до сідої коси.

— Дарма, таточку! Без Василя не страшна мені і домова, не то сідая коса.

Здвигне тільки плечами Наум, подума: нехай ще до того году, та замовчить. І йому жалко було, що про Василя не було ніякої чутки; бо він його дуже любив і усе надіявсь, що він з собою що-небудь до путя зробить.

От і мясниці пройшли і усюди пішла слава, що Дротивна Маруся і горда і пишна, за тутешніх парубків не хоче, а жде собі панича із-за моря. Вона про сую славу знала, сміялась і каже було: „дарма! і підложу.“ Парубкам же хоч і кріпко досадно було, що така красива і багата дівка у лад не дається, та нічого було робить: силою не озьмеш.

Проїшов і піст, відговорились і — слава Тобі Господи! — дождались Воскресення. Маруся у великодну суботу сама учинила паску, положила туди ячок, імберю, бібків, шафрану, і спеклася паска і висока і жовта, і ще у печі зарум'янилась. Полагодила усе що треба, а на самий Великдень

у-ранці з батраками понесла до церкви на посвящення паску: баранця печеного, поросю, ковбасу, крашанок з десяток, сало і грудку соли, і розіславшись на цвинтарі у ряду з другими хустку, розложила усе гарненько, як її мати навчила, бо Настя після недуги не пішла з двора. Наум же став у церкві божій і молиться.

Коли Наум приходив до церкви молитись, то вже справді молився, а не ловив вітрів, не розглядав і сюди і туди, а стояв, як і треба, неначе перед самим Господом, царем небесним, і тільки слухав, що читають і співають. А сьогодні, у такий великий празник, він ще більш молився, і на серці так йому було весело, як і усякому богобоязному, кого приведе Бог дождатись Великодня.

От як він стоїть і молиться, служба божая співається, вийшов на серед церкви читати Апостола... і хто-ж? Василь!.. Наум дивиться, і сам собі не вірить, чи се він, чи не він? Розглядів хорошенько — аж зовсім він!.. Та він же овсі не письменний! як же він буде читати? Може навманя, без книжки; може витвердив на память? Побачим!

От Василь вже і „Павла чтение“ сказав, та й почав... та що за голос важний! Чистий, голосний підбасок, та понятний!.. От Наум і дума: „Бачив я сліпорожденного, що читав Псалтир, таке без книжки; а Василь так у книжку дивиться хіба чи не хваста? Може на память від дяка переняв, та буцім-то й письменний? Так отже за титулу було зачепився, та й розібрав по-троху... от і дочитав без помилки; от і Аلیلую по закладкам знайшов... Ні! як-би не письменний, то не зумів би Апостола, та ще й на самий Великдень прочитати!“

Прислухається Наум, Василь співа. Як же почав Херувимську, так таку, що й сам дяк не вмів у лад узяти, а Василь без запинки так усі голоси і покрива, і переводить, сам і кінча, сам впять і почина. Тоді вже Наум зовсім положивсь, що Василь став письменним: та коли ж він справивсь і де пробував? Нехай, дума собі, опісля знатиму.

Як вийшов пан-отець зо хрести паску свяченую почитовати і народ рушив з церкви, Наум зопинив Василя, та зараз і каже:

— Христос воскрес! — От похристосувавшись з ним, як довг велить, і каже йому Наум: — Чи ще ти нас, Василю, не забув?

— Нехай мене Бог забуде, коли...

— Добре ж, добре, сину! тепер не до того. Приходь до нас розговітись; а хоч і пообідаєш, коли не підеш до дому.

— Ви мені і дом, ви і родителі...

— Добре ж, добре. Приходь же, не забудь; я ждатиму.

Сказавши сее, Наум поспішав до дому і дорогою собі дума: „Не дуже-ж я добре зробив, що не розпитавши Василя, що він і що з ним, та й покликав його до себе. Може він вже об Марусі і не дума, а може вже і жонат, а я тільки потурбую Марусю і знова розважу її тоску. Та хоч би і не те, так може ще він не відкупився від некрутчини, так що тогді робити? Та вже ж, побачу. Дасть Бог розговітись, а там буду поправляти, що напортив з радощів, що побачив нежданно Василя, та ще й письменного! Відкіля йому Бог таку благодать послав? Правда дитина розумна, йому б тільки дяком бути.“

З такою думкою прийшов до дому й не каже жінці нічого, що кого він бачив. Прийшла й Маруся і принесла усе свячене, і байдуже! Ї вона, як не стояла у церкві, а при пасках, то й не бачила Василя. Розстановила усе на столі, як треба, і налагодила, та й дивується з матірю, що батько не сіда розговлятись, а ходить собі по хаті та дума. Аж ось двері — рип! і Василь у хату. Маруся так і не стямилась і крикнула не своїм голосом:

— Ох, мій Василичку! — та й стала як укопана.

Стара Настя тож зрадовалась, неначе Бог зна чому, і кинулась до Василя і похристосувалась. От Наум бачить, що Василь з Марусею стоять і тільки поглядають, він на неї а вона на нього, неначе з-роду вперше бачаться, от і каже їм:

— Чом же ви не христосуетесь?

А Василь і каже:

— Не смію, пан-отче!

— Чом не сміти? — каже Наум: — закон повеліва христосуватись зо всяким і хоч би з смертельним урагом. Похристосуйтеся же по закону тричі, та нехай вас Бог боронить від всякої поганої думки! Тяжкий гріх у такому святому ділі думати лукаве!

От і похристосувались гарненько.

Маруся кинулась до нього з розпросами: Де се ти, Василичку, був?

— Знай бо уремя, — перебив її Наум; — одно що-небудь: або розговлятись, або говорити. Бог дав празник і паску

свячену; дякуючи Бога милосердного, треба розрішати без усяких хлопів і з веселою душею, а говорити будемо опісля. Сідайте лишень, Господи благослови!

Стара Настя сіла за столом на лаві, а Маруся біля неї з краю, щоб ближче поратись, Василь сів на ослоні, старий на покуті, а батраки в кінці стола. От перехрестившись Наум і прочитавши тричі „Христос воскрес з мертвих“, зараз відрізав паски свяченої і положив перед усяким по куску. Покоштовавши її беріжно, щоб крихоть не розсипати під стіл, усяк перехрестивсь і сказав: „Спасибі Богу милосердному! Дай Боже і на той год діждати!“ Тут вже прийнялися за печене: поїли баранця, поросятини, а кісточок під стіл не кидали, а клали на стіл, щоб опісля покидать у піч. Далі їли ковбасу, сала кусочками нарізали, і крашонак облупили і порізали на тарілочки. От сее скінчавши, Маруся усе прибрала, із стола тож беріжно змела і усі крихти і кісточки і лущиння з яєць повкидала у піч, та тогді вже стала подавати страву.

Старий Наум випив чарку горілки перед обідом, а Василь не став, бо, каже, ще не починав її пити. От і подали борщ, а далі яловичину покришили на деревняній тарілочки, посолили та й їли — вже звісно що не по панськи, бо виделок не водиться — пальцями. Опісля подали юшку з хляками, печене була баранина, а там молошна каша, та й годі, більш нічого. X

Маруся чи їла що чи не їла, їй лучше усяких розговін — опріч празника святого — те, що Василь вернувся і жив і здоров. Захилившись за матір, щоб батько не бачив, як ясочка дивилась на свого Василечка, а сама будьто ложкою достає з миски, аби-б то неначе і вона їсть. Куди їй вже їсти! У неї одно на думці, як і у Василя! Так той вже через силу їв, бо біля Наума сидів і не можна було йому злукавновати, щоб хорошенько подивитись на свою Марусю.

Пообідавши і подяковавши Богу і батькові з матірю, як поприбирала усе Маруся, от Наум і каже:

— А в нас новий дяк сьогодні Апостола читав.

Настя зараз і питається:

— А хто такий і відкіля?

— Осьде він, пан Василь, — сказав Наум, та й всміхнувся.

— Хіба ж Василь письменний, щоб йому Апостола читати? — спиталася Настя; а Маруся так уха і насторожила, щоб чути усе, що будуть говорити.

— Був неписьменний, а тепер Бог йому розум послав, а як і що? я й сам не знаю. Розкажи мені, зділай милость, Василю: як се тобі світ відкрився? Се мені на вдивовижу: ще й году нема, як ти пішов від нас, а навчився письма і співати вмієш, як і сам дяк. Де ти побував?

— Я, дядьку, не був дуже далеко, — став розказувати Василь. — От як ви мені відкрили світ і розтолковали мені, що й я буду пропаший і чужий вік заїм, коли не знайду за себе найомщика, то я думав, думав, і трохи з ума не зійшов. Правду ви казали: що за гроші вісімдесять рублів, що я від хазяїна брав? тільки що на одержу. Що-ж тут мені було робити? Як-то Бог послав на думку: піди до купців, у них хороший заробіток. Прийшов я до залізняка, він мене трохи знав, розказав йому все своє лихо. Він, подумавши, прийняв мене за п'ятдесят рублів на год з тим, що коли буду у своїм ділі справний, то він мені і більш прибавить і усе буде прибавляти, бачивши моє старання. Я зрадовався, почувши, що більш нічого не треба, щоб гроші заробити, як тільки бути чесним і своє діло не лінуючись справляти. З товаришами, хоч усе й москалі були, зараз поладнав. Тільки бачу, що вони усі письменні і хто більш чого зна, більш получа жаловання. От як сів, як сів... і правду вам, дядюшка, скажу, що ніч і день вчивсь і Бог мені дарованіє послав; і те таки правду сказати, що нашого братчика куди ні піткни, хоч у науку, хоч у яке ремесло, то з нього путь буде, не пропащі за нього гроші. Отто я від Спасівки та до Різдва вивчивсь читати і церковне і гражданське, писати по-троху вмію, дихвіру знаю, і на щотах хоч тисяч десять пудів у роздроб на фунти не помиляючись положу; хурщиків розщитаю і хазяйського добра гляжу як ока, щоб і копійка нігде даром не дівалась. Товариші, знаєте, охотники на крилосі співати замість півчеської; от і мене, як побачили, що голос є, то й привчили трохи. Поки себе не поставив на путь, не ішов до вас, дядюшка; і як ні тяжко мені було, не бачивши Марусі, та памятуючи ваше слово, сам себе морив і не ходив сюди. І тож таки, що хазяїн, знавши мою чесність, послав мене не за великими ділами по маленьких ярмарках, а після Хрещення послав уже і дальш, і я тільки що перед празником отсе привіз йому немалу суму грошей. Як же він мене потішив добрим словом і розвів мою тугу, то я вже певно й прийшов до вас на празник, а щоб ви увірилися, що я не зледащів, от і став я на крилосі співати і Апостола прочитав.

Наум, вислухавши його, не стерпів, та аж поціловав його у голову, і дума:

— Що за премила дитина! Не даром його люблю! Такий не пропаде. Далі і пита: — Скільки ж ти жаловання получаєш тепер?

— Жаловання не щот, — каже Василь: — аби-б стало на одержу, а те важнійш усього, що хазяїн, знавши мою нужду, чого я боюся і через що ви не віддаєте за мене Марусі, сам хлопоче об мені; тепер посила мене з хурою у-в Одесу, а відтіля піду у Москву і на заводи, і тільки вернусь сюди ік Пречистій, а він мені сискає найомщика, каже, хоч п'ятсот рублів потеряю, у-в осени, як скажуть набор, сам і віддасть, а гроші, каже, будеш одслужувати.

— Нехай тобі Бог помога! — сказав Наум; а далі, подумавши, й каже: — Чого ж більше думати? Присилай у вівторок, після завтра, людей, бери рушники; і тобі веселійше буде у дорозі, і Маруся тут світом не нудитиме. Тепер нічого боятись. Се вже певно, що ти найомщика поставиш. Дасть Бог вернешся, у-в осени і весілля.

Не можна й розказати, як зрадощили і Василь і Маруся! Зараз кинулися аж до ніг батькових, і цілують їх, і руки йому цілують, і самі обнімуться, і знов до нього кинуться, і дякують йому, то до матери, то впять до нього, і не тямлять себе, і що робити не знають.

Довго дивився на них Наум, та все нишком сміється та дума: то-то діти! Далі й каже:

— Годі-ж, годі! Пустіте ж мене; ми ляжемо з старою спати, бо я усю ніч стояв на Діянії, аж поки Христа дочитались; а ви, хочете, дома сидіть або гуляти йдіте до колисок; та тільки самі не качайтесь, бо гріх для такого празника з сею пустотою возитись.

Як вже той день у Василя та в Марусі було, нам нужди мало; бо звісно, чи ходили чи сиділи, а усе об одним говорили: як один без одного скучав, коли що і як думав; як, ні думано ні гадино, вони побачились; яка ще радість буде, як уже посватаються — оттаке усе говорили, та голубилися та миловалися.

[VIII.]

Отже і вівторок настав. Ік вечеру стали дожидати старостів: прибрали хату, засвітили свічку перед богами; старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася, так

вже нічого й казати. От постукали і раз і у друге і у третє, і ввійшли старости і подали хліб, і говорили старости законні речі про куницю, як і поперед сього було.

Х Зараз Наум — а раденький же такий! — і каже буцім-то з серцем:

— Та що се за напасть така? Жінко! що будемо робити? Дочко! а ходи-ке сюди на пораду!

Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась — Господи! почервоніла, що твій мак; і не поклонившись, зараз стала біля печі, та й колупа її пальцем.

От Наум і каже: Бачите ловці-молодці, що ви наробили? Мене з жінкою смутили, дочку пристидили, що скоро піч зовсім повалить, мабуть дума тут більш не жити! Гай, гай! так ось що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося, а щоб ви нас не порочили, що ми передержуем куницю та красні дівичі, так ми вас повяжемо і тогді усе добре скажемо. Дочко! прийшла й наша черга до прикладу казати; годі лишень піч колупати, а чи нема чим сих ловців-молодців повязати?

Іще не час було Марусі послухати, знай колупа.

От вже мати їй каже:

— Чи чуєш, Марусю, що батько каже? Іди-ж, іди, та давай, чим людей повязати. Або може нічого не придбала, та з сорому піч колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, так вяжи хоч валом, коли і той ще є.

Пішла Маруся у кімнату, і винесла на дерев'яній тарілочці два рушники довгих та мудро вишитих, хрест на хрест покладених, і положила на хлібові святому, а сама стала перед образом, та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилася у ноги і поцілівала у руку, і нецьці также; і узявши рушники, піднесла на тарілочці перше старшому старості, а там і другому. Вони, уставши, тож поклонилися, узяли рушники і кажуть:

— Спаси-бі батькові і матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу вчили. Спаси-бі і дівочці, що рано уставала, тонко пряла і хорошенкі рушники придбала.

Повязавши собі одиє одному рушники, от староста й каже:

— Робіть же діло з кінцем, розвідайтесь з князем молодцем: ми, приведені, не з-так виноваті; вяжіте приводця, щоб не втік з хати.

От мати й каже:

— А ну, доню! Ти ж мені казала, що на те по пятінкам заробляла, щоб шовкову хустку придбати, та єю пеню звязати. Тепер на тебе пеня напала, що не усіх повязала.

Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший як сама. Наум їй і каже:

— Сьому, дочко, сама чіпляй, за пояс хустку та до себе притягай, та слухай його та шануй, а тепер його й поцілуй. — От вони й поцілювались, а Василь і викинув Марусі на талірку цілкового.

Після сього староста звелів посватаним, щоб кланялись перш батькові у ноги тричі, а як поклонились у третє та й лежать, а батько їм і каже:

— Гляди-ж, зятю! Жінку свою бий і у ранці і у вечері, і встаючи і лягаючи, і за діло і без діла, а сварись з нею по усяк час. Не справляй їй ні плаття ні одежі; дома не сиди, таскайся по шинках та по чужих жінках: то з жінкою у парці і з діточками як-раз підете у старці. А ти дочко, мужику не спускай і ні у чім йому не поважай; коли дурний буде та поїде у поле до хліба, а ти іди у шинок, пропивай останній шматок, пий, гуляй, а він нехай голодує; та і в печі ніколи не клопочи, нехай павутинням застелиться піч; от вам і уся річ. Ви не маленькі вже, самі розум маєте, і щб я вам кажу і як вам жити, знаєте.

А староста і крикнув:

— За таку науку цілуйте, діти, батька в руку.

Поціловавши, поклонялись матері теж тричі. Мати не казала їм нічого; їй закон велить, благословляючи діточок, тільки плакати.

Далі староста сів і каже тричі:

— Христос воскрес! — А старі йому у-в одвіт теж тричі: — Воістинну воскрес!

Старости кажуть: — Панове сватове! — А свати кажуть: — А ми раді слухати.

Старости кажуть: — Щб ви жалали, то ми зділали; а за сії речі дайте нам горілки к-речі. — А старі й кажуть: — Просимо милости на хліб, на сіль і на сватання.

Після сього посватаних і посадили, як звичайно, на покуть, на посад. Батько сів біля зятя, а мати, звісно, поралась сама і страву на стіл подавала, бо вже Марусі не годилося з посаду уставати. Старости сіли на ослоні, біля стола.

Поки мати страву носила, батько став частувати старостів. Перший староста покоштовав, покругив головою, поцмокав, та й каже:

— Што се, сватушка-панушка, за напитки? Скільки ми по світу ні їзжали, а таких напитоків і не чували і не видали і не коштували.

— Се ми таке для любезних сватів з-за моря придбали, — каже Наум і просить; — Ось нуте-ж, усю покушайте. Зверху хороша, а на споді самий гарний смак!

Випив староста, зморщився, закректав, та й каже:

— Від сього з-разу почервонієш, як мак. Глядіте лишень, сватушка-панушка: чи не напоїли ви нас таким, що може й на стіни поліземо?

— Так щб се ви на нас з пенею? — казав Наум: — тут таки, щб мудре само по собі, а то ще ось-що: ішла баба від ляхів, та несла здоровя сім міхів, так ми у неї купили, сім золотих заплатили, та в напиток пустили.

А староста й каже:

— Ну, щб мудре, то вже справді мудре! А ну, товаришу, попробуй і ти, та й скажи, чи пили ми таке у Туреччині або хоч і в Німеччині, та і в Рассеї не пивали сії. — Випив і другий староста, теж прицмокуючи, і теж примовляв, похваляючи.

Проговоривши усі законні речі, стали частуватись попросту, з своїми вигадками, а далі, тільки що стали вечеряти, і обізвались дівчата, щб Маруся ще за-видна просила до себе на сватання, і співали, уходячи у хату, свою пісеньку:

Та ти душенько, наша Маречка!	
Обмітайте двори,	Срібні блюдечки,
Застеляйте столи,	Золоті мисочки:
Кладіте ложечки,	От ідуть дружечки!

От як переспівали, та й поклонились низенько, та й кажуть:

— Дай, Боже, вам вечір добрий, помага-бі вам на усе добре!

А стара Настя така вже радісінька, що Бог привів її дождати, одним одну дочечку просватати за хорошого чоловіка, та ще їй любязного; землі під собою не чує, пораяється хутко і де та сила узялася, аж біга від стола до печі, і страву сама носить і порядок дає. Кинулась зараз до дружечок і каже:

— Спаси-бі! просимо на хліб, на сіль і на сватання. — Та й усадила їх по чину, від Марусі скрізь по лаві, та й каже:

— Сідайте, дужечки, мої голубочки! та без сороба брусуйте, а ти, старосто, їм батуй! Так дівчатам вже не до їжі:

одно те, що стидно при людях їсти, щоб не сказали люде: „отто голодна! мабуть дома нічого їсти, так біга по чужих людях, та й поживляється; он, бач, як запихається;“ а друге й те, що треба своє діло справляти; та не бравшись за ложечки і заспівали:

Ой чому, чому
У сім новім дому
Так рано засвічено?
Маречка встала,
Косу чесала,
Батенька поражала:
„Порадь мене,
Мій батеньку,

Кого в дружечки брати?“
— Бери, доненько,
Собі рівеньку,
Щоб не було гнівненько.
Садови, доненько,
І вище і вижче,
А свою родиньку ближче.

Як же побачили, що стара Настя від такої жалібної пісні, покинувши поратись, стала тяжко плакати, так вони стали співати інших.

Де ж був селезень?
Де ж була утінка?
Селезень на ставку,
Утінка на плавку.
А тепер же вони
На однім плавку.
Та їдять же вони
Дрібную ряску,
Ой пють же вони
Холодную воду.
Де ж був Василько?

Де ж була Маречка?
Василько у батенька,
Маречка у свого.
А тепер же вони
У-в одній світлонці.
Ой пють же вони
Зелено вино,
Та їдять же вони
Дрібні калачі,
У мед умокаючи,
Маком обсинаючи.

Та в неділеньку рано
Чогось тоє та море грало;
Там Маречка та потопала,
К собі батенька бажала.
А батенько та на бережечку,
Є човничок і веселечко:
„Потопай, моє сердечко!“
Та в неділеньку рано
Чогось тоє та море грало;
Там Маречка та потопала,
К собі матінку бажала.

А матінка та на бережечку,
Є човничок і веселечко:
„Потопай, моє сердечко!“
Та в неділеньку рано
Чогось тоє та море грало;
Там Маречка та потопала,
К собі Василька бажала.
А Василько та на бережечку,
Є човничок і веселечко:
„Не потопай, моє сердечко!“

Далі дівчата, бачучи, що просватані собі сидять і опріч себе нікого не бачуть і нічого, що біля них робиться, не чують, захотіли їх зачепити і повеселити, та й заспівали:

Та в саду соловейко не щебетав,
Тим Василь Марусі не ціловав;
Як же соловейко защебетав,
Василько Марусю поціловав.

Тут усі зареготались на усю хату, і Наум напавсь, щоб таки діти поцілювались, а їм те і на руку ковінька!.. Далі дівчата, буцім те жартуючи, і заспівали:

Та ти душечко, наша Маречко!
Ламліте роженьку,
Стеліть дороженьку,
Щоб мягко ступати,
На двір тацьвовати,
З скрипками, з цимбалами,
З хорошими боярами.

Як же вслухався у се Наум, та як розходивсь! Притьмом: давай музику, та й давай! Нігде дітись: побігла моторнійша із усіх, от-таки Домаха Третьяківна, до скрипника, та й прикликала його. Батечки! піднялися танці, та скоки, так що ну! Набігла повна хата людей, як почувли, що старий Дрот та просватав свою дочку. То ще мало, що у хаті, а то і около вікон було багацько, так і зазирають; а біля хати дівчата з парубками носяться, дівчата дрібушки вибивають, парубоцтво гонака гарцює, батько з матерю знай людей частують: така гульня була, що крий Боже! Троха чи не до світа гуляли. Тільки Василь та Маруся нікого не бачили і дивовалися, що так швидко народ розійшовся. За голу-бленням та миліванням не чулися, як і ніч минулася.

[IX.]

Не дай Боже чоловікові печалі, або якої напасти, то уремя іде-не-йде, мов рак повзе. А як-же у радості, то і не счуєшся, як воно біжить: як ластівка пропливе. Думаєш, один день пройшов, аж, гляди, вже й тижня нема. Так було з Василем і з Марусею: усе у купці та у купці, як голуб з голубкою. І у город, і на місто, і до колисок, і на вгород, усе у купці собі ходять. І у монастир на богомолля у купці ходили і молебень наньмали, що Маруся обіцялася, коли буде посватана за Василя.

Тіки-притіки, аж ось і Проводи! У сее уремя хазяїн його висила хуру, і Василеві з нею треба виступати.

— Ох нам лищечко! — скрізь сліз кажуть обоє. — Ми ж і не наговорились, ми і не надивились один на одного... неначе сьогодні тільки зішлися.

— Не плач, Василечку, каже йому Маруся. — Ти у до-розі і не счуєшся, як і Спасівка настигне, тогді вернешся сюди і будемо у купці. Гляди тільки, щоб ти був здоровий; не скучай і не удавайся у тугу без мене, а я, оставшись без тебе, рано й вечір буду слізюньками вмиватися...

— Годі-ж, годі, моя перепілочко! Не плач, моя лебідочко! — каже їй Василь, пригортаючи до свого серденька. — Нехай я на чужій стороні один буду горе знати, а ти, тут zostавшись, будь здорова і весела, та дожидай мене. А щоб нам отрадніш було, так прошу тебе: вечірня зірочка як зійде, то ти, споминаючи мене, поглядай на неї; у ту пору я стану зорйовати, гляну на тую зірочку і знатиму, що ти на неї дивишся, то мені одрадніш буде, неначе я дивлюся на твої очиці, що як зірочки сяють. Не плач же, не плач!

Оттак-то вони у останні часи розмовляли і обоє плакали безперестанно. А як же прийшло зовсім прощатись, так що там було!.. Коли вже і старий Наум так і хлипа, як мала дитина, а мати, глядячи на сльози та на тугу Марусину, аж злягла; так що про молодих і казати!.. На прощанні випрохала Маруся у Василя сватаний платок, що замість хустки йому дала, за-тим, щоб часом дорогою не загубив, і що вона на неї, мов на нього, дивитиметься. Поважив її Василь, віддав, а вона положила у той платок горішки, ще ті, що з-перва на-перва Василь дав їй на весіллі, завязала та й положила до серденька, та й каже:

— Тут воно лежатиме, аж поки ти вернешся і сам озьмеш.

Сяк-так, Василь на-силу вирвався від старих, а Маруся пішла його провозжати. То було на самі Проводи, і треба було через кладвище йти, де на гробах у той день усі поминають своїх родичів. От Маруся узяла й мисочку, щоб і своїх помянути. Положила курку варену, три вязки бубликів, буханець, два книші, та зверху пятаковий медяник, та узяла материну калитку з грішми, щоб старцям подати; а Василь тож з нею ніс у хустці аж три десятки крашанок.

Прийшли на гроби, аж пан-отець вже й там, і збирається правити панахиду. Маруся поставила до гурту і свою мисочку, і граматку батюшці подала, щоб помянув її родичів.

Маруся смутна й невесела усе молилася, та знай поклони била; як же заспівали дяки „ні печали ні воздыханія“, так вона так і захлипала, та й каже:

— Як ти вернешся, Василечку, то може мене на сім кладовищі будеш так поминати.

Василь аж здригнув після такого слова і хотів її зопинити, щоб викинула таку думку з голови, так і у самого сльоза так і бе, а на серці туга така пала, що йому дух так і захватуює; і сам не зна, від чого йому се так є.

Одслужили панахиду, подала Маруся мисочку пан-отцеві, а старців божих обділила крашанками і грішми за царство небесне померших. Посідали люде на гробах трапезовати і поминати родичів, а Марусі вже не до того. Василь ледве промовив, що вже пора йому йти до хазяйства — батечки! як заголосить Маруся, та так і повисла йому на шию! Виціловала його... що то? і в вічі і у лоб і у щоки і у шию... далі, неначе хто її направив, разом покинула його, очиці засяли, то була блідна, а тутечка почервоніла, та так голосно, ніби не вона сказала Василеві не зопинаючись:

— Василю! На кладвищі мене покидаєш, на кладвищі мене і знайдеш! Поминай мене, не удавайся у тугу... прощай на віки вічні!.. Там побачимось!

Сее сказавши, не озираючись пішла до дому швидко, ступаючи так легесенько, неначе і землі не доторкається. А Василь? Неначе грім біля його вдарив! стоїть як укопаний... далі дуже тяжко здохнув, підняв очі до Бога, перехрестивсь, вдарив поклон, і припавши на те місце, де стояла Маруся, ціловав землю замість її, боячись і самої думки об тім, що сказала йому Маруся, а далі промовив:

— Господи милосердний! Нехай я один усі біди претерплю, нехай я вмру, тільки помилуй мою Марусю! Дай нам пожити на сім світі, а в тім — як Твоя воля свята! — Та й пішов тихою ступою до господи.

Чи давно наша Маруся була веселенька як весіння зіронька, говорлива як горобчик, проворна і жартовлива як ластівочка, а тепер точнісінько як у воду опущена. Говорити, мало й говорить; сяде шити, то чи стібнула голкою чи ні, чи виведе нитку чи ні, а зараз і задумується, і рученята посклада; піде у-в огород полоти, стане над грядкою, та хоч цілий день стоятиметь нічого не зробивши, поки мати її не покличе; приставить обідати, то або у нетоплену піч, або забуде чого положити, або усе у неї перекипить, що й їсти не можна; та до того довела, що — нічого робити! — узялась мати впять сама поратись. Часто гримав на неї батько і ласкою уговорював, щоб не журилася, щоб у тугу не вдавалася, що туга ззість її здоровя, зачакне, занедужа, і який одвіт дасть Богу, що ні найлучшу милость божу, здоровя, не вміла зберегти і занапастила овсі.

Що-ж? тільки її і річей!

— Таточку, батечку, і ти, матінко ріднесенька! Що ж мені робити, коли не можу забути свого горя! не можу не

думати об моєму Василечкові! Світ мені не милий і ніщо не розвеселяє. Серце моє розривається, дивлячись на вас, що ви об мені убиваєтесь, та що буду робити! Я й сама своїй тузі не рада; тільки у мене й думки: де то тепер мій Василь? Знаю, що час, що день, він від мене усе дальш! От мене туга й душить! Не ворухте мене, не заньмайте мене, неначе ви й не бачите нічого; не розважайте мене: мені неначе легше, як я журюся у-волю і ніхто мені не міша!

Порадившись меж собою, старі дали їй волю; нехай, кажуть, як собі зна, так з собою і робить. Наділив її Бог розумом, вона й богобоязлива і богомольна, так її Отець милосердний не оставить. Нехай поступа, як знає.

Ще з того дня, як проводила Василя, не надівала Маруся ніякої скіндячки, ніякої стрічки; як повязала голову чорним шовковим платком, так і пішло, усе чорний платок, та й годі. То охоча була по неділях та по празниках до церкви ходити, а то і у будень, коли почує, що дзвонять, та мерщій і йде. Що божий день, любиме місце, куди було ходити, се у бір на озера, де з Василем у-перше ходила; сяде там під сосонкою, розгорне платок, щоб Василь їй зоставив, дивиться на нього, та свої горішки пересипа у руці, та й поплаче... Тільки-ж що начне вечоріти, вона вже й сидить на приспі і вигляда вечірної зіроньки... Блисне вона — тут Маруся зараз і стане така рада, така рада, що не то що! „Онде мій Василь!“ сама собі розмовля: „він дивиться на сюю зірочку і зна, що й я дивлюсь!.. Оттак блистять і його очиці, як біжу йому на зустріч...“ І вже тут її хоч клич не клич, хоч що хоч роби, а вже ні з місця не піде і очей від зірки не зведе, аж поки вона зовсім не зайде; тогді тяжко здохне і скаже: „Прощай же, мій Василечку! ночуй з Богом, та вертайсь швидше до твоєї бідної Марусі!“ Увійшовши ж у хату, перецілує усякий горішок і платок разів сто поцілує, та згорнувши приложить до серця, та так і заночує; а вже й не кажи, щоб спала добре, як треба!

Сяк-так, то з журбою то з тугою, промаячила Маруся до Спасівки; а у Спасівку, як Пречистій, казав Василь, буде неодмінно. Хоч і не зовсім Маруся повеселішала, та усе таки неначе стала по-троху оживати. Вона й дома порається, вона і з батьком у полі, чи громадити, чи жати; бо вже й Наум, дивлячись на неї, що вона стала розважатись, і собі повеселішав і дума: „Слава Тобі, Господи! Ще тільки Спасівка наступа, а вже Маруся зовсім не та, як унов народи-

лася; туж-туж і Василь буде, тогді вдарю лихом об землю, мерщій справлю весілля, та й нехай собі живуть.“ От коли куди йде на хазяйство, то й дочку бере з собою, щоб її лучше розважати. Коли ж вона часом зостанеться дома, то впоравшись іде у бір за губами; та таки так сказати, що день за-день та стала впять і до роботи проворненька, і у усякім ділі моторніша, і що у Бога день, то усе веселіш, усе веселіш, усе розщитує: „от Пречиста недалеко, от-от Василь вернеться.“

[X.]

Раз у Спасівку, на третій день після Спаса, віддавши вона обідати і поприбиравши усе, пішла у бір за губами і вже нікуди більш, як на ті-ж озера. Напала на рижики, та также їх багацько було, та такі мудрі; і хоч і побродила по воді, та назбирала їх повнісіньке відро, іще й кошик. От ще б то їх брала, так як же пішов дощ, та престрашений, як з відра, та з холодним вітром; а вона була у-в одній тяжконовій юпці, і свитини не брала. Що їй тут на світі робити? Нікуди і не кажи, щоб забігти та пересидіти; бо до села було далеченько, а дощ так і полива! Нігде дітись, треба бігти до дому. Ішла, а де і підбігцем, та поки прийшла до дому, так одно те, що утомилась, а друге змокла як хлюща, так з неї і тече; а змерзла ж то так, що зуб з зубом не зведе, так і труситься.

З лихом по-полам добігла до дому. А дома ж то мати старенька і усе собі немощна, не здужала піднятись і у печі затопити. Лихо, та й годі, нашій Марусі! Нитки сухої на ній нема, а нігде обсушитись; змерзла неначе зімою, а нігде обігрітись. Злізла на піч, та як не на топлону, так ще пуще змерзла. Укрилась і кожухом, нічого! так лихорадка її і бе!

Прийшов і Наум, упоравшись з батраками. Нікому йому ні вечеряти дати, та й нічого. Перш було розсердивсь, а далі як розслухав, що йому Настя стогнучи розказала, та й замовк; далі назирнув Марусю, та аж злякався: Господи, Твоя воля! Сама як вогонь горяча, а її трусить так, що й сказати не можна!

Тьохнуло у животі в нашого Наума. Подумав, подумав, та й став Богу молитись. Се вже у нього така була натура: чи хоч трохи біда чи радість є йому яка, зараз до Бога; так і тут. Помоливсь, перехристив тричі Марусю і ліг собі. При-

слухається, трохи Маруся не заснула? „Дай, Господи, щоб заснула і щоб завтра здорова була!“ сказавши сеє, ліг і... заснув.

Тільки що у саму глузу північ, будить його Настя яко мога і каже:

— Подивись, Науме, що з Марусею діється? Стогне час від часу дужче... от усе дужче... аж кричить.

Наум вже біля недужої:

— Що тобі, Марусю?... чого ти стогнеш? що в тебе болить?..

— Таточку, батечку!.. Ох, не дайте пропасти... колеть... ох, тяжко мені!.. робіть, що знаєте... ко... колеть мене!..

— Де саме колеть, Машечко?

— От... у бік... ох, ох!.. У лівім боці.. Поможіть мені!.. не стерплю!..

Кинувся Наум, викресав вогню, засвітив світло — аж і Настя вже встала; де та й сила узялась? До Марусі... а вона усе дужче стогне...

Що робити? і самі не знають. Сяк-так, старі у двох затопили піч, укрили її кожухами... так кричить:

— Душно! не влежу на печі... положіть мене на лаві... Ох, душно мені... ох, важко мені! Болить же бік... ох болить!..

Послали мерщій на лаві; узялись обоє старі зводити Марусю... Вона не здужа йти, старі не здужають її вести, тягнуться, силкуються, спотикаються... Наум сердиться, кричить на жінку, що йому не помога; Настя ворчить на нього, що він дочку на неї схиля... Маруся стогне, плаче, а старі, дивлячись на неї, собі плачуть.

Через превелику силу дотаскали Марусю, положили на лаві, вкрили рядом, бо усе каже, що їй душно; а самі стали радитись, що з нею робити? Настя — про-бі бігти до знахурки, щоб вмила або злизала, бо се їй мабуть з очей; або нехай переполох вилива, або трясцю відшептує, нехай, що зна, те й робить. Так же Наум не тії, бо дуже не любив ні знахурок ні ворожок, що тільки дурників обдурюють, та з них грошики луплять, а самі не можуть ніякого добра нікому зробити, хіба тільки біду, так-так! От він зараз достав Йорданської води, та й звелів Насті, щоб нею натерла Марусі бік де болить, і дав тієї-ж води трошки напитись, а сам підкурював її херувимським великодним ладаном, помоливсь з Настею Богу... аж ось і Маруся притихла і стала б то засипати. Старі вже хотіли з радости гасити і самі лягати, як тут впять Маруся не своїм голосом закричала:

— Ох лишечко! колеть мене, колеть у бік, пече... Ох трудно мені! Батіночку рідненький, матіночко моя, голу-бочко! рятуйте... допоможіть мені!.. Смерть моя!.. не дає... мені дихати!..

Бачить Наум, що зовсім біда, треба що-небудь і робити, схопив шапку, побіг до сусіди, розбудив, попрохав її, щоб ішла швидче на поміч до Насті; поки управивсь, поки до-проводив її до двора, аж вже і світає. Незаходячи до дому, пішов у гóрод. Був у нього знакомий приятель, цилюрик, та ще й Марусин кум, вона в нього аж трьох діточок хрестила, так до нього пішов він радитись, що треба робити; а коли можна, то щоб і сам прийшов та й подививсь на болящу.

Так-то старому швидко й дійти! Іде і, бачиться, усе на однім місці; стане поспішать, задихається, ноги спотикаються, зовсім хоч впасти. Жалкує Наум, що не збудив кого з батраків, що в солomé на току спали, так що-ж бо? Хоч-би і швидше дійшов, так не вмів би так усього розказати; а як-би цилюрик не захотів іти, то батрак не вмів би його і упрохати, як сам отець.

Сонечко піднялось, тоді Наум дотюпав до цилюрика. Поки його збудили, бо він собі був вже багатенький, а через коровячу віспу, став вже у панськím каптані ходити, так треба вже туди-ж, за панами, довго ранком спати. От поки зогріли йому самовар, поки він напивсь того чаю, присмоктуючи люльку, як наш справник, поки то вийшов, потягаючись, до Наума, аж вже було геть-геть! Та вже за-те спаси-бі, що як розпитав, чим Маруся недужа, так разом і зібравсь. Схопив швидше щось таке за пазуху, та узяв склянку з чимсь-то; та й каже:

— Наум Семенович! Худо діло; треба поспішать як можна. Не поскупись наняти збіржу. Мені нічого і проходитись, та треба поспішать.

Наум зараз шатнувся, наняв збіржаника і побігли що є духу з цилюриком до дому.

Як оглядів цилюрик Марусю, та аж зацмокав! Став її розпитовати, де саме і як у неї болить? Так вона за кашлем і слова не скаже. Цилюрик аж головою покрутив, та й каже собі тихенько:

— Ова! худо діло! А Наум се почув, та й руки опустив...

Кинувся цилюрик і яко мога поспіша; та й кинув їй руду з руки, далі розв'язав пляшку, аж там усе п'явки, та й

поприпускав їх до боку. Поки се, поки те діялось, Наум так що ні живий ні мертвий; то піде, то стане, то сяде, та усе здихаючи руки лама; а пуще те його смутило, що цилюрик був невеселий. А Настя, бідна Настя і байдуже собі! Вона там около Марусі і помага, і держить, і що треба робить, і так справляється, що неначе і не була недужа. Так-то велике горе і біда як постигне, то вже менше і забудеш і не поважаєш його.

Управившись, цилюрик вийшов у снін віддихнути. Наум пристав до нього з розпитками.

— Худо діло! — сказав цилюрик. Наум так і кинувся йому у ноги і аж плаче і говорить:

— Приятелю мій, Кондрате Іванович! Роби що знаєш, тільки не погуби мого дитяти! не положи мене живого у яму!... Вік буду батьком рідним звати! Бери, що хоч, бери усю худобу... тільки вилічи Марусю!...

Цилюрик аж заплакав і каже:

— Друзе мій, Науме Семенович! Хіба-ж мені не жаль своєї куми? Що б то я робив, щоб вилічити хрещену матір своїх діток! Та як нема божої волі, так наш братчик, хоч з десяти головами, нічого не зробить!...

— Так моїй Марусі не животити? — аж скрикнув Наум.

— Один Бог зна! — сказав цилюрик, та й пішов впять до недужої.

Подивившись на неї і подержавши за жилу довгенько, каже:

— Молись, Семеновичу, Богу! Коли засне, то ні об чім і журитись; здається, що скоро засне. От і відступилися від неї тихесенько, щоб їй не мішати спати...

Так куди-ж то!... Тільки що ніби стала дрімати, як підніметься кашель, та прездоровенний; так і підступа під груди і дихати їй, сердешній, не дає; а тут у бік знов стало шпигати.

Довго того розказовати, як вона три дні так страждала. Що таки цилюрик лічив, а то ще він і німця привозив, і той і масть до боку прикладав і чого то вже не робив, так нема легше та й нема! що далі, то усе гірш було.

Наум давав їм волю, що хотіли, робили; а сам запершись, усе Богу моливсь, впаде навколішки, руки лама; як вдарить поклон, та з пів часа лежить і усе молиться: „Господи милосердний, не осироти нас, не віднімай від нас нашої радості! Ріши мене усїї худоби; озьми мене старого, немощного, озьми мене до себе, а нехай вона поживе на світі...“ Далі й

закінча: „Да будет воля Твоя святая зо мною грішним! Ти усе знаєш, Ти лучше зробиш, чим ми, грішні, думаємо!“ Підійде до німця, просить, руки йому цілує, виніс скриньку з грошами, а мабуть було у ній сот три рублів, і просить:

— Бери, каже, скільки хоч, усі озьми, усю худобу озьми, усього рішусь, у старці піду, тільки вилічи моє дитя; вона в мене однісінька... Без неї на-що мені життя? Не буде мені ніякої радості... Хто мене догляне... хто... та так і заголосить.

Дарма що Німець, та й він заплакав, і хоч-би тобі копійчку узяв. У останній раз як був, і впять чого то не робив, а далі сказав:

— Нічого не можна зробити! З тим і поїхав.

Моливсь Наум, моливсь... і що то вже плакав! так і підпливе сльозами. Далі вийшов із кімнати, подививсь на Марусю, бачить, що вона як тая свічечка догорає, перехрестивсь і на думці каже собі:

— Господи! Твоя воля святая! Прости нас грішних і навчи, що нам робити і як тебе слухати? — Та з сим словом і пішов.

Іде і за сльозами світа не бачить. Позвав пан-отця; той аж здивовався, що така здорова дівка у три дні, як занедужала, а вже й на божій дорозі.

Поки пан-отець прийшов з святостю, Наум вернувся і кріплячись, щоб не плакати, через велику силу каже Марусі:

— Доню! Запричастимо тебе, чи не дасть Бог швидче здоровя?

— Я сього хотіла прохати... та боялась вас потурбовати. І вже здоровя!.. Хіба спасення душі... коли-б тільки швидче... — ледве промовила сее Маруся.

Кинулась Настя хату прибрати і сїни упорати, а Наум засвітив свічечку і ладаном покурив, аж ось і батюшка прийшов.

Поки Маруся сповідалася. Наум із Настею, і хто ще був у них із сусідів, вийшли у сїни. От Настя і каже мужикові:

— На-що ти її так сполохав? Вона тепер подума, що вже зовсім вмира, коли привели пан-отця.

— Що-ж, стара, будемо робити? — здохнувши тяжко, сказав Наум. — А якого-ж би нам було, як-би вона вмерла без покаяння?

— Та що бо ти, старий, говориш? Де їй ще вмирати? Ще тільки сьогодні четвертий день, як гаразд і занедужала...

— Але, четвертий! У Бога усе готово, Його свята воленька! Повелить, то я ще швидше її вмиру, дарма що вона

вже на ладан дише. — Сказав Наум та й відійшов, гірко заплакавши, і каже собі тихенько: — І коли-б то Господь послав мені сюю милость! Воля Твоя, Господи.

Задумалася і Настя, та й дума: — Чи правду ж то Наум каже? Як таки, ні хорівши ні болівши, та й вмирати? Хоч-би тижнів два пролежала, а то...

Тут пан-отець кликнув, щоб усі ішли у хату, буде їй причащати. Наум тільки сам живий та теплий, ще здужав підвести її до святого причастя... Маруся приняла тайни Христові як янгол божий; потім лягла, перехрестилась, підвела очиці у гору і веселенько проговорила:

— Коли мені... така радість тут... після святого причастя, що-ж то буде у царстві небеснім? Прийми і мене, Господи, у царство Твоє святе! — Пан-отець, посидівши і поговоривши де-чого з письма, пішов до дому.

Трошки погода, чують, що кашель у Марусі ніби перестав, і вже вона хоч і не стогне, і буцім-то спить, так у горлі стало дуже хрипіти, а у грудях аж клекотить...

От Настя і каже до старого:

— Та ей-Богу, вона не вмре; бач, їй полегшало.

— Мовчи, та молись Богу! — сказав їй Наум, а сам аж труситься. Тепер, — каже, — янголи святії літають над нею. Страшний час тогді настає, як праведная душа кончиться. Нам грішним треба тільки молитись Богу!

— Господи милостивий! Ти сам боїшся, та й мене лякаєш. — Так казала Настя, не бачачи своєї біди, а Наум знав добре усе і знав, що до чого і після чого що іде, та й каже: — Коли-б то Бог милосердний сотворив такеє чудо! — Далі завіттив страшну свічку, поставив перед образами, а сам пішов у кімнату... і що то вже моливсь Богу! куди-то не обіщавсь іти на богомолля! скільки худоби роздати на церкви, старцям...

Як ось Маруся таки дуженько промовила.

— Таточку!... матінко!... а підійдіть до мене...

От вони і підійшли. Наум бачить, що Маруся зовсім змінилась на лиці: стала собі рум'яненька, як зоренька перед сход сонця, очиці як ясочки грають; веселенька, і від неї неначе сяє. Він знав, до чого се приходиться, здригнув увесь, скріпив серце, а сльози знай глита, та думкою тільки так помоливсь: „Час прийшов... Господи, не остав мене!..“

Маруся їм і каже:

— Батеньку, матінко, мої ріднесенькі! Простіте мене грішную!... Попрошаймося на сім світі... поки Бог зведе нас

до купи у своїм царстві. — Тут стала їм руки ціловати; а вони так і розливаються, плачуть і їй цілують. От вона їм і каже впять, та так веселенько і усе усміхаючись:

— Спаси-бі вам, мої ріднесенькі, що ви мене любили... і кохали мене... Простіть мене, може коли вас не послухала... або сердила... Мені Бог гріхи простив... простіть і ви!... Не вбивайтеся дуже за мною, бо се гріх... та помяніть мою грішную душу... не жалуйте худоби: усе земля і пил... Годі ж, годі, не плачте... Бачите, яка я весела... там мені буде прехороше!... Коли-ж небудь треба і вмерти... Ми не довго будемо різно; там год — як часиночка... Бачите, я не жалкую за вами... бо скоро побачимось... Васи... ох! Василечка мого як побачите, скажіть, щоб не вбивавсь... скоро побачимось... Я його дуже, дуже любила!... Горішки мої положіть мені у руку, як помру; а платок... верніте йому... А де ви? Я щось вас не бачу... Таточку! читай мені... голосно молитви... а ти, матіночко... хрести мене... По-бла-го-сло-віть же... мене...

Наум став читати молитви, а Маруся силковалася, та не здужала за ним і слова сказати; а він що скаже слово, та й заллється сльозами, перепаде, та впять чита. Настя чи перехрестила двічі, та й знемогла і тут-же впала. Сусіда подала Марусі у руки свічку і вже на силу руку розправила, бо вже стала застивати... От вже і гласу її не стало чути... Наум похиливсь, та над ухом їй голосно чита: „Вірую во єдиного Бога“, та „Богородицю“... а се вона — зирк очима, та й сказала голосно: „Чи ви чуєте?... Що се таке?“ Наум впав навколішки і каже:

— Моліться усі! Янголи прилетіли по її душу! — Далі Маруся ще спитала:

— Чи ви бачите? — Та й замовкла... здохнула важко... тільки й промовила:

— Мати Божа!... прийми... і успокоїлась на віки!...

Наум скочив, сплеснув руками, підняв очі в гору і стояв так довгенько. Далі пав перед образами навколішки і моливсь: „Не остав мене, Господи, Отець милосердний, у сюю горкую годину! Цілий вік Ти мене миловав, а на старости, як мені треба було у землю лягати, послав Ти мені таке горенько!... Укріпи мене, Господи, щоб я не согрішив перед Тобою!“

Кинувся до Марусі; припав до неї, вицілював їй руки, щоки, шю, лоб, і усе приговорює: „Прощай, моя донечко, утіха, радість моя! Завяла ти, як садовий цвіточок; засохла,

як билинка! Щоб я без тебе тепер zostався? Сирота! пуще малої дитини. Об дитині жалкують, дитину приглядають, а мене хто тепер пригляне?... Тепер ти у новім світі, меж янголами святими; знаєш, як мені тяжко, як мені гірко без тебе: молись, щоб і мене Бог до тебе узяв!... Закриваю твої оченьки до страшного суду! Не побачу у них своєї радости більш! Складаю твої рученьки, щоб мене годували, опатрували, обнімали“...

Він би й довго коло неї вбивався, так тут сусіда підійшла та й каже: „Пусти, дядьку! вже ти її не піднимеш; а ось прийшли дівчата убирати Марусю; ти іди та давай порядок, бо, бач, Настя безчужвенна теж лежить.“

Наум став над Настею, впять гірко заплакав, та й каже: „Уставай, мати! дружечки прийшли, нехай убирать до вінця нашу молоду... а я піду лагодити весілля!...“

Пришедши він до пан-отця, не зміг і слова сказати, а тільки що плаче, так що й Господи! Піп зараз догадавсь, та й каже: „Царство небесне їй! Праведная душа була, упокой її Господи со святими!“ А помолившись і став розважати Наума, поки позіходилися дяки; далі пішли у церкву; піп став служити панахиду, а по душі звелів дзвонити на Непорочні, як по старому і по почотному чоловікові, та й послав сукно і ставник і звелів іти читати псалтиря.

Увійшовши Наум у церкву, так і пав перед образами, та й моливсь, що таки за впокой душі свого дитяти, а то таки знай узивав: „Господи милосердний! Дай мені розум, щоб я, при такій тяжкій біді, не прогнівив би Тебе не тільки словом, та ніже думкою!“

Як же заспівали вічною пам'ятю, так і сам почувся, що йому якось-то стало легше на душі і, хоч і жаль йому дочки, щоб то вже і казати, кріпко жаль! та зараз і подума: „Воля божа! Вона теперечка у царстві, а за таке горе, щоб ми тепер терпимо, Бог і нас сподобить з нею бути!“

Бодро дійшов до дому. Вже Марусю нарядили і положили на лаві, біля вікна. Став Наум над нею, помоливсь, зложив руки на хрест, та й став приговорювати: „Доненько моя милая! Марусенько моя незабутная! Щоб-ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого батенька рідного? Щоб-ж не кинешся рученьками обняти його?... Щоб не проговориш до нього ні словечка?... Ти-ж мене так завжди зустрічала... а тепер... зкрила свої оченьки, поки вздриш Господа на страшному суді: зложила рученьки, поки з сим

хрестом, щоб тепер держиш, вийдеш з домовини на зустріч Йому; скріпила уста, поки з янголами не станеш хвалити Його!... На кого ж ти нас покинула?... Узяла наші радощі з собою... Хто нас буде веселити такою добростю, як ти? хто нас, сиріт, на старости буде жалувати?... хто нас, як билиночок у полі, буде доглядати? хто зупинить наші горючі сльози? хто обітре нам смажні уста? хто у болісти промочить нам запекший язик?... Не повеселила ти нас, живучи з своїм Василем! не порадовала нас своїм весіллячком!... Береш своє дівовання у сиру землю... Зате подруженьки убрали твою русюю косу як до вінця: скиндячечки положені... квіточками завітчані... і з правого боку тож квітка: нехай люде бачуть, що ти була дівою на землі, дівою йдеш і на той світ.“

Який зібрався народ — а вже таки повнісінька була хата і в вікно багато дивилося — так усі навзрид плачуть!... Та й як можна було утерпіти, дивлячись на чоловіка, що совсім у старости, сідого як лунь, немощного — стоїть над своїм дитятем, щоб одним одна й була йому на світі, і ту пережив, і ту на самім цвіту хова, а сам зостається на світі із старістю, з недугами, з горем один собі з старою до якого часу! Яка вже їх жизнь буде?... Та щоб й казати! Та ще-ж яка й дитина! Коли-б уже яка-небудь, так собі, так би і сюди й туди; а тож дівка не то що на усе село, та врят чи де й близько така була: богобоязлива, богомільна, до усякого діла невсипуща, слухняна, покірна, звичайна, тиха, розумна, і щоб вже красива, так вже нічого й говорити! І щоб то: хто й знав її, хто й не не знав, то усяк любив і поважав, і як почули, що вона вмерла, то всі ж то, і старі і молоді та й мала дитина, усі за нею жалкували і збіглися дивитись на неї і по ній журитись.

Об старій Насті вже нічого й говорити: не здужала не то що порядку давати, та й з місця не вставала; усе сиділа біля покійниці, і вже не плакала, бо і сліз не стало, а тільки тяжко здохала і ні пів слова не здужала голосячи приговорювати.

Послухавши псалтиря, щоб дяк усе читав, Наум сів біля своєї старої, та й каже: „Щоб, стара? Управились ми з тобою? Збирались весілля грати, аж ось похорони! Ох-ох-ох! Хвали, Насте, Бога!“

— Се нам за гріхи наші, Науме, Бог наказаніє послав! сказала йому Настя.

— За гріхи! — сказав подумавши Наум. — Чи є така кара, щоб нею удовлоти за наші гріхи?... Що день, що час ми тяжко согрішаєм перед Господом нашим; так чого ж ми достойні?... Як-би Отець наш небесний робив з нами не по милосердію, а по правді своїй святій, так ми б і давно недостойні і на світ дивитись. Міри нема Його добрісти!

— Зачим же Він узяв у нас одну нашу радість? Що ми тепер будемо?

— Зачим? Дурна, дурна! Зачим узяв? Щоб дитина добрая, за добрість і Йому милая, поживши у сьому злому світі та бачачи других, не пішла у слід за тими, що не по Його волі роблять, щоб не стала й вона така, котрих Він не любить. А за лихе і злеє дитя Бог карає отця і матір, так би ми були б і за неї у одвіті; а тепер, коли дитя наше було добрее, то через неї і нам що-небудь Бог з гріхів простить.

— На кого-ж ми тепер застаємось? і хто нас у старости та у немощах догляне? питала ще таки Настя.

— І я теж думав з першого часу, каже Наум, — а далі, по моїй молитві, Бог такий мені розум дав: не було у нас дитяти, самі по собі жили, будем і без неї. Ти скажеш: тогді були молоді та здорові, а тепер старі, не здужаємо робити на себе. Насте, Насте! І у молодії літа не самі по собі ми і жили і робили і пропиталися, Бог нам помагав; Він же нам і тепер не дасть пропасти. Поживемо ще, потерпимо ще за гріхи наші на сім світі; по Його воленці прийде і наша година. Ти мені закриєш очі, а тебе... тогді круглу сироту, у біді, ще й лучше не покине Той, що й маленьку комашечку догляда, та й збереть нас до купи, і наша Маруся нас тамечка зустрине. Коли-ж небудь прийде сей час, не сто літ будемо тут бідствовати; та хоч-би і сто літ, хоч-би і більш, і хоч-би ще гіршу біду нам Бог послав — коли є ще яка гірша сієї — так чи може-ж то і зрівнятись против того, що нам буде у Господа милосердного, і де тепер наша Маруся? Годі-ж, годі, не плач, та давай порядок. Живий живе гада, так і ми; треба усе полагодити, як звичайно і як тільки можемо що зробити і за душу і за славу нашої Марусі.

[XI.]

Стало над-вечір. Під коморою знакомий Наумові маляр малює труну — та що за славна була! Дубові дошки, та товсті та сухі як залізо, та й зроблена чисто, як столярна;

бо й теслі, що її робили, жалкуючи об Марусі і люблячи Наума, від щирого серця її робили. А як ще маляр вичернив її та на криші змальював хрест святій, та кругом дописав слова усякими красками, у головах намальював янгола божого, а у ногах списав патрет із смерти, з кістками, та так живо, що як настояща смерть: так така домовина, що хоч-би і усякому доброму чоловікові таку Бог привів. У хаті і у кімнаті жінки порались, то діжу наставляли, то муку сіяли, то локшину кришили, то птицю патрала; а народ то біля мертвої, то біля відчиненого вікна, що над нею, дивилися; а обоє старі із журби так вже стяглися, що аж злягли... Як разом — крик! хтось дуже застогнав, аж закричав... народ за вікном тож крикнув: „Василь, Василь“ — і розступивсь. Наум, почувши сее, скочив, зирк у вікно: лежить бідний Василь біля вікна, мов мертвий зовсім!..

У тій порі, як дзвонили по душі Марусі, їхав мимо церкви сердека Василь і поспішав яко мога до хазяїна з радістю, бо усе зробив, як тільки лучше можна було, і віз йому великі бариші. Як їде, і чує, що дзвонять: здригнув кріпко, неначе йому хто снігу за спину насипав, а у животі так і похолонуло і на душу така журба пала, що й сам не зна, що він таке став. Перехрестивсь і сказав: „Дай Боже царство небесне, вічний покій помершому!“ а сам по конях погнав, щоб швидче одчот віддати хазяїну, та й до Марусі, і щоб вже з нею не розлучатися, аж до весілля.

Так от-яке весілля знайшов Василь! А як побачив свою Марусю, замість щоб на посаді сидіть, лежить на лаві під церковним сукном, хоч і убрана і завітчана, та не до вінця з ним, а у яму від нього іти; як се побачив, закричав жалібно, застогнав, поблід як смерть, та тут-же і впав, мов неживий!..

На силу, та на превелику силу його відволодали. Вже й водою обливали і трусили... аж ось зирнув, повів кругом очима, та й сказав тихесенько: „Марусю!.. де моя Маруся?..“

— І вже, сину, Маруся ні твоя ні наша, Божа! став йому Наум казати: покинула нас! — Василь сидить, як окамянілий, і не баче і не чує нічого. От Наум подумав, бачить, що треба його розжалобити, щоб тільки він заплакав, то йому і легш буде; от і став до нього говорити... Та вже-ж як то він жалібно говорив, що й подумати так не можна, як то він йому усе розказував: як його Маруся любила, як за ним убивалася, як занедужала, і вмираючи що йому наказувала...

Василь, сее слухавши, як заплаче, зариди! як кинеться до неї... припав, ціловав їй руки... і не вимовить нічого, тільки: „Марусю... моя Марусенько!“ То покине її, плаче та вбивається, та впять до неї... А народ таки увесь, та що то, і малі діти так і голосять, дивлячись на нього і на старих, що облакують і його неначе мертвого.

Оттак було усе до вечора. Народ помаленьку розійшовсь, і вже нічю Наум, знемігшись зовсім, трошки задрімав. Прокинувшись, дивиться, що Василь і не дума відійти від вмершої: стоїть біля неї на-вколішках, та знай руки їй цілує, та щось і приговорює з горючими сльозами. От Наум йому і каже: „Спочинь, сину, хоть трохи! Завтра тобі тяжкий день буде; зберися з силою. Бачиш, і я, вже мені більш її жалко, та й я таки трохи задрімав, щоб хоч мало голові легш було.“

— Вам її більш жаль? каже Василь, — та як се можна і подумати? Я її любив у сто раз більш, чим Ви!

— Уже сього не можна розібрати: ти кажеш, що ти більш, а я знаю, що я їй отець, стар чоловік, і вже в мене дочки не буде; а ти собі як захочеш, дівку і завтра знайдеш...

— Тату, тату! жалібно сказав Василь: і вам не гріх так говорити? і у яку пору і у яким місці!.. Далі подививсь на нього з грозою і з підліб'ям, та й став, неначе не у своєму умі, сам собі розговорювати: „Іх правда... скоро посватаюсь... та і ожениюсь... зійдетесь на весілля... та не зовіть попа... а може... дарма!..“

Слухавши такії його речі, Наум дуже злякався, бо думав, чи нема у нього помислу, щоб — нехай Бог боронить! — самому собі смерть заподіять: став його розважати і розказувати, який се смертельний гріх, щоб против божої волі смерті ськати, і що така душа непростена від Бога у віки вічні; далі став його навчати, щоб моливсь Богу і щоб положивсь на милость Його... і багато де-чого йому доброго говорив, бо був дуже розумний, хоч і письма не вчився, а у бесіді частісінько і піп не знав, що против нього говорити, а дяк так і не схвачувався з ним.

Василь на усі його речі стояв мовчки, часом усміхнеться, то насупиться, то забормоче: „моліться? моліться ви!“ А сам видно своє думав. Наум же, говоривши йому довго, подумав: „Що йому тепер товквати? Він і себе не тямить. Нехай на слободі приймуть за нього і розтолкую йому, щоб часом його душа не пропала.“

Як обвидніло трохи на дворі, зараз зібралися нужні

люде у двір до Наума: розложили серед двора вогонь; жінки стали поратись, поприставляли казанки та горшки, і варють борщі, локшину, квасок, печене кришуть шматками, а там кутю у миски накладають та ситою розводять, горілку по пляшках розливають, щоб частувати, ложки перемивають, миски лагодять дошки кладуть і усе готують, як треба, щоб і людям пообідати і старців божих нагодувати.

[XII.]

Став день, задзвонили у старший дзвін повагом, звичайно як на збір. Господи! як повалить народ — так видимо невидимо! Що свої селяне, а то і з города понаходило і понаїзжало, та були таки й пани, щоб подивитися, як по старовині, що вже тепер виводиться з моди, будуть дівку ховати.

Як передзвонили на збір, ось і несуть від церкви святий хрест і корогви, за ними мари, а там ідуть аж три попи і четвертий дякон, та усе у чорних ризах, а дяків так десятка з два. А за народом так на-силу протовпились до хати.

Наум, бачивши, що вже усе готово, став оббирати людей: кого дружком, кого у піддружі, кого у старости, жінок у свашки, і усе по двоє, дівочку у світилки, парубків аж дванадцять у бояре, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечка.

От як відібрав усіх, та й став їм кланятись і просити: „Люде добрі, сусіди любезні, панове старики, жіночки пань-матки, і ви, парубоцтво чесне, і ти, дівча молоденька! Не зогнущайтесь послухати мене старого, батька нещасного!“ (а сам так і рида.) „Не привів мене Бог — воля Його свята! — заміж дочки віддати і з вами, приятелями, хліб-солі розділити і повеселитись, а сподобив мене грішного, віддати йому одну однісіньку дочечку, чисту і непорочну як голуба білого. Збираюсь тепер поховати її дівованнячко, як закон велить і як її слава заслужила. Потрудітесь піти за нею у почоті, проводіте її дівовання на вічную жизнь, не у нову хату і не до милого мужа, а у сиру землю і у темну домовину! Потіште своїм послухнянством і мене старика, батька скорб'ящого, що свою утробу...“ Та хотів поклонитись, та аж впав до землі і гірко-гірко заплакав, а увесь народ за ним.

Далі, уставши і віддохнувши, каже: „А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам, та поїзд знар'яжа.“ От покли-

кали Настю, а замість її поставили другу жінку, щоб голосила над покійною та приговорювала, до якого часу треба.

Не сама вийшла Настя, а вивели її до почоту, бо вже зовсім не здужала. За нею винесли хлопці скриню з подарками і відчинили. От Настя зараз покликкала до себе дівчат, та й каже: „Не порадовалася моя душа, щоб побачити, як моя мила Марусенька, по вулоньці ходячи, та збирала б вас у дружечки на радість свою; а привів мене Господь самій, у старости, гіркими слізоньками обливаючись, просити, щоб ви проводили її дівованнячко до темної ями. Не довелося мені чути ваших весільних пісеньок до моєї Марусі, а місьць того побачу ваші слізоньки, що зо мною проливатимете, як заспівають їй вічную пам'ять. Не погнівайтесь, що замісьць весільних медяничків, або коровайних шишечок, дає вам мати, нещасная, горкая, дає воскові свічечки. Засвітїте їх, проводіте мою Марусеньку і відайте: як горять ваші свічечки, так горить моє серденько від журби великої, ховаючи одним одну дочечку, утіху мою.. а сама застаюся при старости, як билиночка у полі, і слізоньками умиваючись.“ Тут їм і роздавала гривенні свічечки і усе зеленого воску. Далі достала той рушник, широкий та довгий, та що то вже гарно вишитий був! що мався підіслатись при вінці під ноги молодим, та й повязала на хрест святий, великий, що попереду несуть.

А там поперевазувала дружка і піддружого раз рушниками довгими-довгими, з плеча аж до долівки, та усе повишивані заполоччю орлами та квіточками; а далі і по другому на хрест, білого полотна, довгі, так що аршинів по чотирі, і усе пообшивані заснівками. Такими-ж рушниками поперевазували і свашок, та ще їм і по квітці прикололи до очіпків. Старост теж поперевазували по одному рушнику, по одному, та хорошому. Світилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі: навязали ласкавців, чорнобривців, васильків і позолоченої шумихою калини, і свічечку ярого воску засвітили; і меч обвязали і світилочку перевязали рушниками тож гарними, і усе вишиваними. Боярам понашивали на шапки шовкові квіткі і праві руки поперевазували платками, усе бумажними, красними, як один, і такими, що по три копи жоден. Ту хустку, тож бумажну, що малося молодим руки під вінцем звязати, ту подали на срібний хрест, що піп у руках несе, а таки окроме кожному пєпові і дякону на свічечку подали платки бумажні, сині, і усякому дяку дали

по хусточці. Килим великий та хороший положили на кришу у труни, а коць важний, з розводами, і по середині великий орел, так той послали на мари під труну, і щоб усе те пішло на церков божу за душу помершої.

Далі Настя стала роздавати із скрині усе добро, яке було: що дівоче, чи плахточку, чи запасочку, чи сорочечку, чи хусточку, чи що-небудь, роздавала вбогим дівчатам та сиротам, що ні батька ні матері і що їм нігде узяти; а жіноче, то серпанки, то очіпочки біленькі, то платки на голову, що було наготовлено її дочечці, таким-же жіночкам та удовам, усе вбогим; так що яка-то велика скриня була повнісінька, а тут тобі хоч-би що зосталося, усе пороздавала, і скриню віддала на церков божу, і подушки і рядна, усе позбувала за царство небесне Марусі і за душу свою і Наумову; а далі і каже перехристившись: „Слава Тобі, Господи, що було що роздати за душу моєї милої Марусеньки і обділити добрих людей. На-що мені тєе придане її, коли я і її рішилась!“ А переплакавши і каже: „Де-ж наш ще молодий?“

От його і привели до неї. Обняла вона його кріпко, цілує, плаче і приговорює: „Зятчку мій милий! синочку мій коханий!.. Як порох у-в оці, так ти мені зостався. От-же твоя хусточка сватаная! Маруся без тебе усе її біля серця носила, а вмираючи заповідала причепити її тобі, як будуть її ховати.. Не забувай моєї Марусі і як вона тебе вірно до смерти любила!.. Не забувай нашої з батьком старости!.. Не покинь нас.. приглянь нас у немоцях!.. Нікому-ж нам буде і очей закрити і помянути нас!..“

Василь, блідний-блідний як тая настояща смерть, волосья йому розкудовчене, очі мов у мертвого, дивляться і не бачуть нічого, руки неначе судороги покорчили, а сам як лист труситься; і не счувся, як тую хустку йому почепили за пояс, насилу промовив до Насті: „Матінко рідненька!..“ Та більш нічого не зміг і сказати.

От причепивши хустку, Настя перехристила його та й каже: „Бог тебе, мій синочку, сиротиночко, удовець без вінця, благословить і матір його божа на усе добрее, тільки не покидай нас!..“ Сказавши сєе, пішла голосити над дочкою.

Х От як зовсім управились, попи почали правити, що треба, покропили домовину святою водою, бояре положили Марусю у труну, а дружечки поправили на ній коси та цвіточки, і на голову положили ще віночок (бо ще не була вінчана), що самі звязали, то з жовтих гвоздиків, та з ромену, та з різних цвітків.

Сердешний Наум ледве ноги переставля, а ще таки хотів закон сполнити, підійшов до труни, перехрестив Марусю, і каже: „Поздоровляю тебе, Марусенько, на новосіллі... Бог послав тобі сей дом, починай у нім; нехай ні один злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками ні язиком, щоб так тихо, як тепер лежиш, пролежала до страшного суду і з радістю устала з сим святим хрестом.“

Після сього бояре й понесли з хати труну, а Наум таки ще у слід, хоч гірко плаче, а ще таки посилювався сказати: „Прощай, Марусю, з мого дому! Не довго ти в мене гостила, та з тобою усеґда радість була... Ти не вернешся во віки, і я радости не матиму тож во віки.“

От і понесли: поперед усього хрест святий з короґвами, далі криша з мар сукном мертвим покрита, несли чотирі хлопчика як янголи, і в них хусточки. За-тим криша з труни, килимом покрита, а несуть її чотирі бояре; за ними попи з свічками і дякон з кадилом, а там дяки, та так прехороше та жалібно співають, що хоч не хоч, так заплачеш. От тут пішли дружечки по парці, усі у свитах і тільки самі чорні ленти покладені на головах, без усякого наряду, і у кожної у руках зелена свічечка пала. За дружечками ішла сама собі світилочка з мечем; за нею свашки, далі дружко і піддружий, а за ними вже несли труну на марах бояре; а Василь, як молодий, ішов з правого боку; на превелику силу іде і не наче й не він, ні до чого йому діла нема, що йому скажуть, те й робе і туди йде, й очей не зведе з своєї Марусі... А вона, моя сердешна, лежить, моя голубочка, тим серпанком, що мався їй на весіллі покривати, покрита уся, тільки вид не закритий; і здається, що вона, лежучи, з висока усюди погляда; та ще, як вона хороше вмирала, то так і усмішечка у неї на виду зосталася, і вона ніби усміхається і потішається, що її так хороше ховають. ✕

Василь би то може б і не зійшов би з місця, бо в нього і памяти не було, так його вели два старости у рушниках під руки.

За домовиною ішли, або вели сусіди і приятелі Наума і Настю, що так і розливаються, як тая річка. А дзвони? так Господи! не перестають і усе дзвонять. А народу, народу! і за домовиною і побіля домовини, і по вулиці на переді і по воротях, і по плотах, що то і сказати не можна, скільки їх там було.

Поки донесли до церкви, то аж дванадцять разів заста-

новлялися читати євангелія, і усякий раз підстиляли бумажний платок. Який піп прочита, тому й платок.

Відслуживши у церкві Службу Божу і похорони, як слідує, понесли тим-же чином і на кладвище. Як стали спускати труну у яму, то від Насті подали двадцять аршинів нерозрізаних рушників, та на них і впустили домовину... і що то! Увесь народ так і голосить! а Наум кинувсь на-вколішки, підняв руки до гори, та й молиться: „Господи праведний! Твоєю волею осиротів я, старець немощний. Тіло моєї дочечки віддаю матері нашій, землі, а душу прийми у царство своє... і не остав мене грішного!“

Далі став читати Отче-наш, аж поки зовсім опустили труну і попи молитвою запечатали яму. Тут Наум устав, узяв землі у жменю... труситься сердешний, та плаче, плаче! Кинув землі і каже: „Дай нам, Господи, у-в однім царстві бути з нею! Прощай, Марусю, у-в останній раз! Нехай над тобою земля пером!“ Тож і Настя так зробила. Як же прийшлося Василеві кидати, схватив землі у жменю, як зариди... затруситься, пальці йому звело і руки не може розправити, щоб сипнути землі у яму... трясся, трясся, — так і впав нечувствений...

Тут увесь народ, кожний хоч по жмінці, кидали землі у яму, щоб бути з нею у-в однім царстві, а далі бояре засипали лопатами і зовсім докінчали і верх вивели, і у головах поставили хрест високий та товстий і зеленою краскою обмальований... ✕

От і уся Марусі память! ✕

Пришедши до дому, і попи і увесь народ і трудящі, стали лагодитися обідати; Настя перша кинулась: „Деж наш Василь? Нехай мій голубчик, мій жених-удовець, нехай сіда на посад сам собі.“ Василя нема! Сюди-туди, де Василь?... Нема нігде...

Ськали, ськали — нема! Та вже один старий розказував, що ще на кладовищі підняв його, і трусив і водою бризжав, і на превелику силу він очуняв, і віддихнувши трохи сказав, що піде проходитись. Чоловік пустив його і пішов до гурту, а де вже він дівся, він не вглядів.

Кинулись бояре, хто помоторнійший, ськати його; шукали і на кладвищі, і по бору, і де то вже його не шукали: нема та й нема! Нічого робить, без нього пообідали.

Після обід, як усі, дякуючи Наума і Настю і поминаючи Марусю, порозіходились і як уже дома усе поприбирали, послав Наум у город до Василевого хазяїна, чи не там він? — Не було і нема! Послав до родичів — не чули і не бачили!

Справляли Наум і Настя впять і третини і девятини, і полусорочини і сорочини, як треба по християнськи... І що то за обіди були! На усе село. Багато і старцям милостині подавали. Василя ж не було, та й не було! І слух об нім запав. Найбільш журились за ним Наум, боячись, щоб він сам собі не заподіяв смерті. Сумуючи об сім, частенько плакав, а рано і вечір моливсь за нього Богу, щоб його сохранив і на розум навів, і привів би його до нього, щоб було кому їх доглядіти.

Вже й год минув після Марусі. Старі відпоминали її, як треба, і попам заплатили за сороковусти, що наньмали аж у трьох церквах, а у четвертім монастирі, і дякам за псалтир, що шість неділь, поки Марусина душа літала круг її гроба, читали над ним. Стара Настя журиться, неначе сьогодні поховала дочку, а Наум усе тільки її розважа і каже: „Що-ж робить? Молись Богу! Перетерпимо тут, буде добре там! Його свята воля! От Василя мені жалчіш, що — не дай Боже! — чи не пропав він і з тілом і з душею!“ А сам усім хазяйством позпоряжав і усе дбав, а що зміг, то й сам робив не лінуючись. А що тільки збере хоч трохи чого, так і роздає бідним і неїмущим. Усіх обділя.

Стане було Настя казати: „Та чого ти так клопочеш? На-що нам се? Чи воно є, чи нема, усе рівно. Наш вік — день!“

— Та хоч-би й час, каже Наум: не собі я роблю, не для себе дбаю. Усе у руках Бога милосердного, усе Його, а я тільки робітник Його. Передаю через старців божих у Його святі руки. Гріх лежучи хліб їсти: поки здужаю, довжен і робити і бідним подавати. Повелить іти до Марусі, піду хвалячи Бога, а кому се зостанеться, той і спасибі скаже і відпомина нас, коли, схоче, а не схоче — як хоче; я своє діло роблю, поки є сила.

Минув вже і другий год. На третьому прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й каже: „Кланявся вам ваш Василь!“

Наум так і скрикнув від радости: „Де ти його бачив?“ та й гукнув на Настю (бо вже собі на старости стала глухенька), щоб ішла ближче слухати про Василя. Зрадовалася

і Настя, бо й вона дуже жалковала, що не було об ньому ніякої чутки; підісла до того чоловіка і просила, щоб розказав; де він його бачив і як йому поводитьсь.

От чоловік і каже: „Бачив його у Києві, і вже він не Василь, а... отець Венедихт...“

„Як се так?“ закричали обое старі.

— А так, каже чоловік, що він там пішов у ченці.

„У ченці?“ сказали впять обое, та й стали Богу молитись і дяковати, що довів його до спасенного пуття.

— Він у Печерському монастиреві і вже дяконом, і при мені — так то розказовав той чоловік — служив Службу Божу. А як розпитав мене, що я з сих міст і вас знаю, так закликав до себе і казав: „Кланяйся їм, я їх,“ каже, „як отця і матір почитаю, і що дня, як служу, то і їх і вмершу дочку їх на Божій Службі поминаю, і скільки дасть Бог віку проживить, що дня буду їх поминати. Через їх молитви Бог мене спас і вирвав з рук диявола; як вмерла Маруся, то я, грішний, біля неї закликав самому собі смерть заподіяти, і як поховали Марусю, я тихенько від них, щоб мене не спинили, пішов світ за очима, узявши тільки у жменю землі з Марусиною гроба, щоб хоч з одною землею, щоб її покрива, у-купі лежати. Як я ішов і куди ішов через цілісінький день і ніч, і впять день, я нічого не тямлю. Схаменувавсь вже над річкою, стою на кручі, а якісь два ченці мене охрещують і святою водою обкроплюють, та говорять мені премудрі речі. Довго того було, поки я у розум,“ каже Василь, „прийшов, а за тим ті ченці привезли мене у Київ, у Печерський монастир. От мене тут прийняли і довго розважали, а далі, як прийшло від общества моє увольнення, то й постригли у ченці, а за голос і дяконом настановили. Кланяйся ж,“ каже, „моїм родителям; от їм і проскура свята і нехай до мене прибудуть, коли ще проживу на світі, бо тільки моє і думки, тільки й помишлення, щоб швидче бути у-купі з Марусею.“

Узяв Наум проскуру, поціловав, та й задумавсь, а далі й каже до Василя, неначе він тутечка перед ним стоїть: „Адже ти вже тепер отець Венедихт, ти служиш службу божу; чого-ж ти спотикаєшся? Ей, молись, щиро молись! памятуй, що у Отче-наші читаєш: да будет воля Твоя — ізбави нас од лукавого!...“

На тім-же місці і у той-же час обіщавсь Наум із старою у Київ їхати. Бог їх туди й приніс. Пішли по монастирях;

зараз у Печерському спиталися про дякона з таких і таких міст, про отця Венедикта. От їм чернець і каже: „І вже помяніте його за упокой! Він і прийшов немощний, та таки себе не побереґав; не слухав нікого, скав усякої болісти і заморив себе зовсім. Далі чах, чах, та от неділь зо дві, як і помер. Та ще таки від суєти не збавивсь: вмираючи просив яко мога, щоб йому у труну положили якоїсь землі, що у нього у платку була завязана, а платок, шовковий, красний, хороший платок, просив положити йому під голову. Та як закон заперща монахові такії примхи, то його і не послушали.“

Тяжко здохнув Наум, далі доськався його гроба, і пришедши з Настею, наняли тут по нім панахиду і у граматку свою записали.

Довго, довго стояв Наум над гробом його! Далі здихнув, перехрестивсь і каже: „Дай, Господи милосердний, щоб ти там знайшов свою Марусю!...“

Що, за гарна книжка „Маруся“!

Примітки до повісти „Маруся“.

Видання: 1) Малорос. пов. М. 1834, ч. I. 2) Малорос. пов. Хар. 1841, т. I. 3) Маруся. Льв. 1849. Коштом Головацького. 4) Вид. Куліша т. I, С.П.Б. 1858. 5) Маруся С.П.Б. 1861 (Куліша). 6) Маруся Львів 1877 (Онишкевича). 7) Писання Квітки Львів 1878. (Онишкевича). 8) Вид. Х. Зем. 1887 т. I. 9) Вид. Іогансона К. 1893. 10) Твори Вид. Романчука Львів 1904 т. I. Перекл.: Маруся. Пер. В. Н. С. „Современникъ“ 1838 г., № 1.

Поділ на розділи взятий з вид. Романчука з де-якими відмінами. Вступ виділив я.

III. МЕРТВЕЦЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ.

(ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ КОЗАКОВІ ВОЛОДИМИРОВІ ЛУГАНСЬКОМУ).

[I.]

Був собі чоловік та жінка; чоловіка звали Нечипором, а жінку Пріською. Вона була хорошого роду і одним одна дочка у батька дуже багатого; була й скотинка і усяка худоба, а сина не було, тільки дочка. Так батько її подумавши, та узяв сироту, сього Нечипора, замість дитини, та й вигодував його і доглядів і до розуму доводив. А Нечипорів батько та був собі велика ледащичка: спився і звівся ні на що, та колись під тинном п'яний і одубів; жінка, одно те що не мала нічого, а друге, не вмiла робити, пішла по-під віконню; а хлопя за Христа-ради узяв, я-ж кажу, Прісьчин батько. Так що-ж бо! Не дурно кажуть: не далеко відко-тяться яблучко від яблуньки; у Нечипора була уся батькова натура. Злодіяка такий, що ні з чим не розминеться: і цигана обдурить, і старця обікраде; а пити? так не перепе його і Данилка, от що у того пана, що біля нас живе та що за його ридваном ззаду труситься у цвяхованому каптані та у мережованім брилі, як той вареник зверченім; той здорово пе, а Нечипір іще гірш його. Іще ж таки поки парубкував, то й сюди й туди: було пе ніч, гуляе, з парубками бурлакуе, а у день, як скло, перед хазяїном; і робить, що треба, і послуха у всякім ділі і поважа старого. Коли ж було його на вольній або на вечерницях потасують добре, бо таке задьорне собі було, що до усякого так у вічі і лізе, як тая оса, хоч-би тобі десятський або й сотський, та таки і самому отаману не дуже поважав, так і счепиться; ну, то й звісно, що йому що найгірше і доставалось. Та ще на лихо собі був такий невеличкий, щедущий, та й сили не більш

було, як у сліпої попової кобили, щоб було не здужає у Пилипівку попівських хаптурок по селу возити. Так з ким ні счепиться, то усяк його попібе, та й прав. А иноді против лави один піде, так тут вже достанеться йому на горіхи: пику йому порозбивають, волосся пообривають, одяжу — а одяжа багатого хазяїна, так добра була — порозривають, та таких йому стусанів надають, та так йому бельбахи повідбивають, що на-силу у-досвіта рачки до дому долізе.

Так щоб-ж бо? Перед хазяїном відбрешеться: то ніччю роя ловив, так бджоли йому пику покусали; то відьма приходила ніччю хазяїських коров доїти, а він почав відгонити, а вона перекинулася собакою та кинулася на нього, і одяжу йому порвала і усього подряпала. То було старий і гоїть його, та ще від переляку, щоб не напав переполох, і горілочкою його підпоє. От нашому Нечипору і на руку ковінька! Лежить на печі, та оха та горілочку потягує, мов і добрий, а усі коло нього панькаються. Оттак точнісінько, як бува, що ніжна собі жінка та забажа нової запаски, та нападеться на мужика: „купи та й купи; хоч пропади, та купи, а то вмру.“ Та й ляже на піч і почне не знать-що провадити, буцім-то у-в огні. Він, сердешний, тут із знахурками, із ворожками коло неї заходиться, а ті, звісно, грошики беруть, а йому кажуть: „Купи їй, чого бажа, а то вмреть.“ От до неї: „чого тобі бажається? кажи.“ Тут вона й почне вигадувати: і медяничків, і ріжків, і мочених кисличок; а далі, як уже бачить, що мужик потратив чималу суму грошей, та вже тогді і закричить про-бі: „купи нову запаску!“ Чуває, небога, потилицю і хоч то гроші треба б нести у волость, віддавати за подушне і за общественне, та вже нігде дітись! купує запаску, щоб справді ще не вмерла, тогді похорон такою сумою і не відбудеш.

Оттак-то вередовав і наш Нечипір. І щоб то, що ніхто й не знав, що він таке ледащо і таки зовсім бездільник, а не знавши, та й оддали за нього Пріську. А як після сього незабарйом вмер і у неї батько, а там і мати, то й остався наш Нечипір сам собі господарем.

Недовго ж нагосподарював. У три годи рішивсь зо всім. Щоб була скотинка, позбував, а грошики попропивав; земельку позакладавав, а грошики попропивав; а щоб було опріч того, те від недогляду попропадало само. Пе та краде, та ловиться; беться та позивається; а звісно, що тільки пійдеш з жалобами та з позивками, то вже й треба „прийдіте

поклонімося“. Бо сказано: без піджоги і дрова не горять. А як десятському дай, сотському дай, писарю дай, отаману дай, а все таки до волости відопруть (не їм же одним хліб їсти); а як, не дай Боже! та у ту пору набіжить засідатель, та, борони Боже лихого часу, з письмоводителем: так тогді вже й зовсім пропав! Пишуть, пишуть, беруть, беруть, та тільки тогді пустять, як вже нічого й взяти; а то, коли zostались які вишкварки, так іще у суд запровадють, — ну, там уже і амінь! Так чи на-довго ж то Нечипорові, при його дурній голові, стало усеї тестевої худоби? Фіть-фіть! пійшла по добрих людях та по шиночках, а він звівсь ні-на-що.

Сердешна Пріська викупала його не десять разів і із-під калавуру і із колоди, а раз прийшлося і з острога викупати. Вже який би не був, а усе він їй муж, нігде було дітись. А через таке лихо попереводила і в себе, щоб було у скрині із хорошої одяжі, і намисто, і дукати, і хрести, і усякую худобу.

Журилась вона, журилась, далі треба за розум узятись, щоб з плечей усього не попропивав її п'яниця. Нічого не кажучи, стала його у хаті запирати, а сама пійде або бакшу полоти, або коноплі брати, щоб було чим пропитатись. Що-ж? вернеться до дому, хата пустісінька! Проклятий Нечипір виліз у вікно, та й шукай його. Треба їй шатнутись по шинках: де пояс заставлений, де шапка заложена; викупа сердешна, на останні гроші! Далі, знайде його де-небудь у шинку під лавою, або під плотом; розбудить, розтовка, тащить до дому і виговорює і лає, а сама, через таку лиху годину, тільки що плаче.

Далі, бичивши, що його й лайка не бере і він знай своє товче — пити та й пити! — нічого робить, дума: „хоч гріха на душу озьму, а вже не дам йому волі.“ Привівши його раз з вольної, увела у хату, зацепнула двері, та й каже: „А щоб, Нечиторе? а до чого отсе ти мене довів? Лайки не слухаєш, горя мого не поважаєш, пеш у свою голову; попропивав усю батьківщину, а через тебе і я свою материзну потратила, то платячи за тебе, то викупаючи тебе з шинків; а тепер довів, що я меж людьми була таки, як треба, а тепер тільки за старцями йти; була я хорошого, чесного роду, а як утопила свою голову за тебе, прирощеного п'яницю, та по тобі і я стала посліднійша на селі. Хіба хочеш так пропасти, як і батько твій? Так пропадай же собі як знаєш, а я знаю, що поки я жива, так не дам тобі волі шлятися та

п'янствувати. Доки мені і терпіти? Через закон переступлю, а по своєму зроблю." Та позасучовавши рукова у сорочки, каже: „хоч гріх, хоч два жінці мужа бити, а нехай Бог простить!“ та з сим словом -- черк його у пику, а далі у-друге, у-третє, у-десяте, та за волосся, та тусанами — бо баба собі здорова була, а він такий, що ні-на-що і дивитись було, та ще перепивсь, так не здужав і скипки підняти, не то щоб оборонитися від жінки. А вона його бє, а вона його тасує, та знай приговорює: „Не пий, не п'янствуй, не пропивай худоби! сиди дома, заробляй чим-небудь, та годуй і себе і бідну жінку; ось так тобі, ось так тобі, бусурмену, католицькому, гаспидському мужикові!“ Била, била, та аж утомилась і сіла на лавку, і каже: „А бодай тебе сей та той, що ти мене і до гріха довів і втомив мене ні-на-що. Устань, кажу тобі! (бо вже сердешний Нечипір аж не зміг і стояти, та присів долі.) Устань, та кланяйся жоні, щоб я тебе простила, що ти так мене втомив.“

Нігде Нечипорові дітись! Кланяється сердека, просить жінки, щоб вона його простила за те, що втомилась бивши його, і обіщавсь вже не пити і не втікати з дому, хіба вона його куди пішла.

Відпочивши Пріська, помиловала мужика і каже: „Не журись, сякий-такий сину! За битого двох небитих дають, та ще й не беруть. А коли не будеш слухати, то от тобі кажу, що ще буду бити, та опісля і пан-отцеві висповідуюсь, що против закону пішла.“

Еге, та наша Пріська направила мужика! Вже не то щоб він не пив: не проливав козак, як де лучалася чарка, та тільки у компанії, чи на весіллі, чи на хрестинах; та вже не те, щоб йому шляться по шинках, та за чарку горілки чортякам душу віддавати: сидить дома і з двора ні чичирк! Узявсь — нічого робити! — латати старі кожухи, стала і копійчина перепадати. Пріська усе збира, та радується, та й думає: з ледачого мабуть буде що-небудь і путне.

Оттак пройшли різдвянські мясниці, пройшла й масниця. Що то вже кортіло нашому Нечипорові, щоб як би то драла дати та погуляти на останніх днях; так зовсім не можна! Пріська так репяхом за нього і держиться і не можна йому без-прося вийти з хати, а свита і чоботи і шапка у неї у скрині.

На саме пуцання, що на піст, вона йому і каже: „Пійди лишень, Нечипоре, до служби; на сім тижні будеш говіти.

Та гляди ж мені, щоб ти зараз з церкви і був тут! Коли прийдеш зараз, то дам тобі обідати, бо в нас є й вареники: я придбала і масличка і сметанки; а коли добра буду, то й чарку горілки дам, та й заговіємо, як довг велить. Коли ж зараз не вернешся та пійдеш куди пити, то от побожусь тобі, що такими товчениками тебе нагодую, що будеш мене довго тямити!“ Дала йому свиту і шапку, і проводила, усе одно товкуючи.

Пішов наш Нечипір, та тільки-ж ми його й бачили! Налагодила Пріська і обідати, а його нема. Пообідавши пійшла до сусіди ськатись, далі вернулась до дому, а його нема. Пополудновала сама, а його нема. Вийшла на вдвірря, кожного хто йде, питається: чи не бачили мужика? Ніхто не бачив. Уже й вечір, а його нема! Насилу вже, гульк! лізе до дому у пізній вечір ні живий ні мертвий, і слова не промовить: язик одубів, і сам себе не тямить, і де він, і що він є таке на світі. Сопе та мовчить, і очей, що заплили йому горілкою, не розведе.

„Побила мене лиха година та нещаслива!“ зараз гукнула на нього Пріська: „от із сим дурнем, п'яницею, волоцюгою! Де ти там у гаспида таскавсь? Іще навдивовижу, як то добрів і знайшов свою хату. Бач, як парізався, що й слова не промовить! Бог дав людям пуцання, щоб заговіли любенько з жінками та з діточками; а я за слізюньками світа не бачила, сидючи сама собі у хаті, як у темниці. Отже дале-бі тобі кажу, що впять приймусь за тебе, та так тебе повчу, що й до віку не озьмешься за чарку. Так що-ж бо: хоч йому кажи, хоч не кажи, він нічого і не тямить!“

І правда-ж бо була. Сидить Нечипір, та тільки здиха, бо горілка з него дух пре; мусить щось-то і сказати, так і рота не роззявить і язика не поверне, неначе він йому повстаний; тільки, як той сич, лупа бровами, бо вже очей овсі не видно, позападали і зліпилися.

Лаяла його жінка, лаяла, як там кажуть, на всі заставки, далі таки, сяк не так, жалко його стало, бо усе він таки був її муж, а тут же і пуцання: як таки не заговівши? „Чи не хочеш вечеряти?“ пита Пріська. „Чи ти тямиш, який сьогодні день? Чи так, як собака, і ляжеш?“ А Нечипір мав щось сказати, та й не здужав, і тільки дужче засіп. А Пріська усе йому таки з вечерею; постановила, та й каже: „На-ж, от тобі макотерт з варениками; їж, та лягай спати, та уставай до утрени, щоб ти мені говів на сім тижні. На, п'янице, от

тобі й світло: повечеряй, погаси, та й лягай, вже не рано.“ Сеє кажучи, постановила йому макотерть з варениками і каганець; а сама, лягаючи спати, ще таки йому приказує: „Гляди ж, як повечеряєш, то онде у водяничку вода, пополющи гарненько рот, щоб не зосталося у роті сиру, щоб часом завтра не хотячи не оскоромився.“ А далі, разів з п'ять тяжко здихнувши, повернулася і заснула.

Хоч Нечипір і кріпко п'яний був, а таки, як запахли йому вареники, то й очуняв трохи, та за ложку та у макотерть, і став їх глитати. Щоб йому там жінка ні наказувала, він собі і байдуже: їсть собі, небога, та сопе на усю хату. Вже й жінка заснула, а він, знай, мотав вареники... далі став куняти, а сам, знай, пхає у горло... далі уложив руку у макотерть... похилився... тут і каганець погас... захріп наш небогак на усю хату!

[II.]

Скільки він там спав, хто його зна; аж ось, поворохнувшись, чує: дзвонять до церкви. Щоб тут робити? Він би і не пішов, так жінка загадала йому говіти і щоб неодмінно йшов до утрні. „Не послухати її,“ дума собі, „так битиме за се, та битиме й за те, що я учора п'яний був; а як піду, то може за учорашню гульню, як стану проситись, то і змилосердиться. Піду!..“

От схопивсь швиденько, помацки знайшов (сам опісля розказовав) шапку, та й вийшов мерщій з хати; а про те, що жінка наказувала, щоб рот виполоскав, йому і не в-тямки було, та трохи таки чи й чув він се учора.

Ніч було темна, а церква не з-так далеко. Дивиться Нечипір, а у церкві світиться, і на дзвіниці дзвонять у скликанчик, що на коромислі, звичайно як у піст. Він і став поспішати до церкви.

Увійшов у цвинтар, аж дітвори, дітвори... видимо-невидимо! Манюсінькі, та усе у білих сорочечках, та бігають круг церкви, та просяться у двері, та щебечуть, як тії циганчата, та лящать, кричать, порощать: „Пусти, мамо! пусти, мамо, і мене на празник! За-чим мене породила, нехрещену схоронила, під порогом положила, та й до себе не приймаєш!“

„Тю! на вашу голову! показалися діти,“ сказав Нечипір, та не розглядаючи — швидше до дверей. Постукав, йому і відчинили, він і ввійшов. Повнісінька церква людей! Він,

не розглядаючи нічого, помоливсь, поклонивсь, як довг велить, на усі сторони, положив шапку у куток, де завжди клав, та й став біля крилоса і прислухається, щоб дяк читає. Понуривши голову, стоїть і слуха, та й дума: „Що за недобра мати сталася з нашим дяком, паном Степаном? у нього був цапиний голосок, а се вже звівся, мов собака мурниче та ще й гугнявіє.“ Зирнув на нього з боку: носа нема, тільки сама ямка. Став пильніш придивлятися: „Господи, твоя воля! Та се не пан Степан... се ще пан Олексій, що ще вмер тогді, як я ще підпарубочим був, та я-ж і на похоронах його був і труну ніс!“

На вдивовижу йому, що людей у церкві багацько, а ніхто не догадується, що чита мертвець; та й самому попові, мабути, нужди мало, бо чути, він у вітварі щось собі мурниче з паламарем.

От Нечипір тому, що біля його стоїть, хотів про се казати, аж зирк: що за недобра мати! то стоїть біля нього Охрім Супоня, що ще торік вмер... Озирнувшись на другого: Юхим Кандзюбенко; з ним у-купі парубковали, і він після побоїв на вечорницях при ньому і вмер, та й суд виїзжав, і німець його потрошив. Оглянеться туди: і там мертвець: озирнеться сюди, і туди мертвець; куди ні гляне, усе мертвеці, усе мертвеці, такі що й недавно повмирили, і такі, що ще він тільки їх зазнав; були й такі, що й не можна їх і пізнати, хто він такий і є, бо не було ні носа ні очей ні ухів, ні губів, тільки самі ямки у голові.

То трохи було Нечипір проспав свій хміль, а тепер, як розглядив, у якій він компанії опинився, так і увесь хміль пропав, і стало його трусити, мов на лихорадку, а циганський піт так і проньма... А тож і не страшно, скажете, щоб живому чоловікові та попастись меж мерців? Чого тут доброго ждати? зовсім видюща смерть!

Погляда наш Нечипір сюди-туди: дяк собі чита, а паравіане, як звичайно, тим часом куняють... От Нечипір і здумав утекти від них, та й став відступатись крадькома, та усе до дверей ближче, усе ближче; уже кат бери і шапку, аби-б голову цілу до дому донести, бо, як там кажуть: не до поросят, коли свиню смають — і тільки що відступивсь геть-геть, аж пан-отець гульк із вітваря... А хто-ж то й пан-отець? Отець Микита, що годів з десятка або троха ще й не більш, як вже вмер!

От вийшовши він і каже: „А ну те, панове миряне, годі

дримати, от дяк уже дочитує до кінця, скоро випущу.“ Прочхались мерці. Хто протира, у кого є очі, а хто тільки кістлявим пальцем проштрикує у носі ямки, замість кабаки, та й чхне. Нечипір дума: „Тепер не можна і втекти, щоб халени від них не було. Недовго достояти, побачу, що вони тут робитимуть.“

Аж ось пан Олексій покинув читати, та як загугнить з своїми школярами, та усе таки з мертвецами, та неначе з бочки як загули: „Христос воскрес!“ а отець Микита, [замість] щоб їх зопинити, собі туди-ж підтягує, та й пішов по церкві кадиллом кадити; а народ як став від нього відступатись, так-так і чути, як кістки хрустять.

Слуха Нечипір сю їх церемонію, та й дума: „Оттак ти на пушання погуляй, як наші мертвеці, що з переполою забули, який сьогодні й день. Я добре п'яний був, а вони мабуть ще і гірш мене. Я таки тямлю, що тепер піст тільки ще починається, а їм здається, що тепер великдень. От не п'яні учора були? Замість говіння великдень справляють! Справді що з глузду поспивались, лежучи собі без усякої роботи.“

Співа дяк, аж за боки беручись, а отець Микита підійшов до нього, та й каже: „Не все лишень виспівай; покидай дробину на той світ ченцям на монастирі, бо вже нерано.“ От пан Олексій сюди-туди мах і „во утриє ізбивах“ — як раз поспіло, та й закінчав. А отець Микита вийшов, та й каже-говорить: „Слухайте, панове миряне! тепер христосуйте, та бережненько, щоб кістка об кістку останніх не порозбивали. Та й не розходьтесь: бо тепер нам не як торік, що на тще серце полягали по домовинах і нічим було розговітись. От з того світа чоловік до нас на празник прийшов і вареників приніс, так він розділить на усю братію. Амінь!“

Нечипір, се слухавши, бачить, що вже не переливки і до нього черга дійшла, осміливсь, та сіп попа за ризи та й каже: „А щоб, пан-отче, чесн-отче! не во гнів вам буде, щоб я вам скажу: чи ви, мабути, учора для пушання... тее-то... чи не підгуляли трохи, та може не зовсім проспавались? Або може, лежучи собі по домовинах, як бува у просі на печі, та позабували і дні? Який тепер великдень? ще тільки чистий понеділок, що й ложки гуляють...“

„Еге, вам піст, вам чистий понеділок,“ каже йому отець Микита, „а наш великдень; бо за вами до церкви не дотовпишся, так ми у таке уремя справляємо великдень, як ви на тім світі лежите смертельно п'яні, що вас ні якими дзво-

нами до церков і не збудиш. Ти ж нам, гляди, щоб приніс вареника, то усім розділи, щоб нам не на тощака лягати по ямах.“

„А де-ж я вам їх озму?“ сказав Нечипір: „не знать чого ви забажали, неначе вередлива жінка: дай того, чого нема. У якого сина є хоч пів вареника?“

„А он у тебе меж зубами стерчить як-раз пів вареника,“ сказав отець Микита, та кісткою, що зосталася йому замість пальця, як штрикне йому у рот, аж зуби забрязчали і трохи з десяток їх не розсипалось. „Гляди ж, не дивай нігде, доки потребую.“ Сказав, та й відвернувся порядок давати, бо уся громада, як тая хвиля, насунула з попом ціловатись.

Повернув Нечипір язиком у роті... аж так і є! Намацав пів вареника, щоб застрягло у кутніх зубах. „Щоб тут мені на світі робити?“ дума собі. „Се біда! Отто я був кріпко п'яний, та їв вареники, та над ними й заснув, не проковтнувши останнього. А, морока та й годі! Се мені такого лиха наробила не хто, як моя Пріська. На якого трясця вона мені їх давала? А бодай вас з жінками! На якого гаспида вони вигадали вареники? Хто їх видумав ліпити? Який нечистий звелів їх по пушаннях їсти? Який бесурмен вигдав їх п'яному давати? Ох, се усе наші жіночки! Від них нам усе лихо! Через свою і я тепер пропадаю. Як таки піввареником усіх обділити? Та лучше усього утечу. Тепер їм не до мене. Пролізу промеж них, то ніхто мене і не кинеється, хочби й сам отець Микита, щоб тільки й зна цілується з своїми пархвіянами.“

Оттак собі подумавши, і став собі назад протовплюватися. Так щоб-ж, сердека! Куди ні піткнеться, так усюди народ так лавою і валить до попа, що ні пропхатися йому меж ними ні просунутись ні-жодною мірою не можна. Він би й посліковавсь, так боїться, що як якого дуже пхне, так щоб бува кістки не порозсипались і щоб йому впять такої пені не було, як у шинку, як то раз, напившись дуже, та счепився з шинкарем та потовк йому усі пляшки й усі чарки, а опісля й приплативсь троха чи не на сорок алтин. „А як,“ дума собі, „розсиплю якого мерця, так може і карбованцем не відбудеш.“ Сікався, сікався, щоб просунутись, далі бачить, що не переливки, став собі, опустив руки, понурив голову та й дума: „Ну, кат вас бери! щоб буде, то й буде! Буду дивитися на вашу кумедію.“ От і дивиться, щоб тільки вони роблють: той лізе і втирається, а вже і губів нема, тільки

самі зуби стерчать; а у иншого і зубів нема, сама пасть, що инша голова йому у рот улізе; та все-ж то до попа, та все замість того, щоб цмокнутись, як поцілуєшся, а тут тільки кістка об кістку: стук-стук! А як пішли молодіці та дівчата, так наш Нечипір добре посміявся: инша і йде і дума, що на ній і досі очіпок парчевий, а він вже не то що полиняв, і зовсім розсипався, що й ниток вже не дуже густо залишилося; а ще таки викиляється та озирається, і щоб дивилися на неї люде, що яка-то вона хороша у парчевому очіпкові, знай поводить головою, що аж рипить на кістках, не наче хвіртка на поржавілих завісах. А ось дівка дума, що вона й тепер ще хороша і чорнява і повновида і рум'яна, як була на сім світі; тільки вже в неї носа нема, одної губи не питає, очі позападали, брови повилазили, замість гладесеньких та повнесеньких щік стали жовті, сухі, позморщувані, як тая губка, що у греків в бакалейній лавці меж хвігми та родзинками продається; на голові волосся повилазило і замість кіс шматочки від скиндячок позоставались. От така підійде до попа, та щоб поціловатись з ним, протягне губу, та й засоромиться, — бач би то стидно дівці цілуватись — та і втреться кістлявою рукою, бо вже ні одежі ні сорочки не залишилось, усе повідлежувало. То гляди, попхнуть її ззаду, щоб мерщій кінчала, то вона впять до попа та мерщій стук! кістка об кістку, та й засоромиться іще гірше, і ті ямки, де колись були очі, закрийє рукою, та, похиливши голову — бач, їй стидно, що поцілувалась — і біжить назад; та як ще пробирається побіля того парубка, з котрим вона на сім світі женихалася, а він її, щоб згадала старовину, за тую плахтину — смик! то вона ще й дужче засоромиться і ховається промез людей. А Нечипір на сее усе дививсь, та покивав головою та й дума: „Горбатого і могила не справить. Які були на сім світі, такі є й там. Дівчача натура усюди однаковісінька: промез людей так і соромиться, нехай же на самоті, так ну!..“

[III.]

Далі став і об собі він думати та гадати: „Що мені,“ каже, „на світі робити? Прийшлось у лиха грати з сим гаспидським — крім хліба святого — вареником! Проковтнув би його, та й кінець ділу; так гріх, піст зайшов. Викинути? так отець Микита казав, щоб я його нігде не дівав; а не

послухати його, то ще, опріч біди, заставить себе у решеті возити, та й покуту накинє, що й наш живий отець Павло не відчита...“ Аж ось дивиться: приятель його, Радько Похиленко, стоїть окреме усіх у куточку та дрима. Нечипір собі й дума: „Підійду лишень до нього та порозпитаюсь, чи не можна як-небудь від них і на-втікача; бо він ще тільки годів з п'ять, як вмєр, то ще може не дуже з ними зякшався і може за живим швидче руку потягне.“

От і підійшов та й каже: „Здоров, Радько! чи ще мене не забув?“

„Здоров, Нечипоре!“ каже Радько: „як тебе й забути? Я й тепер часто згадую, як то ми з тобою на тім світі гуляли.“

„А як собі поживаєш?“

„Та зо всячиною. Як там кажуть: часом з квасом, порою з водою. Добре ви, живі люде, робите, що не дуже сікаєтесь на наш світ.“

„А що? хіба у вас не так, як у нас?“ спитав Нечипір.

„Ні, братіку!“ казав Радько: „тут вже увірвалась нитка. Воно б то для кого й добре: лежи скільки хоч, панщини не загадують, за подушне не тягнуть, отамана кат-ма, жінка не гризе голови і моркви не скромадить, роботи ніякої, ні об їжі ні об одежі не вбивайся — усе, усе таки добре, та ба! Ні з ким беседи водити, ні з ким слова промовити. Гробаки та жаби та усяка погань, от більш і нема нікого.“

„Атже ви часто навідуєтесь і на наш світ?“

„Та то вже, братіку, з нудьги. Лежиш собі та й споминаєш; як у кого була жінка, то й думаєш: як то вона, сердешна, собі поживає? От і винернеш на ваш світ, аж гульк! у твоїй хаті та вже инший хазяїн і все не так, як при тобі було: і господарство не туди йде, і об тобі вже ніякої пам'яті нема: тільки що у грамотці записаний, і діточки твої, як сиріточки: і голенькі, і босі, і голодні, і зовсім обижені від вітчима та від нових дітей. От і озьме серце, зараз сонній жінці і надаєш тусанів: нехай возиться з знахурками та з ворожками, а ти своє узяв та й прав. Оттак і парубоцтво кинеться підглядати за своїми дівчатами, що божилися, що поки жива буду, любитиму тебе, а ти вмєреш, і я за тобою, щоб і лежати у купці. Ти, як дурень, вмєр, та ждеш її, ждеш з московський місяць — нема!... Гульк на ваш світ! А вона вже й заміж пішла, і у колісці колише дитину, або, дівуючи, з другими перекидається та регочеться, а часом і тебе недобрим словом спомина. Нічого робить, почувашся,

та й засядеш під плотом, поки йтиме з вечориць, та тут їй пустиш яку-небудь мару, щоб з ляку трясця схопила... Коли ж инший був гуляка, що без чарки його і за живіт брало, от і здума: піду хоч подивлюсь, як добрі люде на тім світі пють. Прийде, так що-ж? Усе не те, що при йому було: замість шинкаря сидить ціловальник, не у церкві його згадуючи; замість осьмухи вже йде кварта, та й горілка розведена більш чим на половину, і ціна нелюдська. От із серця що йому робити? Католицького бузувіра, ціловальника, учистить по лисині, або патли обірве, що він і не зна, відкіль йому і біда сталася; каторжного підтовкачку головою у діжку до гори ногами поставить; анцихристову посудину усю перебе, народ із кабака розжене і таку славу наведе, що й самий невсипущий п'яниця три дні не посміе ногою у кабака ступити."

"Отсе ти, Радько, добре нагадав про горілку," казав йому Нечипір: „чи не хоч по чарці ради вашого празника? Ходім до мене: у мене є добра горілка, аж із вольної, крадькома від обізчиків проніс об масниці.“ Се ж Нечипір кажучи брехав: який син у нього і крапля була у господі? одно те, що ні за-що було сього добра й купити, а друге, що й Пріська не таківська була, щоб держати горілку дома, бо Нечипір добравсь би до неї, де б вона ні була захована; а се Радька він підмовляв, аби-б тільки з церкви вийти, а там би він і вдрав, куди здря, нехай би його Радько опісля позивав за брехню. Так що-ж бо! і тут сердешному Нечипорові невдаха! Радько йому, кріпко здихнувши, каже:

„Ні, братіку, ні! сього вже і не згадує. Рада б мама за пана, так пан не бере. Пішов би за тою чаркою, не то що до тебе, та хоч-би і за десять верстов, так що-ж! куди я її питиму? Бач, живота кат-ма! У горло виллю, а вона й вибіжить і мені смаку не дасть, тільки добро занашу; нехай застається добрим людам.“

„Так ке лиш, понюхаймо кабаки; ось вийдім лишень з церкви," казав Нечипір, усе таки піднимаючись на хитрощі.

„І сього добра не вживаю. Віддячують тут добре за сюю поваду.“

„Як так?“ питав Нечипір.

„А от як," казав Радько: „от бач, я здорово нюхав кабаку на тім світі, так ось мені повнісінький ніс гробаків, та так, братіку, лискочуть і в день і в ночі, що не то що, по усій домовині місця не знайдеш. Свербить у носі та й свербить, а не чхнеш.“

„Бач, як у вас поводитьсь!“ казав дивуючись Нечипір. „Так хіба є кара у вас за гріхи?“

„Де то вже нема!“ каже Радько: „за кабаку ніс відвіча; от я ж таки любив тягнути горілочку, так усі кишки разом і пропали, так що хоч відерко улий, то не зостанеться ні краплі. Хто охочий був битись, тому зараз кулаки повідпадають і руки скандзюбить у три погібелі. А жінкам, братіку, жінкам так що то достається! Овва! Яка була цокотуха та щebetуха, так тільки що піткнеться на наш світ, та й дума б то по старовині, щоб і тут пащиковати, та приньметься за зводи та за переводи, а тут їй зараз у рот і сіла жаба та й квака, та так учепиться за язик та за піднебення, що ніякою силою її і не відірвеш. А котора, не тільки молодиця, та й дівчина, коли була моргуха, та очицями поводила чи на парубків, чи хоч і на нашого братчика, та жодному нищечком признавалася, що тільки його одного любить, а зо усяким женихалася; а коли жінка, та від мужика другим сорочки мила... та стьожки у комір давала, та й друге що-небудь: так таким вже зараз очі й пропали, а замість їх у ямках гробаки аж кишать, брови повилазять, та й друге прочее, так що сором і у люде показатись. Є тут усім халепа! Або котра жінка против закону пійде, та стане мужика вчити...“

„Так що такий?“ мерщій перехопив Нечипір.

„Та що?“ каже Радько: „звісно, котузї по заслугі; язичку, щоб на мужика не гримала, достається своє: жаба у нього вілеться, а руки поскорчує та поводить, так що й коваль молотом не порозправляє.“

„Знаєш же що, Прокіпович?“ став прохати Нечипір Радька: „Будь ласкав, згадай, що колись і я тобі на нашому світі був у пригоді; ходім, зділай милость, на часинку до мене до дому, та отсе усе, яка у вас наука є усяким жінкам, розкажи моїй Прісці, чи не схаменулась би вона хоч трохи, та чи не перестала б вона мною орудовати та мені волі не давати. та мене вчити. Тільки на часинку ходім, я тобі велике спасибі скажу і дуже буду дяковати.“

„Ні, Нечипоре, кусала така," каже йому Радько: „себ-то ти мене мусиш під монастир підвести. Я вже бачу твою думку та гадку. Ти тільки хочеш мене одурити, аби б я тебе вивів із церкви, а там ти і згинеш з очей, та й шукай вітра у полі. Ні, братіку, не піду і тебе не пуцу, бо й я радісінький твого вареника хоч покоштовати. От скільки годів, як я вже вмер, а сякий-такий син, хто його і в вічі бачив. Пожалуй, на про-

води наносють сюди на гроби чимало чого: чи куті, чи буханців, чи крашанок, чи пирогів, так нічого з того нашому братчикові і не достається за вашими попами та дяками. Тоді і наш отець Микита, виглядаючи на те, що діється на кладвищі, тільки посмоктує та поплямкує. та аж об поли бється руками: що б то робив? По бороді тече, а у рот не попаде. А наш брат так і мовчи! Так бач: як мені тебе пустити, коли я від тебе маю розговоритись вареником? Ні, козаче! викинь із голови, щоб відсіля втекти. Мовчи та диш, а то щоб і тебе на локшину не покришили.“

„Ну, ще ж я тебе хочу питати,“ подумавши каже Нечипір: „покажи мені, будь ласкав, де тут є мій тесть або теща; я ще в них хочу прохатись, чи не заступились би вони за мене хоч трохи, щоб я тут не пропав від вас, так що й сердешна жінка не знатиме, де я і дінусь.“

„Тесть або теща?“ сказав Радько: поминай їх, як звали. Вони, бач, вийшли з нашої парахвії, хоч і тутечка лежать. Вони, знаєш, усе вередовали на тім світі: усе старцям подавали, та бідних зодягали, та з неймуцим посліднім куском хліба розділялись, так їх усі старці і облягли, та їх що-день, що-ніч усе й забавляють: то Лазаря, то Сквородині псалми їм співають, а вони лежачи потішаються і від нас зовсім віддуралися, а про ваш світ не хочуть і споминати. Старому таки, тільки що очі сюди показав, дали спершу добру прочуханку, що втопив свою дочку, віддавши її за таке ледащо, як ти, не во гнів тобі сеє слово — з пісні слово не викидається, — та опісля і помилували; так ти їх не побачиш з нами. Тож і батько твій не сього приходу, а жидівського, бо п'яний під тином дуба дав, так його з нашої ревизії склЮчили.“

Почухався Нечипір після такої розмови кріпко, та й каже собі нищечком: „а щоб ви виздыхали з вашою вигадкою їсти вареники!“ та, понуривши голову, став думати, як би то від них відкрутитись. От думав, думав, та й надумав; та з радощів аж уси собі розгладив, та й каже собі: „Добре ж, їстимете тряся, а не вареник.“

[IV.]

От як переціловались усі, та й не розходяться, ждуть розговін. Отець Микита звелів дякові гасити свічки, а книжки і усе поскладати, як було, а сам узяв Нечипіра за руку, та

й повів з церкви і каже: „А нуте, панове миряне! ходіть за нами, будемо розговлятись.“

От як повиходили усі, і позамикали і церкву і цвинтар і зійшли на кладвище, отець Микита й каже: „А ну, чоловіче з того світа! виньмай свій гостинець, та гляди, щоб ти поділив його на части, щоб кожному, скільки тут нас є, щоб усякому достало: мені, попові, звісно, у-четверо против простого, дякові удвоє, паламареві упівтори против простого, а затим і старому і малому усім по-ровну, і щоб ні одному ні більш ні менш: коли ж гаразд не поділиш, що кому не стане, або кому більш, а іншому менш буде, то тут тобі і аміні! Таки тут тебе і розірвемо на манюсінські кусочки. От-що!“

„Та що се за напасть така?“ гукнув вже на них Нечипір, як розглядив, що тут, до чого прийдеться, можна й драла дати. „Як таки можна таким манесеньким кусочком вареника та усю вашу громаду обділити? Се, бачу, тільки ваші вигадки, пеня московська, щоб мене занапастити. Ходім лишень до ратуші, та збудімо писаря, та хоч і він зо мною учора цупко п'яний був, та вже, мабуть, і проспавсь, так він нам на щотах розщита, що не можна таким кусочком усіх вас обділити.“

„Але! нам нічого до писаря“, зашипіла уся громада: „він уже нам не суть начальник, ми тут старші!“

„Коли ж ви тут старші, так цур же вам!“ крикнув на них Нечипір, та як позасучує рукава, як стулить кулаки, як кинеться у купу, щоб пробитись меж ними та удрати до дому! Так щож! бачиться й бє, ще й дуже бє: кого по пиці бєха, кого у груди тасує, і ногами товче: так, сердека, тільки собі кулаки позбивав і трохи ніг своїх об їх ноги не порозломлював, а їх нічого і не дошкулив, бо звісно кістка, що кістці зробиш? Таки нічогісінько! тільки пуше їх розсердив, бо як кинулись усі на нього, як заревуть: „Так утікати? Ось ми тобі дамо! Діли ж, сякий-такий сину! а не то, ось ми тут тебе розірвемо на шматочки“.

Прийшлося Нечипорові зовсім пропадати! Вже не видає, що йому і діяти, та з переляку став проситись: „Пустіте, батечки, голубчики, пустіте! Ой не давіть же мене вашими холодними кістками!.. О, та й змерз же я, аж так і трушусь. Будьте ласкаві: винесіть мені шапку, забув у церкві; уха так померзла, що не то що!“

„Яка тобі шапка?“ відозвались до нього впять мерці. „Роби своє діло; бач, вже нерано!“

„Те-те-те-те! тепер догадавсь“ шепнув собі Нечипір, та й глянув на зорі, аж Віз уже докочується геть-геть; от, розгладивши усі, та й каже їм: „Бачу тепер, люде добрі, що з вами нічого робити; я було хотів пожартувати, аж бачу, ви сього не любите. Коли ділити, так ділити. А кажіть: хто над вами тут є отаман, чи який старший?“

„Нема нікого старшого, ми тут усі рівні: минулось панство!“ загули мерці.

„Так хто-ж зна, скільки є тут вас щотом?“ питав Нечипір.

„Діли без щоту. Тоді побачимо, як кому не стане.“

„Щур дурня, та масла грудка!“ гукнув вже на них Нечипір, усе поглядаючи на зорі. „Як вас кат розбере: инший може по дві долі хвататиметь на мою голову. Без щоту не хочу: лічіть, тогді й ділитиму.“ Та відвернувся від них, узявсь у боки, як комисар, та й ходить меж ними і не вважа, як і той, громади.

„Та доки сього буде?“ загули впять мерці: „не буде тобі щоту, лічи сам.“

„Лиха матері вам!“ каже Нечипір: „Лічи, коли ж я ліків не знаю. Двадцятєро, десятєро налічу, а далі й тпру! Ну, покличте ж з ратуші писаря, так той вас перелічить.“ Та, усміхнувшись, і каже нищечком: „нагайкою, як у степу косарів.“

„Е, та ти бо ще й торгуєшся!“ зашипіла громада. „Діли мерщій, а то ми тебе поділимо!“

„А щоб ви виздыхали!“ розсердившись, наляав їх Нечипір. „Як же вас тут у громаді усіх мені поділити? Сідайте лишень усі по купам: старі до старих, молоді до молодих, діти особе і баби особе, також і парубки і дівчата.“

„А парубкам з дівчатами сідати?“ питив один парубок, вискаливши зуби.

„Ось я вам дам до дівчат! Але й тут у вас женихання на думці! Геть!“ прикрикнув на парубоцтво грізно: „сідай окреме, і дівчата окреме.“

„О, бодай тебе розсудило!“ зашипіли усі дівчата.

Аж тільки забряжчали кістки, як почали мерці усажуватись, та усе купа побіля купи. Старі діти й баби ще такі звичайніш були, ті нарізно посідали; а що молодіці, дівчата, та такі й чоловіки, які ще не дуже старі були, а що найбільш парубоцтво, так вже так помеж собою помішались, що й розібрати їх не можна було. Та підняли промеж себе

іграшки та сміхотно, раді що до купки зібрались, та вигадкування, неначе колись їм було на вечорницях, та так, що скільки старі, та й сам отець Микита, їх ні зупиняли, так нічого і не зроблять; а наш Нечипір їм і не боронить: „Нехай, нехай!“ дума собі, та ще й рад, що вони гудуть як тії бджоли.

Тільки що ті усажувались, аж та дівчата, що бігала круг церкви, сюди ж присипала і сікаються до Нечипора, і знай своє товчуть: „Нас мати породила, нехрешених схоронила, під порогом положила. Давай і нам, дядьку, вареника; а як не даси, залискочимо у смерть...“

„А засть, циганчата!“ крикнув на них Нечипір, та аж тупнув ногою. „Чіп відсіля! ви не сього приходу. Пожалуй, є вас багацько таких, що й по-під плотами покидані і у глечиках потоплені; та як мені усіх обділяти, так се в мене не тільки вареника, та й волосся не стане...“

„Зовсім! обділяй мерщій!“ заклекотіла мертцівська громада, посідавши і утихомирившись.

„Добре, коли зовсім!“ відозвався до них і Нечипір, ще таки поглядивши на зорі. „Ви зовсім, от і я скоро зовсім.“ От і став по-під ногами на снігу ськати, та й знайшов скипочку; виковирав нею того пів-вареника, показує їм і каже: „Нате ж, люде добрі, та знайте мою добрість. Глядіть ж, їжте не спішачи, щоб котрий ще не подавивсь, то ще мені біда буде: приїде суд з лікарем вас свідітьствовать, та ще скажуть, що я вас отруїв, та прикинуть пеню, що й копою не відбудеш. Нате ж!“ Та й став розщипувати вареник і каже: „Отсе одному, отсе другому, отсе третьому...“

Кукуріку! заспівав півень... Шарасть! розсипались наші мертвеці і кістки забряжчали, неначе хто мішок пятаків висипав!..

Дивиться Нечипір: нема ні отця Микити, ні пана дяка, ні старих, ні молодих, ні дівчат, ні парубків; zostались самі гроби на кладвищі, як і учора були.

„Щур палітча!“ закричав Нечипір, сее бачучи. Се ж він знарошне їх до третіх півнів і маний, бо чув від старих людей, що тільки самі чортяки від першого півня счезають, а що відьми, мертвеці, упирі, вовкулаки і всяка нечисть шляються до других, а инші і до третіх півнів. От він тільки їх і дожидав.

„Фіть-фіть!“ подивившись по усім усюдам, чи не зоставсь котрий на сім світі. Нечипір посвистав та й каже:

„А що? Наїлись вареників? не здивуйте, Мусіли мене за-напастити, тепер на тще серце спочивайте! та вже більш мене не заманите. Щоб-ж мені тепер робити? Пійти до дому, жінка не повірить, щоб їй буду розказовати, та ще й попібе, думаючи, що може я де по шинках ходив. До церков, поки живі попи задзвонять, ще не швидко; ляжу тут спати, та й спатиму; задзвонять, я тут і є“. От собі приліг на горбику, як-раз біля хвіртки, куди народ у цвинтар іде, згорнувся та й захріп собі гарненько.

Слав, спав, аж ось чує, що його сіпають і таскають то сюди то туди. От йому і здається, що се його мерці рвуть на шматки, та з просоння давай, яко мога, кричати: „кукуру-ріку“ та „кукуру-ріку!“ щоб мерці счезли від нього та порозсипались, думаючи, що то півень кричить. Далі чує, що круг нього люде возються та регочуться, і хоч його й дьоргають, та не рвуть на шматки, а ще й говорять: „Нечипоре!.. устань... устань!“ От він очима луп! аж — зирк! перед ним піп... та вже не отець Микита, а отець Павло, живий піп, і дяк, пан Степан, і усі люде, скільки їх тут ні бачить, усе живі люде, і сусіди і приятелі його; а тут і писар з ратуші, з котрим він учора добре заговляв.

Устав наш сердека і очі продира і чухається, і не зна, щоб йому казати, що його і піп і уся громада лають і пняницею узивають і що цілу ніч шлявся та так, де припало, там і валяється.

„Але, пняниця!“ далі надумавшись каже їм Нечипір: „тут не пняниця, а ось мені яке приведеніє було. Ось слухайте лишень, і ви пан оче і ви люде добрі.“ От і почав їм усе розказовати: як був учора пняний, як до дому прийшов, як заснув і як пійшов до утрені, і щоб тут з ним було, і як мерці хотіли його розірвати за вареник, і як півень заспівав, і як вони пропали, і як він тут заснув...

„Та не слухайте його, пняниці!“ загомонів на нього пан-отець, бачачи, що увесь народ около нього обступив і, пороззявлявши роти, слухають його; та іще каже: „Не слухайте, се він перепивсь, та з-п'яну химери погнав.“

„Та які тут, пан-отче, чесн-отче, химери? іменно так було, як я кажу. Ось відімкніте лишень церкву, то й знайдете там мою шапку. Вона там, мертвеці не дали мені її і узяти; а я ж кажу, що вона там. Я не лазив пак у вікно, щоб її знарошне там положити. Та й лучше роздивіться по церкві, чи нема якої шкоди.“

От і відімкнули церкву, вийшли — аж справді, де казав Нечипір, що положив шапку, там вона і є; а по церкві усе було справно і не можна було примітити, щоб мертвеці у ночі тут були.

Щоб то дивовалися усі люде про те, щоб розказував Нечипір! А найбільш отся шапка, хоч кому, так на вдивовижу була: як пак таки вона б зайшла у церкву, як-би не він її заніс? а як би він її заніс, як-би церква не відчинена була? а хто ж її у ночі відчинив і хто дзвонив? От і стало бути, що се мертвеці так порались. Так і старі люде говорять, що було колись, у якимсь-то селі, якомусь-то чоловікові таке ж приведеніє, що думав на утреню прийти, аж прийшов: мертвеці служать собі по своєму та у піст справляють великдень. Та воно-ж так і є: у нас піст, а в них великдень. Та отже і Нечипорові казали, що, кажуть, коли ж їм його і сповняти, як не тогді, як церква і дзвони гуляють, а люде після пушання смертельно п'яні. „Так, так і є, так і є!“ закінчала у-в один голос уся громада.

От як так промеж собою люде толковалися, а вже ніхто, як старі баби, та такі й молодіці, аж ось і обіззавсь один чоловік і каже: „Та Нечипір учора увесденички п'яний ходив без шапки; і я його питаю, де він пропив шапку, так каже, іще як був ранком у службі, так у церкві забув, спішачи з приятелем до пана дяка на розгрішеніє.“

„Та і я бачив,“ казав ще один чоловік, „як він її учора у службі клав і як пійшов без шапки, і сміявся з нього. Се йому п'яному приснилася така нісенітниця...“

„А, се йому приснилося!.. се він з п'яну химери погнав!“ загула впять громада, що як який чоловік скаже слово, то вона, не розслушаючи, щоб і для чого, зараз і кричить: „так-таки, так, так!“ і у всякім ділі так.

„Еге, мабуть, що химери! мабуть, що приснилося! Ні, сьому таки правда.“ Так казала мені стара Куцайка, розказуючи сюю повість, та й божилася, що „сьому,“ каже, „іменно правда була. А мені,“ каже, „розказувала про се покійна ковалиха Оксана, а вона чула від Явдохи, дядини старої Потапихи, щоб була опісля за Денисом Буцем. Так тут,“ каже, „нігде дітись: правда, та й правда, що було прийшов Нечипір на Мертвецький великдень.“

Оттак то! от до чого ся горілочка доводить, що йому таке ж приведеніє було, що крий Боже і усякого християнина. Цур же їй тій горільці! Пити її можна, та не напиватись:

чарку, другу у компанії, а не так вже, як Нечипір, що й худобу попропивав, і звівся ні-на-що, та ще й душі трохи, був не занапастив. Ей, бережіться хлопці! не удавайтеся у тее пянство!

Примітки до пов. „Мертвецький Великдень“.

Видання: 1) Мал. пов. М. 1834, т. I. 2) Мал. пов. Х. 1841, т. I. 3) Вид. Куліша С.П.Б. 1858, т. I. 4) Мерт. Вел. С.П.Б. (Куліша). 5) Писання Квітки (Онишкевича) Льв. 1878. 6) Мертв. Великд. Льв. 1882 („Просвіта“). 7) Вид. Х. Земск. 1887, т. I. 8) Вид. Югансона. К. 1893. 9) Твори. Видан. Романчука т. I. Льв. 1904. Переклади: 1) „Праздникъ мертвецовъ“, пер. Квітки, „Современникъ“ 1839 № 3. 2) Праздн. Мертв. С.П.Б. 1860. Пер. А. Стороженка.

Присвята. Козак Володимир Луганський — це Володимир Іванович Даль, російський письменник (1802 — 1872), писав повісті з народнього життя, видав також збірник приповідок і „Толковый словарь живого великорусского языка“.

Поділ на розділи взято з видання Ю. Романчука.

На кінці сеї повісті була в першому виданні (Москва 1834) така примітка автора: „Годі ж для першої книжки. Буду лагодити другу. Не знаю, чи вгожу і сією? Коли що не так, не лайте; а за помилки вибачайте, бо їх тут усіх, де-яких по-троху, є й багатенько. Не при мені печатано і я не був у друкарні, та й про Москву не знаю, як у неї і двері відчиняються“.

ДОДАТОК.

I. Листи Г. Ф. Квітки до П. А. Плетньова.

7 января 1839. Основа.

I. Принося искреннѣйшую благодарность вашему превосходительству за удостоеніе моею „Маруси“ помѣщеніемъ въ журналѣ, издаваемомъ вами, въ переводѣ моемъ же, и за всѣ ваши ободрившіе меня отзывы, я рѣшился васъ беспокоить предложениемъ: не угодно ли будетъ вамъ имѣть и еще изъ моихъ малороссійскихъ повѣстей, переложенныхъ на русскій? Въ такомъ случаѣ, получивъ отъ васъ извѣщеніе, я вышлю къ вамъ: „Конотопскую вѣдьму“ и „Кладъ“. Одобрить ее къ помѣщенію въ журналѣ вашемъ или отринуть — совершенно зависѣть будетъ отъ васъ: я узнаю тогда цѣну имъ. Поручивъ Василю Андреевичу Жуковскому въ бытность его въ Харьковѣ, „Марусю“, вами помѣщенную, я вручилъ еще „Мертвецькій великдень“ и „Добре роби — добре буде“, также переложенныя по русски. Если они не заслуживаютъ чести быть извѣстными, то я равнодушенъ: но если вы ихъ не изволите видѣть еще и если можно ихъ отыскать, то предаю также въ волю вашу. „Солдатскій портретъ“, помѣщенный въ „Современникѣ“ же, прекрасно переданъ уважаемымъ мною В. И. Далемъ: но, съ позволенія его, есть выраженія, не такъ изъясняющія мысль и измѣняющія понятіе о дѣйствіи. Все это отъ неизвѣстности мѣстности и обычаевъ. „Козырь-Дивка“ переводится, кажется, въ Петербургѣ, и будетъ тамъ издана, какъ писалъ ко мнѣ П. А. Корсаковъ. Переводятъ ее и здѣсь, не читаль еще, но, кажется, располагають особо издать.

Всѣмъ, чѣмъ только въ силахъ и возможности, готовъ служить вамъ, преисполненный благодарности за лестное вниманіе и за полезные труды ваши, въ чемъ да подкрѣпитъ васъ Богъ!

8 февраля 1839 года.

II. Не умѣю выразить той благодарности, какою преисполненъ за одушевившее меня, наставительное письмо ваше. Изъ него я удостовѣрился, что я нѣчто дѣлаю, а не, какъ давали мнѣ замѣтить холодностію и даже молчаніемъ, что я изъ пустого переливаю въ порожнее.

Я думаль, что меня или не понимаютъ, или въ самомъ дѣлѣ: къ чему быть сказочникомъ? Къ чему идти за толпою, въ коей всѣ глушатъ одинъ другого. Мнѣ было досадно, что всѣ летаютъ подъ небесами, изобрѣтають страсти, созидають характеры; почему бы не обратиться направо, нальво,

и не писать того, что попадется на глаза? Живя въ Украинѣ, приучаясь къ нарѣчію жителей, я выучился понимать мысли ихъ и заставилъ ихъ своими словами пересказать ихъ публикѣ. Вотъ причина вниманію, коимъ удостоена „Маруся“ и другія, потому что писаны съ натуры безъ всякой прикрасы и оттушовки. И признаюсь вамъ, описывая „Марусю“, „Галочку“ и проч., не могу, не умѣю заставить ихъ говорить общимъ языкомъ, влекущимъ за собою непременно вычурность, подборъ словъ, подробности, гдѣ въ одномъ словѣ сказывается все. Передавъ слово въ слово на понятное всѣмъ нарѣчіе, слышу отъ васъ и, подобно вамъ, знающихъ дѣло, что оно хорошо; не я его произвелъ, а писалъ только. Слѣдовательно, все, что вы сказали обо мнѣ, не заслужено мною; а ежели что и есть, то по счастливой находкѣ или улученію въ мету, по счастью.

Слѣдующаго одобренію вашему, пишу и буду писать. Буду переводить что сложится по здѣшнему; буду пересылать вамъ, но съ условіемъ: если будетъ удостоено чести помѣщенія въ журналъ вашъ, помѣчайте, нѣтъ — безъ всякаго снисхожденія отриньте, личныя отношенія и отношенія къ публикѣ, вещи различныя. И я буду утѣшенъ, найдя судъ, а не безусловное снисхожденіе. Съ такой надеждой на благорасположенность вашу, прилагаю „Конотопскую Вѣдму“, нелѣпую по содержанію своему; но все это основано на разсказѣ старожиловъ. Топленіе (мнимыхъ) вѣдмъ при засухѣ, не только бывалое, со всѣми горестными послѣдствіями, но къ удивленію и даже ужасу, возобновленное помѣщицей сосѣдней губерніи. Вслѣдъ за этимъ будетъ: „Вотъ тебѣ и кладъ“, въ маѣ вышло. Потомъ слѣдовала бы „Козырь дивка“, но я не получилъ ея ни одного экземпляра; даже особѣ, кому посвятилъ ее, не имѣю что дать. Кто ее напечаталъ, на какомъ положеніи, отъ кого и отъ чего она продавалась и гдѣ остальные экземпляры — рѣшительно ни отъ кого не имѣю ни полсловечка въ свѣдѣніе. „Оксана“ у васъ въ Петербургѣ, кажется, явится весною въ малороссійскомъ альманахѣ, составляемомъ г. Гребенкою. Еще одна „Щирая любовь“ поступила въ цензуру къ П. А. Корсакову. Но явится ли она у меня особнякомъ — еще не знаю. Мой собственный цензоръ и критикъ мой безпристрастный, Анна Григорьевна, находитъ что „Щирая любовь“ интереснѣе „Маруси“. Не знаю, какъ въ свое время посудите; но я ей вѣрю; что было бы безъ ея руководства? Если занесусь, она меня притянетъ; если опускаюсь низко, она велитъ вылезать, или оставить или приподняться; она то въ пору меня останавливаетъ въ разговорахъ, въ описаніи дѣйствій... Она судьбой дана мнѣ въ награду, не знаю, за что; но только изъ того Института, который здѣсь учрежденъ! Она первая прибыла сюда классная дама и наградила меня собою за всѣ заботы мои объ Институтѣ! Жизнь моя коловратна; когда-нибудь передамъ, хоть въ отрывкахъ, для любопытства.

15 марта 1839 года. Основа.

III. Я и родился въ то время, когда образованіе не шло далеко, да и мѣсто не доставляло къ тому удобствъ; притомъ же, болѣзни съ дѣтства, желаніе не быть въ свѣтѣ, а, быть можетъ, и безпечность и лѣность, свойственныя тогдашнему возрасту — все это было причиной, что я не радѣлъ о будущемъ и уклонился даже отъ того, что было подъ рукой и чему могъ бы научиться. Выучась ставить каракульки, я положилъ, что, умѣя и такъ писать, въ дальнѣйшія премудрости не пускался, и о именительныхъ, родительныхъ и прочихъ, какъ-то: о глаголахъ, междометіяхъ, не могъ слышать терпѣливо! Съ таковыми познаніями писатели „не бываютъ“. Молодость,

страсти, обстоятельства, служба заставляли писать; но какъ? Я въ это не входилъ. „Еже писахъ, писахъ!..“

По случаю, былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчій. Я его просилъ написать что серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ не удобенъ и вовсе неспособенъ. Зная его удобство, я написалъ „Марусю“, и доказалъ, что отъ малороссійскаго языка можно растрогаться. Здѣшніе предлагали мнѣ напечатать, и я, предохраня себя отъ насмѣшекъ русскихъ журналистовъ, написалъ „Солдатскій портретъ“. Книгопродавецъ просилъ составить цѣлую часть; я написалъ „Мертвецкій великдень“. И такъ пошло далѣе, именно для одной забавы себѣ, веселаго чтенія съ женой и видя, что землякамъ это нравится. Хотя и подумывалъ о какомъ-нибудь приобрѣтеніи, но не извлекъ его ни даже отъ двухъ частей повѣстей.

Извѣстность моихъ сказокъ разохотила здѣшнихъ переложить ихъ по-русски, и совершенно по-русски, точно какъ вы желаете. Слушаемъ въ чтеніи; и что же? Малороссы, не узнаемъ своихъ земляковъ, а русскіе... зѣваютъ и находятъ маскарадомъ; выраженія, несвойственныя обычаямъ, изъясненія — національности, дѣйствія — характерамъ, мыслящимъ по своему, и брошено, хотя правду сказать, переводъ былъ сдѣланъ и выищенъ отлично. Я предложилъ свой переводъ, буквальный, не позволяя себѣ слова смѣстить, и найденъ сноснымъ, но не передающимъ вполнѣ (ну, право), красоты малорусскихъ оборотовъ. Такой переводъ „Маруси“ и проч. дошелъ къ вамъ отъ Василія Андреевича? Вотъ, начавъ отъ потопа, дошелъ я до настоящей цѣли отвѣта. Вы теперь видите, что я не произвольно нечаянно, неумышленно попалъ въ писаки, и хотя, точно, обстоятельства мои требовали поддержки и я заботился приобрѣсть что либо, но все ускользало изъ рукъ, и ничто до сихъ поръ, не ободрило.

Все посланное въ Петербургъ, тамъ и осталось: или напечатать, а мнѣ не только книжки, и спасибо не скажутъ, или затеряется тамъ, или замолчатъ; и я уже отложилъ всѣ заботы, чтобы получить что-либо, и нехлопочу, а все продолжаю писать, то отъ нечего дѣлать, то, чтобы изложить мысль, какая намъ, съ женой, придетъ; хоть посмѣмся или погустимъ вмѣстѣ — и то наше; потомъ и пустимъ печатать, кому отдамъ, или такъ подеть по рукамъ и затеряется. Также точно вы видите, что я не могу, по вышнему, писать очищеннымъ слогомъ, подобранными выраженіями, и всегда буду сбиваться на свой тонъ, малороссійскій. Слѣдовательно, не беруся, исполнить по совѣту вашему, внушенному добрымъ вашимъ ко мнѣ расположеніемъ.

При всемъ усиліи, при всемъ стараніи, буду взлѣзать на ходули и, отъ неумѣнія управлять, зашатаюсь и упаду. Зачѣмъ же приниматься за то, что выше силъ? Притомъ, почтеннѣйшій Петръ Александровичъ, потрудитесь вникнуть въ видимую разницу нашихъ — ну именно, языковъ русскаго и малороссійскаго, что на одномъ будетъ сильно, звучно, гладко, то на другомъ не произведетъ никакого дѣйствія, холодно, сухо. Въ примѣръ „Маруся“: произшествіе трогательное, положеніе лицъ привлекаетъ участіе, а разсказъ, ни то, ни се, я говорю о русской; какъ напротивъ малороссійская беретъ разсказомъ, игрою словъ, оборотами, краткостью выражений, имѣющихъ силу! Малороссійская „Маруся“ не смертью интересуется, но жизнью своею. „Ни, мамо!“ — „а тоже — але!“ — у мѣста сказанное, въ русское этого не одѣнешь. Примѣръ вѣдь: „Праздникъ мертвецовъ“. Это легенда, мѣстный разсказъ, ежегодное напоминаніе въ семьѣ, на заговѣны, о „Терешкѣ, попавшемся къ мертвецамъ съ вареникомъ!“ Разсказанное по нашему, какъ всѣ передаютъ, это преданіе нравилось; перечитывали, затвер-

живали. Перешло въ русское и вышло ни то, ни се; поводъ журналисту трунить, чего я и ожидалъ, при прочтеніи ее въ нашемъ журналѣ“.

26 апрѣля 1839 года.

IV. Я началъ переводить одну изъ повѣстей моихъ... Она еще не вышла изъ подъ домашняго крова, никѣмъ не читана и въ отрывки не изорвана. Признаюсь вамъ, иногда бываетъ мнѣ въ этой работѣ тяжело выразить мысль свою, авторскую или описание дѣйствія, я подбираю слово къ слову, такъ и сякъ переиначиваю; все мнѣ кажется несоотвѣтствующимъ разсказу дѣйствующихъ лицъ избраннаго мною рода, характерамъ ихъ, мѣстности и языку... Сякъ такъ излагаю и иду далѣе! Что же мнѣ дѣлать, если я себя не понимаю. (Это будетъ объясненіемъ на вторую часть послѣдняго письма вашего.) Вотъ мое чистосердечное сознаніе. Никогда не думалъ я писать что-либо. Читаное не нравилось; и если встрѣчалось что-либо сходствовавшее съ моимъ разумѣніемъ, я находилъ, что не съ той точки писавшій смотрѣлъ, не то замѣтилъ. Отдаленность отъ дѣйствователей и пребываніе въ здѣшней пустынѣ не дѣлали дальнѣйшихъ разсужденій и никакъ не возбуждали во мнѣ охоты писать. Притомъ же занятія, пріятныя для души и сердца моего, обладали тогда мною въ высшей степени. Я устраивалъ институтъ — самая мысль, такъ новая для здѣшняго края, боролась съ мнѣніями, предрасудками, понятіями; привелъ дѣло къ концу и въ награду увидѣлъ зависть, дѣйствующую противъ меня совсѣмъ ожесточеніемъ. Бросилъ всѣ мои труды и тутъ то посланною мнѣ Богомъ Анною Григорьевною побужденъ приняться писать. По обстоятельствамъ, я написалъ первую комедію... ох... „Дворянскіе выборы.“ Родъ людей, которыхъ вы такъ вѣрно изобразили, принялись меня катать съ бока на бокъ. Всѣ эти господа начали пересчитывать, сколько мною написано „ибо, поелику, дабы“ — слона-то и не примѣтили; цѣль, намѣреніе остались вовсе безъ разсмотрѣнія, и было ли то все въ пьесѣ, никто не сказалъ, выключая г. Ушакова, въ Телеграфѣ. Это меня огорчило, охладило. Защищая какъ-то достоинство языка малороссійскаго, я вызвался заставить разсказомъ своимъ плакать — не повѣрили, я написалъ „Марусю;“ и когда убѣждали меня напечатать, то я, боясь опять цеховыхъ скалозубовъ, написалъ для нихъ „Солдатскій портретъ,“ чтобъ оградить себя отъ насмѣшекъ ихъ и чтобъ они поняли, что сапожнику не можно разумѣть портного дѣла. Для составленія части, писалъ простонародное преданіе, изъ рода въ родъ передаваемое: „Мертвецкій Великъ-день.“ Писавъ „Марусю,“ я узналъ себя, что могу такъ писать; но по-русски, послѣ уроковъ за „Дворянскіе выборы,“ я боялся приниматься. И что же? Когда вышла первая часть повѣстей, отовсюду были отзывы, что они плакали, какъ „Марусю“ погребали, и я готовъ былъ плакать о нихъ. Были и такіе, что благодарили меня, что я доставилъ лакеямъ ихъ чтеніе, понимаемое ими; натурально, что я смѣялся надъ такими. Не многіе замѣтили, какъ Маруся съ Василиемъ пересыпалась песочкомъ, когда говорила съ нимъ о чувствахъ своихъ, и сказали, что мнѣ не нужно другой эпиграфы: „Онъ написалъ Марусю.“ Для нихъ, а болѣе для Анны Григорьевны, я продолжалъ писать и составилось двѣ части повѣстей. Здѣшніе, хваля мое писаніе, принимались переводить на русскій, но все было неудачно; я не перевелъ, а переписалъ слово въ слово, безъ малѣйшей перестановки словъ или пересказа другимъ образомъ. Въ ту пору проѣзжалъ В. А. Жуковскій. Наговорилъ много лестнаго и желалъ читать ихъ въ переводѣ. Какой былъ у меня подъ рукою, я такой и вручилъ ему. Просили меня написать для театра оперу; я собралъ главныхъ здѣшнихъ

характеровъ нѣсколько, наполнилъ пѣснями, обрядами, и пошло дѣло въ лады. Изъ этого вы видите, что я таки нахожу себя способнымъ писать, и хотя знаю, что немногіе видятъ, что и для чего я пишу, но для понимающихъ пишу. И если бѣ не язвительныя выходки самозванцевъ цѣнителей, то я писалъ бы и по русски, какъ бы смогъ; но не желая дать повода трунить надъ собою, не смѣлъ бы за русское взяться, если бѣ не вы; и еще принялся писать на особый лады, о чемъ изъясню ниже. При первой встрѣтившейся идеи, я тотъ часъ пишу и тогда у меня все въ сторону, пока не окончу. Не черню никогда ничего, а прежде всего въ мысляхъ сложу планъ, характеры лицъ, ходъ дѣйствій одного за другимъ; разговоры же и прочее проходятъ во время писанія. В. А. Жуковскій, говоря со мною о „Дворянскихъ выборахъ,“ совѣтовалъ еще продолжать въ томъ же тонѣ и съ тою цѣлью. Когда же я изъяснилъ трудность составить изъ всей этой кутерьмы правильную драму, то онъ мнѣ совѣтовалъ помѣстить и развить все это въ романѣ, украсивъ и наполнивъ сценами изъ губернскихъ обществъ. Тутъ я уцѣпился за прежнюю мою мысль: добродѣтельныхъ людей, честныхъ чиновниковъ и вообще исполняющихъ свое дѣло, къ чему списывать? Въ порядкѣ идущія времена года, постепенное ихъ измѣненіе, польза, ими приносимая, какъ бы ни было все это описано, не займетъ насъ, потому что мы сами все видимъ. Но ураганы, вырывки изъ порядка и всѣ необыкновенности: это должно описывать. Давно уже я приступилъ къ описанію жизни „Пустолобова,“ имѣющаго родныхъ по всѣмъ званіямъ. Онъ протачекъ, не получившій образованія, чудно мыслить, будто понимаетъ дѣло, но превратно отъ общихъ разумѣній. Въ малолѣтствѣ остался сиротою. Его имѣніе разоряютъ судьи, опекуны; его развращаютъ, поручаютъ въ пансіонъ мадамъ Филу; пансіонъ и потомъ дальнѣйшія его похождения, участіе въ выборахъ и много-много...

Сей сказкѣ написалъ я первую часть и послалъ въ Москву. Тамъ на меня сильно напали; но когда Василій Андреевичъ обнадежилъ меня, что они говорятъ пустяки, то я принялся писать и нагородилъ (при всемъ желаніи ускумрить себя) шесть частей. Но при первой мысли я тотчасъ сообразилъ, что, по выходѣ этой книги, всѣ опекуны, судьи, содержатели пансіоновъ, предводители и всѣ описанныя мною, по именованиямъ, лица всѣ возстанутъ на меня. Здѣсь пречудный народъ! Вышла „Козырь-дивка“ и судья сердится на меня, что онъ никогда бубликовъ не принимаетъ отъ просителей; за „Выборы“ и теперь каждый исправникъ съѣсть меня готовъ. Въ „Новогодникѣ“ вышла статья „Скупецъ“ и всѣ додумываются, кого это я описалъ? Что же будетъ, когда выйдетъ сатира на всѣ злоупотребленія, дѣлаемая людьми во всѣхъ званіяхъ? Я до того испугался, что повторю мои убѣжденія къ П. А. Корсакову, чтобъ отложилъ печатаніе вовсе. Вы видите и знаете, какъ я изъясняюсь и пишу; такъ изложена, безъ дальнѣйшаго старанія, вся повѣсть. Какое богатое поле ругателямъ-журналистамъ!

Насмѣшки во всеуслышаніе, домашніе упреки (если не болѣе) — это будетъ моею наградою! А мнѣ бы хотѣлось умереть покойно, чего лишусь, когда самое прямое, благородное мое стремленіе показать, отчего у насъ зло, будетъ осмѣяно и преслѣдуемо. Самоуверенность не въ состояніи разогнать всѣхъ мрачныхъ мыслей.

За размѣтаніе моихъ писаній не пѣняйте на меня. Все это вотъ какъ произошло. Графъ Бенкендорфъ отнесся ко мнѣ, прося статьи въ Альманахъ В. А. Владиславлера, на 1840 годъ, издававшійся съ благотворительной цѣлью. Я выслалъ. Вотъ отдѣльная статья. Другая оторвалась отъ цѣлаго, это отрывокъ отъ Пустолобова, который П. А. Корсаковъ разсудилъ помѣстить для свѣдѣнія, что будетъ цѣлое. Каковъ отрывокъ? Не знаю, не-

читалъ, за немѣнѣмъ здѣсь и даже у меня альманаха. При приступѣ къ***, безъ моего вѣдома, вписали меня въ соотрудники и потомъ уже спросили, чѣмъ я могу содѣйствовать? Что дѣлать, у меня было въ мысли описать малороссійскую жизнь, и воспитаніе, и обряды, и проч. и проч. старинное, чего ужъ теперъ и слѣдовъ нѣтъ. Я имъ объявилъ, что будетъ „Халаявскій.“ Они ухватились обѣими руками, просили выслать и предложили о вознагражденіи, что мнѣ получить? Я просилъ всѣхъ журналовъ русскихъ и для Анны Григорьевны Revue etrangère.

Они поспѣшили меня удовлетворить. Я выслалъ имъ начало „Халаявскаго.“ И самъ не знаю, помѣстятъ ли еще его и кстати ли онъ будетъ въ журналѣ; но дѣло сдѣлано. „Козырь дивка“ по обстоятельству, въ отношеніи посвященія, нужно было издать во время; но все осталось въ тунѣ, и я не знаю, кому и благодарить за изданіе! Явится на дняхъ „Ганнуся“ по-русски; это спекуляція не моя, а книгопродавца здѣшняго, на что я и рукою махнулъ. Вотъ всѣ мои бродящія, исключая театральныхъ: „Шельменка“ и Сватанья.“ Двѣ части повѣстей сами по себѣ. Вотъ и полный мой отчетъ; изъ него видно, что мало раскидано, и то по необходимости.

28-го апрѣля 1839 года.

V. О „Пустолобовѣ“ рѣчь. Знаете ли, кромѣ огорченія отъ неприятности вамъ, чрезъ банкротство П***, я обрадовался тому, что „Пустолобовѣ“ не будетъ печататься. И если возможно меня болѣе, нежели успокоить и одолжить — отложите печатаніе его вовсе. Я не боюсь шмелей; я и уши заткну, я и уйду, чтобъ не слышать; но близъ насъ находящіяся блохи, клопы и прочая гадость, тѣ кусаютъ, или болѣе беспокоятъ до того, что мѣста не найдешь! Журналистовъ не боюсь, они измѣнились, и каждый имѣетъ своихъ, вѣрующихся въ него. Но здѣшніе, домашніе, ежечасно встрѣчающіеся, опекуны, дворяне, судьи, предводители, полицейскіе, совѣтники, казначеи, содержатели пансіоновъ и всѣ поименованные характеры, конхъ лица, носящія званія сіи, примутъ на себя, и я отъ нихъ нигдѣ покоя не найду. Если вы коротко знаете разнокалиберный кругъ губернской и толки по деревнямъ и въ уѣздныхъ зборищахъ, то вы согласитесь, что мои опасенія справедливы. Я писалъ, что, еще не читалъ и не видѣлъ статьи въ альманахѣ, а только изъ Сѣверной пчелы узналъ, что помѣщенъ „Скупецъ“ всѣ спрашиваютъ меня: „На кого я мѣтилъ? не на того ли, не на другого ли?“ Сообразивъ все это и повѣривъ моему опасенію, полагаю, что и вы согласитесь отложить и не вооружить, чтобъ не ввели въ такой храмъ славы, что и все бросишь! Тутъ же не безъ того, въ журналахъ встрѣчаются замѣчанія, насмѣшки, порицанія, колкости — все это моимъ умствующимъ здѣшнимъ подаетъ оружіе къ отмщенію, и я вмѣсто удовольствія, увижу послѣдніе дни мои отравленными; въ каждомъ встрѣчающемся просто человѣкѣ, буду встрѣчать врага себѣ и преслѣдователя. Гдѣ же искомое во всю жизнь спокойствіе? Много имѣю представить вамъ справедливыхъ опасеній отъ дѣйствій благоразумно мыслящихъ; но остальное все постигните и согласитесь со мною, что надобно отложить. Если же, по какимъ-либо обстоятельствамъ, уже отмѣнить печатанія невозможно, что дѣло пошло гораздо впередъ и сопряжено съ убыткомъ кому-либо значительнымъ; въ такомъ случаѣ, я просилъ бы и прошу убѣдительноше, сколько можно, отвратить отъ меня гласно составленіе этой книги. Нельзя ли въ заглавіи сказать; издано, или составлено „Х. Б. Ч. К. М.“ и тому подобными буквами, какъ лучше придумаете; или просто: „издано обществомъ“ — или что угодно — что угодно, только бы не мое, или Основьяненка, имя было! Уже

и альманачная статья покажетъ на меня; но отбрышуся, если въ полномъ изданіи закрыто будетъ! Еще бы я просилъ, разумѣется, когда уже невозможно пріостановить печатанія, чтобъ, не помню въ какой части, гдѣ одинъ изъ Пустолобовыхъ, производя слѣдствіе, танцуетъ кадрили и всѣхъ безъ разбора сажаетъ въ острогъ, пусть онъ будетъ не Иванъ Савичъ, а какимъ-нибудь иначе перекрестите его. Ну ихъ совсѣмъ! Еще: когда настоящій Пустолобовъ служилъ у какой то барини, которая умничала и безпутно вела себя сказано: что она не имѣла волосъ и носила парикъ; выключите эту примѣтку. По справкѣ оказалось, что у одной барыни, вовсе не такой, какъ моя, не имѣется волосъ на головѣ и она носить парикъ; она меня съѣстъ, хотя, чортъ ее знаетъ, есть ли у нее волосы... И вообще, все это похождение съ барыней этой какъ-то сухо и незанимательно. Или бы выкинуть его вовсе, или обработать и украсить чѣмъ интереснѣе. А что касается до губернскихъ чиновъ, такъ тамъ бѣда! Куда не оборотись, всѣ будутъ ворчать. Вмѣсто губернскаго прокурора о экипажѣ, нельзя ли переимѣнить, стряпчій верхняго земскаго суда; совѣтника, къ которому явился Пустолобовъ для полученія мѣста, нельзя ли переимѣнить на секретаря намѣстническаго правленія, и проч. и проч., всего и не припомню. А полиція что скажетъ? А мелкое дворянство? Ужасъ, ужасъ и ужасъ! Однимъ словомъ, доставите мнѣ больше, нежели одолженіе и успокоеніе, когда отклоните и возвратите мнѣ рукопись. Изъ нея можно будетъ выпускать отрывки для альманаховъ и въ журналы; но все это по выбору и обдѣланное. А все изданіе пусть бы шло послѣ смерти моей, чтобъ я покойно дожилъ вѣкъ въ кругу своемъ. Благоразумію вашему и лестной дружбѣ вашей, такъ слѣпо доказанной, поручаю этотъ процессъ. Я изложилъ, хотя вкратцѣ, но намекнулъ на все, на всѣ опасенія отъ послѣдствій. Рѣшите дѣло, и я не буду апеллировать. Съ нетерпѣніемъ жду вашего заключенія, чѣмъ не отлагайте успокоить меня. Еще прибавлю: меньше бы я беспокоился, если бѣ какое-нибудь послѣдовало одобреніе свѣше; тогда видѣвъ вниманіе, можетъ быть, прикусили бы языки; но кто же можетъ навѣрное знать? Если бѣ былъ здѣсь В. А. Жуковскій, онъ задалъ мнѣ эту тему, чтобы онъ сказалъ? Взятъ ли бы поддержать тамъ, гдѣ надобно? И такъ, съ нетерпѣніемъ ожидаю вашего мнѣнія; не замедлите къ успокоенію моему.

13-го мая 1839 года.

VI. Въ „Отечественныхъ Запискахъ“ явится скоро „Панъ Халаявскій.“ Это начало и отдано еще до поступленія моего въ покровительство ваше. Онъ начатъ по препорученію Василя Андреевича, переданнаго мнѣ чрезъ здѣшняго чиновника графа Панина, чтобъ описать старинный бытъ малороссіянъ, родъ жизни, воспитаніе, занятія, и все, до послѣдняго. Я понимаю, что это высшаго сословія, и сдѣлалъ начало. Что вы о немъ скажете? Если онъ заслужитъ ваше одобреніе, то его можно расплодить, въ томъ же тонѣ, отъ двухъ и до четырехъ частей. Тутъ будетъ молодость его, служба, домашняя жизнь и занятія, пребываніе въ столицѣ, раздѣлъ съ братьями, процессы, женитьба, воспитаніе дѣтей и проч. На что и буду ожидать рѣшенія вашего. И такъ понаберется частей восемь или болѣе, кромѣ „Пустолобова.“ которому рѣшенія ожидаю отъ васъ. Ко всему этому я приступаю единственно по требованію вашему. Теперъ же скажу съ всегдашней моею откровенностію о главнѣйшемъ предметѣ. Я получаю отъ брата опредѣленную пенсію; рассчитанной мною, отъ числа до числа, отъ срока до срока, стаетъ но лишняго не бываетъ и ни откуда не приходитъ, слѣдовательно

приступить къ печатанію я не имѣю никакой возможности. Занять для того денегъ, не смѣя и думать о вѣрномъ приобрѣтеніи, неприлично; а потому и должно отложить всякое попеченіе.

Не полагаю возможнымъ, чтобъ нашелся совѣстный книгопродавецъ (гдѣ они?) взять изданіе на себя. Общанныя выгоды едва-ли онъ исполнитъ, едва-ли устоитъ въ словѣ. И со мною были подобныя примѣры. И такъ, это обстоятельство положить преграду всему, что вы, по доброму расположенію и участію точно дружескому, хотѣли сдѣлать для меня. Это одно стѣсненіе заставляеть меня отказаться отъ предложенія вашего и потому еще, что, по вашему (предусмотрѣнію, первоначальная подписка въ наше время невозможна.

21-го іюня 1839 года.

VII. Со всею откровенностью отвѣчаю на послѣднее письмо ваше отъ 5-го іюня. Упражненія въ дѣлахъ, незатѣйливость, ограниченность въ жизни обратили на меня вниманіе дворянства. Я былъ постоянно избираемъ въ почетныя должности, когда нѣкоторые изъ первѣйшихъ особъ не были достаиваемы къ тому. Весьма натурально, что это произвело зависть и желаніе повредить мнѣ; клеветали на меня, разсѣвали обо мнѣ разныя нелѣпости — ничто не помогало: я былъ избранъ въ Предсѣдателя Палаты. Здѣшніе завистники употребили все, чтобъ помѣшать мнѣ, и успѣли. Утвержденъ былъ не я, а младшій мой кандидатъ. Тутъ-то усилили слухи, что Г*** не благоволитъ ко мнѣ, а Б*** употребитъ все, чтобъ меня не допустить служить нигдѣ. Но дворянство, вопреки молвъ, не имѣя прямого на счетъ моего запрещенія, избрало меня въ подобную первой почетную должность совѣстнаго судьи. Въ семъ званіи я имѣлъ счастье быть вмѣстѣ съ прочими членами, представленъ въ Харьковѣ Государю Императору и удостоенъ, изъ-за другихъ, всемилостивѣйшимъ вопросомъ. Графъ видѣлъ меня, и я не замѣтилъ отъ него нерасположенія, какъ бы должно ожидать къ чловѣку, замѣченному въ чѣмъ бы то ни было. Больше: черезъ него шли представленія о наградахъ тогда же, и я не исключень имъ и представленъ и получилъ награду. На зло завистникамъ и клеветникамъ здѣшнимъ, избрали меня вторично въ совѣстные судьи. Шумѣли, спорили, препятствовали явно, но меня все же избрали. Если выйдетъ „Пустолобовъ“, не будутъ ли они, имѣя средства, перетолковывать каждое въ немъ слово, а особливо въ главахъ о ходѣ выборовъ? Тутъ найдутъ и намеки и указанія на того, на другого; и чего они не сплетутъ?! А между тѣмъ, въ слѣдующемъ году наступаютъ выборы, и мнѣ бы желалось еще послужить, пока есть здоровье и силы. Давши всему превратный толкъ, могутъ сдѣлать свои внушенія. Вотъ причины, для коихъ не желалъ бы я, чтобъ „Пустолобовъ“ при жизни моей являлся въ свѣтѣ, чтобъ не нанесъ мнѣ неприяностей отъ собратій, увлеченныхъ мнѣніями и толками нерасположенныхъ людей! Конечно, одобреніе Г***, хотя бы словомъ, много бы меня ободрило и приотстановило бы дальнѣйшіе здѣшніе толки; но этого ожидать не смѣю. И такъ, изволите видѣть, что ни явнаго врага, ни тайно дѣйствующаго ко вреду моему, не имѣю между важными и сильными; а беспокоятъ домашнія шавки, или лучше, клопы, тараканы, блохи и прочая домашняя гадость. А потому выпускъ „Пустолобова“ въ свѣтъ или сокрытіе его подъ-спудъ совершенно зависитъ отъ васъ и въ этомъ отношеніи я заранѣе соглашаюсь съ намѣреніемъ и дѣйствіемъ вашимъ.

Если вы нашли „Пустолобова“, долженствующаго значить болѣе чего-либо, то прилично ли будетъ посвятить его Василию Андреевичу Жу-

ковскому? Не оскорблю ли его ничтожнымъ приношеніемъ? Узнавъ его, нѣтъ границъ моего къ нему почтенія, уваженія и утвердившагося удивленія. Онъ же и препоручилъ мнѣ написать подобное. Если вы одобрите мое пламенное желаніе и не найдете обстоятельствъ, препятствующихъ тому, то извольте располагать такъ же неограниченно, какъ и во всемъ, къ моей восторженной благодарности.

5 августа 1839 года.

VIII. О „Халаявскомъ“. Г.г. основатели „Отечественныхъ Записокъ“, объявляя о сотрудникахъ, включили меня, и потомъ отнеслись, предлагая вознагражденіе. Я послалъ имъ „Халаявскаго“ первую половину, располагая изъ него сдѣлать что-нибудь цѣлое съ подробностями. Въ вознагражденіе требовалъ журналовъ, коихъ вышло на цѣну 265 руб., кромѣ „Отечественныхъ Записокъ“. Они немедленно начали высылать все, и просили „Халаявскаго“ продолжать, хотя бы на восемь книжекъ и что первая тетрадь будетъ помѣщена во второй книжкѣ.

„Головатый“, какъ любимецъ Анны Гругорьевны, принявъ ея въ свое покровительство, и она предложила отъ него воспользоваться. Начавши дѣло съ „Отечественныхъ Записокъ“, мы хотѣли имъ послать записку, что намъ нужно будетъ ту цѣну, какую вы назначите; но если вы находите другую и удобнѣйшую дорогу къ удовлетворенію желаній нашихъ, то и зависить совершенно отъ воли вашей.

Мы вамъ вѣрились и вамъ все предоставляемъ. Причемъ нужно объяснить. Вамъ извѣстно уже, что мы живемъ на пенсіи, достаточной для жизни, но въ дальнѣйшемъ неудовлетворительной. Въ осьмнадцать лѣтъ нашей супружеской жизни я не могъ ничего доставить Аннѣ Григорьевнѣ. Теперь, когда, благодѣтельнымъ вашимъ участіемъ, открывается способъ и возможность приобрѣсти что-нибудь для удовлетворенія приличій и необходимостей, и когда здѣсь, даже и за деньги, невозможно хорошее имѣть, то я и убѣдилъ и настоятельно упросилъ ее сдѣлать записку, сходно съ моимъ желаніемъ, что бѣ нужно имѣть? Она составила, съ означеніемъ цѣнъ въ нѣкоторыхъ вещахъ. Главнѣйшее затрудненіе, кто позаботится пріискать и купить все, не только по цѣнѣ, но и по достоинству. Е. П. Гребенка со всѣмъ радушіемъ вызывается исполнять все, даже до модныхъ магазиновъ.

О посвященіи***. По должности, онъ меня нашелъ и, превознося, просилъ о присылкѣ „Пустолобова“ и другихъ. Все прочее у него затеряно и не возвратилось. Богъ съ нимъ! Переписка наша самая дружеская, несмотря ни на что, я былъ все одинъ и хотѣлъ показать ему прямое, искреннее расположеніе, подписалъ ему статью, но какъ его не извѣщаль, то и должно посвященіе исключить. О посвященіяхъ я думаю одинаково съ вами...

О „Слободскихъ полкахъ“ просила меня редакція „Отечественныхъ Записокъ“. Препровождаю тетрадь къ вамъ. Такого рода статьи не есть чье-либо сочиненіе, но сборъ изъ записокъ, какъ и сказано. Кажется, статья эта нигуда больше и не пойдетъ, какъ къ нимъ. Изъ нея извлеченія были уже въ здѣшнихъ „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“. Если понадобится имъ, а цѣна на ваше произволеніе.

Полученіе денегъ ни на что болѣе не нужно, какъ на приобрѣтеніе вещей, подобно какъ въ запискѣ. Слѣдовало тѣ же деньги отправлять обратно за вещами; и для того лучше, не высылая денегъ (если бѣ когда оставались) удерживать ихъ до будущихъ надобностей.

Хорошо Гоголю! На немъ почилъ существенно монаршія милости: онъ и не боится никого: всякій знаетъ о покровительствѣ. Но здѣсь, у насъ,

правдою не возьмешь. О прочемъ всемъ лучше молчать, какъ на выходку Полевого противъ „Праздника Мертвецовъ“ показываютъ, рассказываютъ немногіе, но все же шипятъ. А попадись имъ что такое, къ чему могутъ придратъся, тутъ имъ наслажденіе!

Перечитывая журналы, ясно вижу и понимаю занимающихся ими людей, правила ихъ и старанія достигать цѣлей своихъ, а любопытно было бы взглянуть на нихъ ближе, слышать сужденія, толки и замѣтить ихъ извороты. Но гдѣ способы прѣхать въ Петербургъ? Кажется, послѣднее употребилъ бы на дорогу, тотчасъ бы явился у васъ, рассказалъ бы, что на душѣ, наслушался бы васъ, да хотъ и назадъ ѣхать. Но невозможность въ способахъ истребляетъ всякую надежду.

23-го сентября 1839 года. Основа.

IX. Г. Полевой, воскуривая мнѣ виміамы въ журналѣ, наконецъ отнесся чрезъ знакомаго съ тѣмъ же, и въ заключеніе просилъ статей въ „Сынъ Отечества“. Я ему отказалъ: ни о статьяхъ, ни „о дѣлаемой мнѣ чести“ ни слова; на томъ и кончилось! Однимъ словомъ, вездѣ иду и исполняю по наставленіямъ вашимъ.

„Ганнуся“ издана здѣшнимъ книгопродавцемъ, безъ моего участія и дальнѣйшаго надзора. Анна Григорьевна не полюбила ее сначала и теперь ворчитъ на меня за выпускъ ея. По моему, пусть идетъ въ рядъ за прочими; есть и плоше ея. Еще одна готова: „Украинскіе Дипломаты“. Вычитивъ и пересмотрѣвъ внимательнѣе, доставлю вамъ.

Закрываю мое письмо усугубленіемъ благодарности за исхищеніе меня изъ когтей литературныхъ братьевъ. Что они дѣлали со мною? Теперь вижу ихъ ясно, смѣюсь надъ всѣми ихъ выходками и покоенъ.

27-го сентября 1839 года.

X. Сегодня передано мнѣ отъ г. Смирдина приглашеніе участвовать въ „Сынъ Отечества“ и просили сказать объ условіяхъ, на которыя они заранѣе согласны. Я поблагодарилъ и, также на словахъ, сказалъ, что я не занимаюсь ex officio, чему давши слово посвятить себя, и пишу, когда вздумается. Ну ихъ совсѣмъ!

31-го января 1840 года.

XI. Мы, то-есть я и Анна Григорьевна, хотимъ попытаться дѣлать „Провинціальныя замѣтки на журналы“ и передавать на разсмотрѣніе вамъ; но за неполученіемъ еще журналовъ, не имѣемъ ничего къ нашему занятію. Хочется совершенно въ вашемъ духѣ, говорить, безъ язвительности, колкости, а всего менѣе, отверженной благоразуміемъ насмѣшки и браней; хотѣлось бы показать, что и въ провинціи есть люди, могущіе судить своимъ умомъ и неслѣдующіе за мнѣніями крикуновъ, учителей — самозванцевъ.

Изъ повѣсти „Украинскіе дипломаты“ я написалъ комедію и отъ здѣшняго театра получилъ тысячу рублей. Кромѣ того, пьеса очень нравится и ее давали нѣсколько разъ, по требованію, и еще будутъ давать; почему думаю, что и въ повѣсти она принята будетъ.

9-го марта 1840 года.

XII. „При семь“ является „Панъ Халявскій“, въ двухъ частяхъ, въ полное распоряженіе ваше, почтеннѣйшій другъ нашъ, Пётръ Александровичъ. Что вы о немъ скажете и какимъ его найдете — мнѣ очень интересно. Я же долженъ вамъ объяснить, что (оставляя въ сторонѣ первую часть, которая была напечатана въ двухъ частяхъ, въ „Отечественныхъ Запискахъ“) вся вторая часть писана изъ доходившихъ до меня рассказовъ чудаковъ. Первое влюбленіе и за нами грѣшными было! Надгробная рѣчь ходитъ по рукамъ, какъ подлинное сочиненіе одного, здѣсь извѣстнаго философа. Насильное взятіе въ службу „паньчей“ и уходъ ихъ оттуда, хотя бы и безъ чина — это все здѣшнія событія, еще воспоминаемыя стариками. Поѣздка въ Петербургъ, угощеніе, и именно въ Тулѣ, пребываніе въ столицѣ, понятіе о городѣ, театрѣ и всѣхъ продѣлки, тамъ сдѣланныя — все это съ жаромъ рассказываетъ здѣшній чудакъ, какъ все съ нимъ случившееся. Раздѣлъ съ братьями такъ бываетъ обыкновенно, я самъ разбиралъ библиотеку, гдѣ все третьи и шестые томы были, и владѣлецъ ихъ, какъ неопровергаемый фактъ, представлялъ мнѣ, что иначе нельзя было получить: „Я де былъ третій братъ!“ Разломаніе лѣстницъ случилось точно, и все бывшее. Заключеніе „о папашѣ и мамашѣ“ — это отъ избытка досады. О произведеніи всего этого судите по вашему усмотрѣнію.

Съ „Халявскимъ“ посылается и „Панна Сотниковна“, любимица Анны Григорьевны. Ничего не скажу вамъ о ней; а скажите вы, когда прочтете. За нее было у меня большое преніе съ нашими умѣющими судить. Братъ мой, старшій меня и наблюдающій за честью націи, читавши, плакалъ и самъ подписалъ, что это истинное происшествіе, какъ оно и есть. Удостоите ее мѣста въ вашемъ „Современникѣ“, въ какой книжкѣ заблагодарсудите; если же найдете что требующее измѣненія, по несообразности, по неестественности, возвратите и скажите, что и какъ передѣлать.

Всю доходную часть отъ литературныхъ занятій моихъ, еще съ начала, я предоставилъ въ полное распоряженіе Анны Григорьевны, и при семь убѣдительнѣе прошу сказать со всею откровенностію, при теперешнихъ обстоятельствахъ, не озабочиваютъ ли васъ наши препорученія и не отнимаютъ ли времени, такъ нужнаго для васъ?

18-го мая 1840 года.

XIII. Вы, я думаю, видѣли въ „Пантеонѣ“ мою комедію „Пріѣзжій изъ Столицы?“ Она точно написана давно, была у меня брошена, попала, вовсе безъ цѣли, въ Петербургъ и, не спрося моего желанія, помѣщена въ „Пантеонѣ“. Я недоволенъ ею, а нѣкоторыя, хотя и ничтожныя выходки противъ нѣкоторыхъ, мнѣ нравятся. Не люблю ихъ затрговивать!

Итакъ, если и вы недовольны моею комедіею, то знайте, что она поступила туда противъ воли и безъ вѣдѣнія моего, и я узналъ о ней вмѣстѣ съ выходомъ книжки. Въ чемъ и долженъ оправдаться предъ вами.

3-го августа 1840 года. Основа.

XIV. „Изъ всѣхъ г. г. журналистовъ, честнѣе всѣхъ поступила со мною редакція „Пантеона“. Извиняясь въ самовольномъ распоряженіи моею комедіею, послѣшила доставить все, по расчету, и съ большою заботливостію выслала все, что нужно было для Анны Григорьевны, а всего то мелочей,

рублей на сто съ небольшимъ. Это меня заставило поучаствовать въ ихъ изданіи и послать имъ мои комедіи, никуда, кромѣ ихъ, немогущія идти; да сверхъ того, послалъ имъ кое-какія статьи мелкія.

Прискорбно мнѣ было читать въ журналахъ, что будто у меня есть чрезъ комедію какое-то соперничество съ Гоголемъ. Вотъ уже никогда не думалъ и если бѣ это предвидѣль, вѣрно никогда бы не выслалъ къ нимъ своей комедіи. Тѣ же комедіи, кои послалъ въ „Пантеонъ“, совсѣмъ другого рода: одна изъ „Украинскихъ Дипломатовъ“, другая также ни отъ кого не заимствована. Соперничать съ кѣмъ-нибудь никогда не помышлялъ, и если бѣ узналъ, что кѣмъ написанное — въ родѣ подобномъ моему, то скорѣе всего пріостановился бы и бросилъ свое.

14-го декабря 1840 года. Основа.

XV. Пользуясь отсутствіемъ моей Анны Григорьевны, украдкою отъ нея, пишу къ вамъ, почтеннѣйшій другъ нашъ, Петръ Александровичъ и все-таки съ безпокойною для васъ и убѣдительнѣйшею моею просьбою, вынужденный настоятельнымъ требованіемъ вашимъ относиться обо всемъ прямо къ вамъ.

Анна Григорьевна имянинница 3-го февраля... Долго я вывѣдывалъ у нея, чтобы ей приготовить по вкусу ея, и наконецъ, замѣтилъ, что ей хотѣлось бы имѣть шубу понарядиѣе и пристойнѣе, шубу, какія нынѣ носятъ, съ крышею и воротникомъ, хотя бы въ тысячу рублей, на средній ростъ. Цвѣта крыши не умѣю вамъ выразить; но какой употребительный въ лучшемъ тонѣ.

Она у меня одна въ мірѣ; ей желалъ бы доставлять все, чтобы она ни пожелала, и потому дружбою нашею умоляю васъ не потяготиться моимъ порученіемъ и не отказать — все прилично, и уложивъ все прочно, отправить чрезъ комиссію транспортовъ, чтобы чрезъ почту неотяготительно было огромностью поклажи. Не умѣю вамъ выразить, какое доставите мнѣ удовольствіе, сдѣлавъ ей нечаянность по ея вкусу и желанію, все это предполагаю, въ надеждѣ удачнаго сбыта книжекъ, умоляя васъ не подвергать себя собственно какимъ-либо издержкамъ...

Оканчиваю повтореніемъ убѣдительнѣйшей просьбы не тяготиться моимъ послѣднимъ симъ препорученіемъ и не прежде исполнить по немъ, какъ когда способы за уплатою кареты будутъ позволять! Малѣйшее отягощеніе васъ въ этомъ случаѣ и всякая издержка ваша для насъ будетъ очень прискорбна и Аннѣ Григорьевнѣ, вмѣсто утѣшенія, принесетъ огорченіе...

Въ случаѣ невозможности нынѣ исполнить, можно отложить и до будущей зимы; главнѣйшее лишь бы вы не были ничѣмъ отягощены отъ насъ, чего мы въ правѣ требовать даже по дружбѣ нашей.

1 февраля 1841 года.

XVI. Вы не знаете провинціаловъ, мнѣній, сужденій ихъ и удобства настраивать ихъ къ общему понятію! Я говорю объ особенной массѣ; но она, масса, и кричитъ больше понимающихъ дѣло! Съ моею раздражительностію, съ моею склонностію къ мрачнымъ мыслямъ, не имѣя возможности укрыться отъ людей (да и гдѣ отъ нихъ укрыться? они вездѣ одинаковы!), предчувствую, что собьютъ меня съ ногъ, если не сдѣлаютъ болѣе.

„Малодушіе!“ вы скажите; очень согласенъ и признаю въ себѣ этотъ порокъ; но не знаю, кто бы пошелъ чрезъ опасный ледъ, не взявъ предо-

сторожностей? Съ Анной Григорьевной увѣряю, что я былъ равнодушенъ, какъ и теперь, къ журнальнымъ замѣчаніямъ. Но вы не знаете провинціаловъ. Для нихъ печатный листокъ — неопровержимая истина; напечатано!

3-го февраля 1841 года.

XVII. Удушасмый своею хандрою или ипохондріей, что все одно и то же, въ первыхъ письмахъ къ вамъ, почтеннѣйшій другъ нашъ, я излагалъ свои возраженія на убѣжденія, какія вы можете сказать мнѣ, опровергая мое упрямство въ прекращеніи дальнѣйшаго изданія. Теперь буду отвѣчать на то, что вы уже сказали мнѣ въ послѣднемъ вашемъ письмѣ: любить и дѣлать добро для него самого! Богъ видитъ мое сердце, какъ я люблю его самъ по себѣ и видя второго меня, руководящаго меня къ тому; и чѣмъ бы я не пожертвовалъ, о чемъ бы пожалѣлъ, если бы могъ дѣлать другимъ добро! Но, если, чтобы доставить другимъ удовольствіе и даже пользу, долженъ я подвергаться безпрестанному уязвленію, тогда утѣшнѣ ли меня сдѣланное для другихъ добро? Утѣшить, безъ сомнѣнія, когда я одинокъ! Но когда съ моею жизнію соединена жизнь другого, невиннаго ни въ чемъ, ни передъ кѣмъ, при возрѣніи на мои страданія, страдающаго отъ одного участія, болѣе, нежели я терплю существенно, въ моемъ спокойствіи полагающаго все благо, живущаго только жизнію моею — тогда позволительно ли накликать на себя хотя часть бѣдствія? А ихъ ежечасно переносу тьму! Слабость, непростительное малодушіе, подходящее къ ребячеству: ну, просто глупость! Но что же мнѣ дѣлать? Чѣмъ побѣдить себя? Чѣмъ, утолить боль душевную, раждающуюся отъ безпрестанно-грызушей меня мысли: я огорчилъ всѣхъ, выводя дѣянія людскія; я ожесточилъ ихъ противъ себя! Я не буду видѣть отъ нихъ ни сожалѣнія, ни участія въ скорби моей!

31-го марта 1841 года.

XVIII. Бѣдная моя Анна Григорьевна, истощивъ всѣ увѣщанія, всѣ убѣжденія, видя меня глубоко-страдающаго и не находя никакихъ средствъ успокоить и вразумить меня, рѣшилась согласиться со мною... Мои страданія усиливались отъ воображенія...

Наконецъ положеніе мое стало невыносимо! Анна Григорьевна открыла все брату моему, здѣсь же, на Основѣ, живущему. Тотъ испугался моего состоянія и потребовалъ, чтобы я прибѣгнулъ къ лѣченію. Я самъ видѣлъ слабость, глупость свою; но волненіе было во мнѣ произвольное; ничто не могло меня образумить, и даже самъ я сознался, что душа моя въ необыкновенномъ состояніи. Докторъ нашелъ положеніе мое очень серьезнымъ и находилъ необходимымъ кинуть мнѣ кровь, но остановился на сильныхъ лѣкарствахъ... Однимъ словомъ, въ то время, если бѣ имѣлъ возможность, я бѣжалъ бы на край свѣта, чтобы даже не слышать о людяхъ! Самое напоминаніе объ Основѣ и ея кѣ потрясло меня!

15-го марта 1841 года.

XIX. Одно только въ письмѣ вашемъ не больно было, но насмѣшило васъ, что вы отсылаете меня къ постороннимъ лицамъ. Кому повѣрилъ бы я? Около меня ежеминутно была Анна Григорьевна, увѣрявшая меня насто-

ятельно, что я не так действую — вы не одобрите меня. Это самое утверждал и брат мой, принимавший в положении моем искреннее участие... Я слушал их. В. А. Жуковский так давно видел меня, так мало знает меня, что я думаю, с трудом припомнить обо мне; и тогда, что ему за нужда поддерживать меня? Г.г. Погодин и Максимович знакомы по письмам; но им не открыта душа моя, чувства! Нет, почтеннейший друг, ни к кому никогда не отнесусь я за руководством.

13-го сентября 1841 года.

XX. Прилагаю у сего статью о Гаркуше. Гаркуша именно был, существовал и с такою целью действовал. Вся Малороссия и теперь помнит его от некоторых лиц, знавших его, слышавших суждения его и от некоторых благодетельствованных им лиц; все это слышано и изложено в точном духе его; городничиха, со всеми действиями своими и в действиях своих против Гаркуши, изложена по всей справедливости. По содействию у нас она купила имение и хвалилась геройством своим против Харцыза. Все объясняю для того, чтобы не подумал кто, что это идеальный характер. А что слыл он во всеобщем мнении разбойником, то это не винить его. Кто мог постигнуть цель его? Смотрели издали и судили о действиях его, не входя в намерения, как теперешние критики не смотрят на цель сочинения, а наблюдают у места ли поставлены запятая, ъ, ы, изящество бумаги и прочие важные предметы... Какова латынь в статье? Но и это все, то-есть, страсть Гаркуши украшать речь свою латынью, и все это истинно: молодой человек, в конце, много и хорошо мыслить; но правильно ли я изложил свои мысли? Много бы обязали, если бы все, сказанное им, привели бы пером своим в стройность и дали бы силу речам его, которые бы действительно могли просветить заблудившийся ум самонадеянного Гаркуши. Согласитесь, что в суждении молодого человека — вся сентенция, и потому нужно бы, чтобы она была во всех частях обдана.

29-го октября 1841 года.

XXI. Представление меня к должности пошло отсюда, вместе с другими председателями, на утверждение; но как оно рассматривается во многих инстанциях, проходить чрез Сенат, то медленность необходима. Мы платим за приготовленную квартиру и живем у себя; топим здесь, топим и там, в ожидании, что нужно будет перебраться немедленно!

7-го февраля 1842 года.

XXII. На счет здоровья вашего я был успокоен коротеньким письмом вашим через г. Вильсона, писанным в самый новый год. В те часы вами писанным, когда я здесь близок был к смерти. Болезнь схватила меня в первые часы нового года, и теперь еще я не подкрепился.

13-го июня 1843 года.

XXIII. Г. Григорьев, гостивший, по занятиям своим, у нас в Харькове, обещал лично доставить мое письмо к вам, почтеннейший друг наш; Петр Александрович и объяснить вам о нашем положении, в некоторой части ему известном. Здоровье мое все попрежнему, и подчас, урывками пишу, что случается. Духом страдаю очень, но силюсь, чтобы силы души и тела сохранить. Не вижу конца своим неприятностям... Будьте здоровы. Не оставляйте нас в своей памяти и верьте и искренней любви и уважению преданнейшего — Григория Квитки.

II. Листи Анни Григоровни Квитки до П. А. Плетньова.

1-го февраля 1839 года.

I. Я — Вульф, первая, выпущенная в 1817 году, и на другой же год из пепиньерок отправленная, по воле императрицы Марии Феодоровны, в Харьковский Институт, где, находясь два года, вышла замуж за основателя и члена сего же заведения, ныне известного Грицька Основьяненка.. Вы справедливо сказали, что я счастлива, ибо какое благо в мире может сравниться с тем неоцененным сокровищем, которое я имю в моем муже-друге! О как вы хорошо разгадали эту редкую душу! Вы пишете, что я напомнила вам одну из счастливейших эпох вашей жизни; эти слова воскресили и в моей душе приятнейшие воспоминания юности моей, когда я безпечная, веселая, думала, что весь свет заключается в стенах институтских и что быть пепиньеркой есть такое счастье, с которым ничто сравниться не может, а вступить в классный дамы, чего я только тогда не ожидала, значило уже устроить свою судьбу навек. Но вот как судьба разрушила все мои планы; мне дали чин классной дамы, но с каким пожертвованьем? Чтобы я вехала в Харьков! И до сих пор живо помню, как поразило меня это известие; и когда я уже увидела, что это неизбежно, что я должна разстаться с Институтом и с моими милыми подругами, я думала, что умру с отчаяния! Остальное вам известно: однакож, вышедши замуж, я не переставала мечтать о Петербурге, и часто просила моего мужа найти какую-нибудь должность и перебраться туда; но он, любя свою родину и привязан будучи к своим родным, никак на то не рвался! Так прошли год за годом; и вот я уже восемнадцать лет постоянная жительница Малороссии... нет, двадцать, потому что два года была классной дамой. Первые десять лет жили мы в самом городе, где и тогда я редко бывала в свете; а вот восемь лет, как я веду жизнь совершенно-отшельническую, живя на Основ, которая тогда оживляется, когда кто из родных придет, как прошедшее лето я провела с милой и любезной теще Башуцкой.

Сентябрь 1839 года.

II. Почему вы находите, что Галочка существо неземное? Право мне жаль, что вы так думаете, чтобы в простом быту не было благородства души и возвышенных чувств! Я вас могу уверить, что Галочка существовала и что теперь есть в том месте, где она жила, люди, которые

разсказываютъ о ея умѣ и о красотѣ ея столько похваля, что онѣ даже въ пѣсняхъ сохранились... Извините, что я такъ горячо вступилась за Галочку мое милое дитя, которое тѣмъ для меня болѣе интересно, что это истинное происшествіе, о которомъ давно просила мужа описать его.

III. Листъ Г. Ф. Квѣтки до Жуковскаго.

3-го декабря 1841 года.

I. Удостоенный лестнаго вниманія вашего превосходительства, въ проѣздѣ вашъ черезъ Харьковъ, и принявъ совѣтъ вашъ писать сцены изъ губернскаго быта и дворянскихъ выборовъ, я свелъ все въ одной повѣсти и поставилъ лицо, страдающее отъ различныхъ угнетеній, не безъ разсудка вовсе, но по корыстолюбивымъ видамъ гонимаго до того, что его лишили даже воспитанія, на которое онъ, по роду и состоянію своему, имѣло полное право. За отнятіемъ сего блага, онъ страдалъ отъ того вездѣ и отъ всѣхъ цѣлую жизнь свою. Притомъ же, я полагалъ, что если онъ будетъ умнѣе, то не съ той уже точки будетъ смотрѣть на вещи и на все, встрѣчающееся ему, и перескажетъ уже не такъ, какъ прилично съ понятіями, одному ему свойственными.

IV. Листи Гр. Ф. Квѣтки до М. А. Максимовича.

I. Милостивый государь Михаилъ Александровичъ! Отзвѣвъ вашъ, коимъ вы почтили меня, принесъ мнѣ важное утѣшеніе. Пріятно мнѣ было узнать, что вы, такъ много трудившійся и стяжавшій для нашей родной литературы и вообще для наукъ пользы, обратили вниманіе на мою болтовню. Давно роилось во мнѣ желаніе сблизиться съ вами и хотя въ легкія сношенія войти, и вы были такъ внимательны, что сами отыскиали меня. Благодарю васъ за умноженное удовольствіе. На требованіе ваше поучаствовать въ составленіи „Кіевлянина“ скажу вамъ со всею откровенностію: пишу не по наряду, не дѣлаю изъ сего работы по обязанности, а такъ, какъ придется. Вспомните какая Маруся, Галочка, отъ нечего дѣлать — напишу и такъ написанное все отправилъ къ пріятелю въ Петербургъ; онъ уже дережируетъ всѣмъ, и я въ распредѣленіи пьесъ вовсе не участвую и часто, получая какой журналъ, не ожидая въ немъ своей пьески, нахожу ее нечаянно. Теперь у меня совершенно нѣтъ ничего ни готоваго, ни придумываемаго; какъ вамъ пьеска нужна была бы теперь, чтобы „Кіевлянинъ“ не задержано явился предъ добрыхъ людей къ новому году.

Мысль ваша, чтобы издавать что-либо по насъ кій мови, кажется, съ наступающимъ годомъ должна осуществиться. Уже подана докладная записка (такъ по крайней мѣрѣ извѣщаютъ меня), чтобы дозволено было при „Отечественныхъ Запискахъ“ на 1840 годъ издавать 4, 6, 8 прибавленій на малороссійскомъ языкѣ. Ожидаемъ рѣшенія. Матеріалы есть; редакторъ г. Гребенка, который вамъ извѣстенъ; редакция не понесетъ убытковъ, по крайней мѣрѣ на первый годъ. Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіемъ гласно проповѣдующихъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 мил. говорятъ, который имѣетъ свою силу, свои красоты неудобозыяснимые на другомъ, свои обороты, юморъ, иронию и все какъ будто у порядочнаго языка. Главное у насъ не рѣшено:

какого или чьего правила держаться въ написаніи словъ? ѣ, или и, ы, или и? и проч. и проч. Столько раскольниковъ у насъ по этому предмету, что нужно бы составить вселенскій соборъ изъ всѣхъ сектъ и дѣло рѣшить. Признаюсь, я поневолѣ остался при правописаніи, названномъ вами „харьковскимъ“, съ нѣкоторыми измѣненіями. Оно ближе къ порядку: писать какъ выговаривается, когда нѣтъ твердыхъ, постоянныхъ правилъ, которыя, если правила, то должны быть во всѣхъ отношеніяхъ правильны. Пока до собора, то хотя бы списывались. Я предложилъ бы и свои мысли; показалъ бы ихъ на дѣлѣ, но здѣсь нельзя произвести одной литеры не новой, но съ знакомъ; въ столицѣ же насъ не поймутъ и не сдѣлаютъ по желанію. Если нашъ планъ о прибавленіяхъ къ „Отечественнымъ Запискамъ“ не состоится по обстоятельствамъ, не отъ насъ зависящимъ, то обдумайте: не можно-ли въ нашемъ Кіевлянинѣ удѣлить какого „закапелка“, куда бы мы могли складывать свое „збижье“. Много было бы благодарностей отъ жаждущихъ читать свое родное. Кажется, что будутъ сего ожидать въ Кіевлянинѣ, который безъ всякаго сомнѣнія, приметъ какъ составленное авторомъ такъ извѣстнымъ.

Не взыщите за неисполненіе вашего требованія и не накажите меня прекращеніемъ переписки. Уваженіе и благодарность за труды ваши всегда сохраню къ вамъ въ полной мѣрѣ и съ душевною преданностію имѣю честь быть всегда, милостивый государь, вашъ покорный слуга, Григорій Квѣтка.

3-го октября 1839 г., Харьковъ.

II. Къ сожалѣнію, хотя бы и могъ сообщить свѣдѣнія о Головатомъ собраннныя мною, но пославъ вмѣстѣ съ прочими въ Петербургъ, вижу изъ объясненія, что статья эта будетъ помѣщена въ „Отечественныхъ Запискахъ“. Вирши, желаемой вами, не имѣю, но буду стараться отыскать вѣрный списокъ. Кажется, она не Головатаго, а только въ дни славы Таврическаго она извѣстна стала и, сколько помню, тогда называли когѣ-то другого сочинителемъ. Головатый же въ то время былъ уже коротко знакомъ съ отцомъ моимъ и потому все относящееся къ нему насъ интересовало, и мы дѣти, знали бы, что вирша имъ сочинена, а то, не смотря на занимавшую насъ и твердую наизусть виршу, мы не относимъ ее къ Головатому.

13-го августа 1840 г., Харьковъ, на Основѣ.

III. Милостивый государь Михаилъ Александровичъ! Поверхностно судя, я много виноватъ за мою невнимательность, даже неблагодарность; но если повѣрите, такъ желаніе исполнить требованіе ваше вовлекло меня и вину предъ вами. Лестное ваше приглашеніе участвовать въ полезномъ изданіи вашемъ и вниманіе присылкою мнѣ одной книжки его чувствительно меня тронуло, и я съ полною охотою, съ большимъ усердіемъ приступалъ къ исполненію требованія вашего — и все приступалъ. Не смотря на всѣ сѣуды и пересуды, толковые и безтолковые, я самъ сдѣлалъ заключеніе, что въ „Кіевлянинѣ“ должно быть все относящееся, больше или меньше, къ Кіеву, косвенно, прямо, бокомъ, а все чтобъ сосредоточивалось на немъ и относилось-бы хотя къ краю. Ставъ на этой точкѣ, я терялся, что и о чемъ написать? Исторія не моя часть и ничего бы новаго, неизвѣстнаго не сказалъ; бывши одинъ разъ, 40 лѣтъ назадъ, мѣстностей вовсе не зналъ; хотя бы что и придумалось, такъ же не знаю, какую улицу повести и куда привести. Чудака какого, въ родѣ Халаявскаго или тому под., мой

ближайшей цензурь, жена моя, не одобрила изъ уваженія къ мѣсту, освященному столькими святынями, а изъ Кіева не должно было выступить!

Согласитесь, что при такихъ условіяхъ задача была не легка, а тутъ еще служба, домашнія заботы, все съ своими требованіями, отвлеченіями отъ долга, почитаемаго мною необходимымъ, святымъ. Наконецъ кое-какъ уладивъ, принявшись за память и вспомнивъ о св. мужѣ о. Іліи, бывшемъ въ мое время (1830 г.) и о сдѣланномъ имъ необыкновенномъ приѣмѣ семейству, посѣтившему его съ желаніемъ услышать назидательное слово или принять что на благословеніе, гдѣ и я былъ въ числѣ жаждущихъ, но съ прочими отошелъ съ однимъ удивленіемъ. Приклеивъ къ тому ни то ни се, составивъ кое-что, осмѣливаюсь при семъ препроводить на ваше разсмотрѣніе. Полную волю имѣете поступить съ тетрадкою, какъ вамъ угодно: помѣстить ли ее или оставить безъ вниманія. Въ первомъ случаѣ убѣдительно просилъ бы васъ разсмотрѣть, прилично ли заглавіе и буде нѣтъ, дать другое; негладкости, шереховатости въ слогѣ, излишекъ мѣстоимѣній и проч. и проч. — ужъ не отказать исправить. Я пишу съ плеча, а отъ невниманія къ новому письму художественности у меня не найдете, и я не умѣю, не могу нею заняться, и не нахожу ее у себя, какъ ни стараюсь; а отъ того каждая моя тетрадка всегда выходитъ въ такомъ точно видѣ, какъ ю же предъ собою видите. Начну исправлять, перемараю, увижу, что еще хуже; примусь передѣлывать, и до того измараю, что брошу. Всему виною суетности. чтобъ не услышать приторнаго замѣчанія, на которыя такъ щедръ нынѣшніе судьи, всявшіе на себя службу, какъ они называютъ къ которой ихъ никто не приглашалъ и не возлагалъ на нихъ обязанности, яко несоотвѣтствующей силамъ и разумѣнію ихъ. Итакъ чѣмъ богаты тѣмъ и радъ.

„Кіевлянинъ“ вашъ молодець. Конечно онъ еще птенець; идетъ и осматривается, говоритъ и оглядывается; но дайте ему опериться, тогда онъ взлетитъ орломъ, налетитъ соколомъ. Только дай, Боже, почтенному издателю терпѣнія и равнодушія или даже презрѣнія къ пискамъ нетопырей, немогущихъ отличить, а принимающихъ и гнилушку за свѣтъ. Настаиваю моею убѣдительною просьбою, подарите меня вашимъ разсужденіемъ о малороссійскомъ писаніи. Просвѣтите меня. Найдете въ V-ой книжкѣ „Маяка“ письмо мое, которое (къ удивленію моему пущено въ свѣтъ) писано за-просто къ Бурачку, такъ, желая знать его мысли о томъ, и писано чуть ли не въ февралѣ, но въ мартѣ навѣрное. Что вы скажете на мнѣніе мое, о чемъ я или уже писалъ къ вамъ, или располагалъ еще писать. Это о введеніи „и“ стариннаго и въ печатномъ имѣющагося. Разрѣшите меня скорѣе. Если бы я зналъ, что „Маякъ“ тиснетъ письмо мое, я написалъ бы яснѣе. Но сдѣлано — и я читаю со вздохомъ.

Да и къ чему мы занимаемся своимъ правописаніемъ, когда великіе мудрецы проповѣдуютъ, что и языка такого нѣтъ, и мы русскіе слова, формы переворачиваемъ въ свои хохлатые, бородастые и проч. и проч. Смѣхъ писать, но размысливши горюешь!.. И это пишетъ во всеуслышаніе мужъ, славящійся ученостью? Что же наши пѣсни, думы, пословицы, поговорки, выраженія въ лѣтописяхъ, которыхъ и подобно ни одинъ москаль не скажетъ.

Протягиваю къ вамъ руку, дружески пожимаю вашу и умиленнымъ голосомъ говорю вамъ: не сердитесь на мое замедленіе, не взыщите за статью, какова есть, и не лишайте добраго расположенія искренно васъ уважающаго и преданнаго вамъ Григорія.

24-го декабря 1840 г., Основа.

IV. Милостивый государь Михаилъ Александровичъ! Я уже не зналъ, что и думать, не получая отъ васъ вѣсточекъ, какъ вдругъ письмо ваше и обрадовало меня и огорчило, что вы болѣзную. Прежде всякаго объясненія, позвольте предложить вамъ и убѣдительно просить обдумать предложеніе мое. У насъ при университетѣ профессоръ Ванцети чудеса дѣлаетъ съ глазами: выльчиваетъ совершенно, возвращаетъ зрѣніе; операціи, сопровождаемыя блистательнымъ успѣхомъ, изумительны. Не найдете ли полезнымъ поручить ему себя? Можетъ слава его дошла и до васъ. Чтобы вы не слышали о немъ, заранѣе увѣряю, все справедливо. Даже простой народъ, оставляя своихъ знахарей и предрасудокъ, что такъ „починено“ и что „никто не можетъ согнать бѣды, кромѣ того, кто наслалъ“ и тѣ отъ всѣхъ мѣстъ стекаются къ нему, какъ къ вѣрному цѣлителю; и еще не слышно, за какую бы глазную болѣзнь онъ не взялся и не излѣчилъ бы ее. Тутъ переѣздъ не далекъ; жить у насъ не дорого и, искренно скажу, не скучно проведете это тягостное время; многіе васъ знаютъ и не дадутъ скучѣ возобладать вами. Вы и не замѣтите, какъ лѣченіе кончится къ совершенному успокоенію вашему. Въ этомъ случаѣ эгоизмъ отвергаю въ сторону: одно мое утѣшеніе было бы, что вы получите совершенное исцѣленіе отъ болѣзни, а какое бы я имѣлъ наслажденіе, познакомаясь съ вами лично, бесѣдовать съ вами, объ этомъ молчу. Если мое предложеніе близко къ дѣлу, то можетъ нужно прежде списаться? Въ такомъ случаѣ, все что вамъ угодно передать ему или, что и лучше всего, изложить на бумагѣ точное описаніе болѣзни, я передамъ ему и мнѣніе его поспѣшу доставить къ вамъ. Подумайте, право. Теперь объ обязательномъ одолженіи вашимъ; помѣстите статью мою въ вашемъ Кіевлянинѣ. Названіе „Добрый панъ“ очень и очень удовлетворительно, точно, и, что главное въ нашемъ (здѣшнемъ) видѣ, незатѣйливо. Прекрасно, благодарю. Благодарю и за исправленіе вмѣсто Четъ — минеи Патерика; сътую на себя, что мнѣ это не пришло на мысль самому; авторъ такъ близко къ лаврѣ. Схимникъ мой дѣйствительно нарушилъ обѣтъ свой при приѣмѣ сего образа: забылъ о немногоглаголаніи и даже о молчаніи; болѣе общую христіанскую обязанность забылъ: принялся за осужденіе ближнихъ. Не подобаешь ему тако. Потрудитесь и рукою властною, какъ несущій на себѣ всю ответственность въ проступкахъ нашихъ сотрудниковъ, урѣжьте ему язычокъ, чтобъ не болталъ лишняго, а все, что думалъ, сказалъ бы однимъ словомъ. Я самъ видѣлъ неизбѣжный мой порядокъ, отъ котораго не могу воздержаться, много и пусто глаголаніе. Отъ поспѣшности не перечисляю ничего и не забочусь объ округленіи мысли, дую съ плеча. Вамъ располагалъ объяснить это и просить о трудѣ въ исправленіи; удивляюсь, если забылъ. Полное и неограниченное имѣете право измѣнять, отмѣнять, сокращать и дополнять, все что угодно. Оно ваше и вы, принявъ его въ массу, отвѣчаете за выборъ и отдѣлку. Это право неотъемлемо, и я не надивлюся, если другіе за такія поправки сътуютъ.

Вообще доставка журналовъ къ намъ разстраиваетъ все и охлаждаетъ наше желаніе заниматься ими. На наступающій годъ обѣщаютъ доставку самую вѣрную и поспѣшную. Увидимъ, не останемся ли и паки при одномъ обѣщаніи, какъ и въ прежніе годы. На г. Полякова совѣтую жаловаться Петру Александровичу Корсакову, одному изъ издателей Маяка. Я посоветовалъ здѣсь одному, также обманутому Поляковымъ, и тотъ съ первою почтою получилъ всѣ запоздалыя книжки. А Маякъ не „Сынъ Отечества“ съ компанією, стоитъ подлѣпотать о немъ, будете довольны.

Письмо мое, не для печати писанное, а къ неудовольствію моему

оглашенное, не стоит вниманія далѣе мысли о литерѣ „и“ въ малороссійскомъ писаніи. Все мое вниманіе оканчивается на старинной рукописной иже со знакомъ, дѣлающемъ ее мягкою, какъ мы выговариваемъ ѣ для различія отъ обыкновеннаго „и“ и чтобы не пестрить словъ и.

Обдумайте же предложеніе мое и, съ Божимъ благословеніемъ, приступите къ исполненію. А всего лучше: да пошлетъ вамъ Богъ, и безъ латинскихъ снадобьевъ, совершенное освобожденіе отъ всѣхъ болѣзней и укрѣпленія въ здоровьи. Благодарю за доброе расположеніе ваше, искренно преданный Григорій Квитка.

Поздравляю спасительно съ праздникомъ и желаю, чтобы старый годъ унесъ отъ васъ все тягостное и непріятное, а новый доставилъ бы все по желанію.

Для приличія не нужно ли, чтобы усталые богомольцы спѣшили скорѣе дойти до добраго пана и тамъ успокоится? Это бы объясняло заглавіе. Если найдете нужнымъ, вложите кому изъ нихъ въ уста такое желаніе — дойти до добраго пана или что-нибудь въ подобномъ родѣ.

V. Листи Г. Ф. Квітки до Н. І. Шредера.

23-го марта 1839 года.

I. Простите авторскому самолюбію, заботливому о своихъ писаніяхъ! Дворянскіе Выборы сорвались у меня съ языка; въ брульонѣ схвачено было и почти противъ воли въ такомъ видѣ и напечатано, до того безобразно, неприбрано, что я отрекся и отрекаюсь отъ нихъ. Малороссійскія повѣсти помѣшаю въ переводѣ въ „Современникъ“. Первая „Маруся“ была читана ихъ И. Величествамъ, В. К. Маріѣ и Ольгѣ Николаевнамъ. Государыня императрица изволила присутствовать при чтеніи и удостоила его особаго вниманія. Государь цесаревичъ, читая присланное ему въ Венецію, изволилъ читать съ наслажденіемъ. Всѣ повѣсти — разныхъ родовъ и большею частію малороссійскія съ сохраненіемъ всѣхъ оборотовъ и манеръ въ изъясненіи! Кромѣ стариковской слабости, съ примѣсью свойственнаго авторамъ тщеславія, моя цѣль еще и та, что, когда Елизавета Дмитриевна все это прочтетъ, она будетъ имѣть понятіе обо мнѣ... Старый же другъ, прочитавъ, разсмѣется и скажетъ: „Вотъ, отщельникъ! А четки? а Куряжскій Монастырь?“ Чего-то я не прошель и не испыталъ... Въ гремящемъ повсюду альманахѣ „Утренняя Заря“ есть моя повѣсть... Мои герои и героини все въ квиткахъ и запаскахъ, все здѣшнихъ мѣстъ.

26-го октября.

II. Родственница наша, госпожа Башуцкая, бывъ лѣтомъ у насъ, рассказывала объ энтузіазмѣ, съ какимъ хватали „Халаявскаго“ при появленіи его въ журналѣ, и желали видѣть скорѣе окончаніе. Мы не ведемъ разсѣяной, шумной жизни; кругъ знакомства нашего весьма ограниченъ, хотя и близъ города, но живемъ въ деревнѣ, по деревенски, соблюдая все приличіе при явкѣ въ свѣтъ, чуждаясь оба всякаго вѣтреннаго шума и суеты. Новая должность потребуеъ жизни въ городѣ, ближайшихъ отношеній къ домамъ или семействамъ начальствующихъ; для этого нужно необходимое приличіе. У насъ нѣтъ экипажа... Покорнѣйшая наша просьба, когда начнется выручка въ нашу пользу, изъ изданія г. Финшера, то денегъ не вы-

сылать къ намъ, а собирать ихъ у васъ. Когда соберется ихъ столько, что можно что-нибудь предпринять, тогда будемъ беспокоить васъ о покупкѣ кареты. Деньги намъ ни на что болѣе не нужны, какъ на снабженіе себя необходимымъ. При собственности, по мѣсту, буду получать 4.000 р. асс. жалованья, слѣдовательно, городская, неблестящая, а свойственная намъ жизнь обезпечена.

VI. Лист до Шевченка.

23-го октября [18]40 г. Основа.

I. Десь, я думаю, ні з однимъ чоловікомъ і ні з якимъ письмомъ не було того, що мені було з вами, мій коханий пане, Тарас Григоревич. Щось дуже не просто почалося і до чого-то воно дійдеться — побачимо. А почалося із почину, що вас я кріпко улюбив, знайшовши таке мякесеньке серденько і душу чисту мов хрусталь. Улюбив, кажу вам, та не знаю — кого, і хто він і де він і як його назвати? Хтось такий, а люблю кріпко; хоч би і у вічі побачив, то не пізнав би, бо з роду не бачив і не знаю, хто такий є. Ось слухайте, батечку, як нас з самого першу зводило до купи.

Сидимо ми у двох з мою жіночкою та де об-чимъ базикаємо, аж ось і примчали нам книжок, знаєте тих, которими нас дурників обдурюють, грошки поперед злуплять, та й пишуть і дрюкують московську нісенітницю, як яка разляпушка вбивалася об своєму бахурові, або як який живчик одурив джинджигилясту панянку, що боялася і на людей дивитись, а тут... треба коліску дбати... Оттаке усе пишуть, звісно москаль: він по своїй вірі так і пише. Оттаких-то книжок нам нанесли, а тут і письмечко... не відгадаю від кого. Я узяв, та гарненько і розпечатав. Господи милостивий! се ж по нашому! Читаю... ну, ну! Сміємося з жінкою, як у вас там поводилося з панею, що усе каже: pardon..., а далі як почали вірші читати, так ну! Бодай ви мене не злюбили, коли брешу: волосся в мене на голові, що вже його і не багацько, та і те навстопужилося, а біля серця так щось і щемить, у в очах зеленіє. Дивлюсь: жіночка моя хусточкою очіци втира. „Отсе так“, кажу, „хтось мудро написав і живо усю правду списав — хто ж такий? Перебендя... Вгадує же його, що і хто воно таке є... не знаємо.“ Послали до мого брата, що край нас живеть, і що то за чоловік: бував не тільки у Москві, у Києві, та у самому Петенбурсі бував, і зайців добре стріля, та й лисиця не попадайся, так і вшкварить; так і той, прочитавши, поплямкав та й сказав: „хто такий писав, не звісно, а дуже розумно написано.“

Ну, що ж нам робити? як до „Перебенді“ звістку подати, що його думка пала нам на душу і так полискотала її, мов чорнява дівчина з карими очіцими біленькими пальчиками пошурудурила за шиєю? як обізватись? куди? через кого? Оттак сумуємо, а думкою вашою частенько потішаємося. Аж ось у одній книжці читаємо звістку, що, каже, є написаний Кобзар, от з такими думами і піснями, та і списав одну; а ми з жінкою так і вдарились об поли і кажемо: „се Перебендя, непрімінно Перебендя!“ Ну, тепер знаємо, що списав сі думки пан Шевченко, та хто він? та де він? як до нього відізватись? Не вже ж зробити, як Євгеній Павлович [Гребінка] зробив, що написав: Грицьку Основяненку, та так і пустив. Так добре ж, що поштарі наші уторопали, де мене знайти, а у вас, кажуть, город троха чи не більш і самих Кобеляків і вулиць більше: де ж там знайти без імення? Оттак і розсуждаємо і думаємо написати до пана Шевченка та й послати у журнал який-небудь. Так що ж бо? Треба написати по нашому, а москаль,

щоб журнал компоує, закопилить губу та й не схоче дрюковати. Не приходиться А, головонька бідна! Так собі сумуємо і такі піджидаємо, чи не озветься сам пан Шевченко до нас, і усе ждемо, не знаючи, що робити... Аж гулькі тільки-що позавчора несуть з пошти письмо і книжечку. А письмо пише Петр Іванович Мартос, та й пише слово у слово так: „Посылаю Кобзаря, сочиненіе такого то. Оно было поручено авторомъ одному изъ его товарищей, ѣхавшему въ Малороссію, для доставленія вамъ (менѣ бы то); но какъ онъ ѣхаль не черезъ Харьковъ, то книга поступила ко мнѣ (къ г. Мартосу); при книгѣ было и письмо къ вамъ (ко мнѣ) отъ автора, но оно затеряно его товарищемъ.“

Оттака то кумедія лучилася з вашими письмами!

А книжку, як розгорнув, дивлюсь: Кобзар, та вже дуже вичитаний. Дарма! я його притулив до серця, бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу. А що Катерина, так так-що Катерина! Гарно, батечку, гарно! Більш не вмію сказати. Оттак то москаліки-воєнні обдурюють наших дівчаток! Списав і я Сердешну Оксану, от точнісінько як і ваша Катерина. Будете читати, як пан Гребінка видрюкує. Як то ми одно думали про бідних дівчаток та про бузовірових москалів...

Ні, вже так, що ваші думки! Прочитаєш і по складам і по верхам, та впять спершу; а серце так і йока! Що б то, паночку-голубчику, як ви є так гарно складаєте вірші, що б то як-би ви мою Панну Сотниківну та розказали по своєму, своїми віршами: тогді б вона була дуже гарно розказана, і яка була добра і як постраждала*). Та ще б і змальовали її патрет, — бо чую, що ви лучче малюєте, чим борисівський іконописець, що салдата колить списав.

Не здивуйте на моє письмо і вибачайте, що тут є. Єй істинно! від серця я дякую і прошу: утніть іше що. Подіште душу, мов топленого масличка злийте на неї, а то від московських побрехеньок щось дуже вже до печінок доходить. Вірте, що шаную вас дуже і по вік вам щирій на услугу

Григорій Квітка або Основьяненко.

P. S. Коли ласка ваша буде що написати до мене, то спишіть і те письмечко, що пропало, коли усе згадаєте. Та ще що припишіть.

VII. Лист Т. Шевченка до Г. Ф. Квітки.

Петербургъ, 8-го декабря 1841 года. Къ Основьяненку.

I. Вибачайте, батечку, що найшлося, те і засилаю, а Ганнусю сьогодні нашвидку скомпоував, та і сам і не знаю, чи до ладу, чи ні; подивіться ви на неї гарненько та й скажіть щирю правду. Як побачите, що вона дуже безаца (бо вона мені так здається), то не давайте її дрюковати, нехай іде, відкіль взялась. Ще посилаю вам кацапські вірші своєї роботи, коли доладне що, то друкуйте а коли ні, то закурїть люльку, коли люльку курите. Це, бачте, пісня з моєї драми „Невѣста“, що я писав до вас, трагедія „Никита Гойди“. Я перемайстрував її в драму. Я ще одну драму майструю, назветься „Сліпая Красавиця“. Не знаю що з неї буде, боюсь, щоб не сказали москалі: *moursais sujet*; бо вона, бачите, з українського простого біту.

* Панна Сотниківна се російська повість Квітки про дочку сотника Мирона Петровича, що „сколола себя ножемъ, когда хотѣли ее кондукторы звалтовать.“

Посилаю вам білети на „Гайдамаки“, роздайте, будьте ласкаві. Та... ей Богу сором сказать, нема чим викупить з дрюкарні. Малюю вашу панну Сотниківну. Хотів кончить до Різдва, та й не знаю, бо тут тепер ні день, ні ніч, так черт зна що; прокинешся рано, тільки що заходишся малювати, дивися вже і ніч; отаке то лихо, тільки пензлі миєш, більш нічого. Спасибі вам і панові Артемовському за ласкаве слово. І спасибі всім тим, хто пише по нашому, або про наше. Покланяйтесь їм, кого знаєте і хто чув про мене. Оставайтесь здорові, не забувайте, а вас ніколи не забуде Т. Шевченко.

VIII. Листи інших осіб до Г. Ф. Квітки.

1. Лист Михайла Николаевича Загоскина.

1836 г. ноября 10-го (Москва).

Я прочелъ съ удовольствіемъ комедію Пріѣзжій изъ столицы, которую вамъ угодно было, при вашемъ письмѣ, доставить ко мнѣ; въ ней есть сцены истинно-комическія, и если бъ я получилъ ее прежде, чѣмъ Ревизоръ былъ данъ на здѣшной сценѣ, то она была бы непременно принята; но, такъ какъ главная идея этой пьесы совершенно одна и та же, какъ и въ Ревизорѣ г. Гоголя, то я почти увѣренъ впередъ, что эта пьеса не можетъ имѣть успѣха. Публика всегда чрезвычайно строга къ подражаніямъ, а увѣрить ее едва ли будетъ можно, что эта комедія написана прежде комедіи г. Гоголя; впрочемъ, если бъ это было и возможно, то и въ этомъ случаѣ ей покажется скучнымъ смотрѣть пьесу, которая во многомъ имѣетъ большое сходство съ пьесою, столько уже разъ игранною на петербургской и московской сценѣ.

Пріймите, милостивый государь, искренное увѣреніе въ совершенномъ моемъ уваженіи къ автору комедіи „Дворянскіе выборы“, которая, вѣроятно, имѣла бы величайшій успѣхъ, если бъ могла быть дана на здѣшной сценѣ.

2. Лист Володимира Івановича Даля-Луганського.

1840 года. (Число не назначено).

Золото, чистое, ненаглядное золото получилъ я отъ васъ въ подарокъ. Сколько у меня ни есть знакомыхъ, добрыхъ людей, въ вашихъ и другихъ мѣстахъ, сколько я ни старался вызвонить отъ нихъ что-нибудь, никогда и ни отъ кого не получалъ подобнаго подарка, никто не понялъ нужды моей такъ, какъ вы. Удивляюсь одному только: какъ можно выпускать изъ рукъ такіе дорогіе запасы! Я говорю отъ души, никому бы не дать этого, ниже первому и лучшему приятелю своему, а скупился бы этимъ, какъ кладомъ неоцѣненнымъ и берегъ бы для себя. Этого и за деньги достать нельзя, а у меня бы задаромъ никто не выпросилъ. Просить о продолженіи не смѣю; а падѣяться могу, ибо вы сами говорите: „вотъ вамъ, на первый случай;“ следовательно будетъ, или по крайней мѣрѣ, могло бы быть другое?

Если я не успѣю приступить въ самомъ скоромъ времени къ отдѣлкѣ вашего жемчуга, то можете во всякомъ случаѣ быть увѣрены, что я не пророню ни одного словечка изъ тетрадки вашей, а все пойдетъ современнымъ въ строку. Занятія этого рода меня утѣшаютъ и забавляютъ, радуютъ и питаютъ. Тотъ, кто нынѣ занимается изящною словесностью нашего на-

рода, того помянуть — коли не сучасники, такъ потомки. Пусть это будетъ мечта, сказка, да не за блядами же намъ гоняться...

Сдѣлайте одолженіе, благодарите сердечно почтеннаго издателя Погодицы за присылку книжки своей; благодарите его вдвое за благою мысль — приступить къ этому собранію, и подстрекайте, „не шиломъ, такъ мыломъ“ продолжать собирать и издавать все то, что ходитъ въ свиткѣ да въ кожухѣ. Отчего у насъ нѣтъ доселѣ достойной изящной словесности; развѣ мы не тѣ же люди, что нѣмцы, да голландцы? Или у насъ такъ земля родить, да такъ печь печеть? Совсѣмъ не то; мы попали не въ свою колею; мы сочинили какой-то книжный, надутый языкъ, пишемъ позаморски, русскими словами, и удивляемся, что насъ не читаютъ и не понимаютъ! Да, не понимаютъ, и не могутъ понимать, такъ точно, какъ кяхтинскіе китайцы говорятъ по-англійски такимъ говоромъ, котораго никто на свѣтѣ не могъ бы признать за англійскій языкъ; и англичане понимаютъ ихъ только по привычкѣ. Кто изъ русскихъ обжился съ словесностью нашею, тотъ читаетъ, кой-что понимаетъ; кто примется читать, надѣясь только на здравый умъ и на русскій языкъ, на коренной, простой русскій языкъ, тотъ будетъ стоять и слушать, какъ англичанинъ китайца. И лучшія произведенія знаменитѣйшихъ нашихъ писателей хворають этой болѣзью, все, что они пишутъ, нерусское по духу, нерусское по языку; оно прекрасно, если смотрѣть на него, какъ на прекрасный переводъ съ иностраннаго; а скажите, что это родное и вамъ природный русскій скажетъ: неправда. Но я залепортовался, и отмололъ съ плеча три страницы, писать на четвертую: милостивый государь, вашъ — и проч.“, да и печатать. Но я еще вспомнилъ: полно, разобрали ль вы моего „Пѣтушка“? Я такъ могу похвалиться, что у меня рѣдко кто, какъ полѣзеть рыться въ бумагахъ, разбереть то, что не для него написано; и хохлацкія вставочки?

И у меня бѣда похожа на вашу. Я, что ни посылаю въ Питеръ, все, какъ чорту на голову: не добьются ни складу, ни ладу, ни толку, ни отвѣту. Трудно печатать, коли не жить въ типографіи... Еще разъ благодарю за „Климку — Злодѣя“, за „Краденный зубъ“ и за „Вѣдму“, съ коими имѣю честь пребывать и проч.

3. Листи. Е. П. Гребінки до Основяненка.

14-го вересня 1838 року.

А. Давно, дуже давно я вас знаю, добродію, не один раз я одводив душу, балакаючи з вами, не раз плакав від щирого серця, слухаючи ваших казок, або реготавсь, як той козак, до не змогу — от що! А ви його й не знаєте! Ще недавно отце я вам казав, та й не я один, а всі наші — превелике спасибі за Козирь-дівку; з біса десь була гарна дівчина! Я читав ваше такеж рукописне, у цензури; прочитав та аж облизавсь! Та й подумав: Господи мій милостивий! Як то народ наш пише гарно по нашому, і чом от у тій журналі нічого такого не беруть? А далі згадав, що і у мене є зо дві, чи зо три приказок, та є знайомий чоловік Котляревський, та ще може зо два таких, що пишуть християнською мовою, та й кажу собі: а нехай я поклонюсь добрим людям, та зберу невеличкий: „Збірничок“, нехай собі ходитъ по білому світові, хай потіша православних! Еге, так? Так я до вас з прошенієм: будьте ласкаві, пане Грицьку, пришліте який-небудь казень — люблящому і почитающому вас землякові Е. Гребінці. — P. S. Не можете ли достать чего малороссійскаго у Гулака - Артемовскаго?

12-го жовтня 1838 року.

Б. А мабуть то мало і я зрадовавсь, як получив від вас одвіт, мій коханий паночку! Бо бачите, я хотів і мав вас за доброго чоловіка, а все-таки не знав вашої натури, думав і так і сяк, і тее сее. Жду і не дождусь „Оксани“! І отбою нема од наших хлопців, а їх таки є з московський десяток! Як я їм сказав, то тільки й річі: „а що приїхала?“ Я й гримпу на них: „Та кажу, що ні! одвжйтесь від мене!“ то вони й підуть сердешні, носи повісивши, мов тії лелеки, далєбі що правда! — На ваше предложеніе обь изданіи „Литературныхъ Прибавленій“ на малороссійскомъ языкѣ я говориль съ журналистами, и согласиль Кр.*** издать четыре „Прибавленія“ въ годъ при новомъ журналѣ, съ 1839 г., „Отечественныя Записки“. Всѣ литераторы, которые имѣють въ себѣ довольно гордости и не могутъ подчиняться деспотизму Сен-***го, будутъ въ немъ участвовать: всѣ порядочные люди. Редакція поручила мнѣ пригласить васъ участвовать и на русскомъ языкѣ! — До зобачення же, мій коханий пане: нехай від вас одмахують крильцями Божі янголи усяку напастъ; нехай ваша доля насипа ваші комори борошном і кишені золотом; нехай ваша жінка і діточки цвітуть, як маківочки; сього щиро бажа вас дуже кохающій Е. Гребінка. (Приписка на боку листа: Не здивуйтесь, що погано пописано! Така моя вдача: не вивчили добрі люди краше писати)!

18-го листопаду 1838 года.

В. Добре, добре, паночку! Хіба ж я коли від діла цуравсь? Я й сам свиту зняв би, та робив би, аби було що! Изданіе „Прибавленій“ должно быть подь моимъ смотрѣніємъ, бо я трохи тямлю чоловічеську мову... Ми мусимо зробити чотирі книжки: першу у марті, другу у конці мая, або у іюні, третю к Семену, або к Воздвиженню, а четверту у Пилипівку, геть туди к Різду, після Савви, або Зачатія. А ще тут є у мене один земляк Ш***о, що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки помокни, та вдарь руками об поли! Він міні дав гарних стихів на Збірник. А отті бандуристи, що ви прислали міні, щось не тее! Ноти, коли хочете прислать, то краще з басом, бо бас у музиці, як чоловік у семі, не дуже то виспіває, але дає усьому порядок, він голова... Уже, як хочете, а я вам признаюсь, паночку, що люблю вашу жінку, зроду не бачив, а чуючи, що вона дуже стало-бить мудра. Краевскій чрезвычайно радъ видѣть вашего Халаявскаго... Въ 1 № будетъ Марлинскаго: „Записки зачумленнаго офицера“ — обьяденіе! Изъ письма вашего вижу, что вы знаете Афанасьева; гдѣ онъ пропадаетъ? дайте ему мой адресъ и попросите написать ко мнѣ. Бувайте здорові, з жіночкою!

IX. Спомини про Г. Ф. Квітку.

Валеріана Андрієвича Квітки.

А. Дядя мой женился уже не въ молодыхъ лѣтахъ, около 1820 года, на одной изъ классныхъ дамъ, присланныхъ и рекомендованныхъ въ Харьковскій Институтъ Императрицею Марією Феодоровною, на А. Г. Вульфъ. Онъ былъ тогда дѣятельнымъ членомъ Совѣта Института, и сблизился съ будущей своей женой, хотя при нѣкоторой сентиментальности, онъ былъ

Вырвавъ свободную минуту, я спѣшу, бывало, въ Харьковъ, ѣду на Основу и остаюсь почевать у старика, а утромъ отправляюсь съ нимъ въ городъ. Анна Григорьевна всегда присутствовала при нашихъ бесѣдахъ. Я былъ потомъ въ Москвѣ и написалъ для „Москвитянина“ разборъ его повѣстей. Я говорилъ, что малорусскія повѣсти Основьяненка неизмѣримо выше тѣхъ, которыя пишетъ онъ по-русски. Это, какъ узналъ я, огорчило старика. Хотя по возвращеніи изъ Москвы, я бывалъ у него снова, но замѣчалъ уже нѣкоторую холодность въ нашихъ изъясненіяхъ; самыя письма его были уже безъ теплоты, нѣкогда ихъ согрѣвавшей, а пріязнь наша постепенно остывала, хотя я, съ моей стороны, нисколько не перемѣнился. Въ остальное время пребывания моего вблизи Харькова, я посѣщалъ старика, выйдя изъ военной службы въ отставку; я съ нимъ иногда переписывался; но, повторяю, неосторожно-высказанное мною мнѣніе въ „Москвитянинѣ“ охладило привязанность ко мнѣ Основьяненка. Хотя онъ всегда откровенно разсказывалъ мнѣ о своихъ литературныхъ дѣлахъ, о предпринимаемыхъ сочиненіяхъ, однако, несмотря на молодость, я понималъ, что статья моя невыгодно подѣйствовала на его самолюбіе. Разстались мы пріятельски, то-есть, съ обоюдной просьбой хранить другъ друга въ памяти. Такъ грустно кончилась наша пріязнь, начавшаяся подѣ влияніемъ искренняго дружескаго расположенія. Впрочемъ, онъ никогда не намекнулъ мнѣ о моемъ отзывѣ; его я слышалъ уже послѣ стороною.

3. Н. І. Ка—рова.

Г. Съ Г. О. Квиткою я былъ знакомъ съ 1838 по 1843 г. Это былъ старикъ средняго роста, съ плѣшивой головою, однимъ глазомъ (другой, въ лѣта юности, онъ выжегъ фейерверкомъ) съ пятнами на лбу, всегда въ темномъ платьѣ, или халатѣ, принимавшій посѣтителей въ гостинной въ родѣ кабинета, гдѣ обыкновенно онъ и писалъ. Сначала онъ жилъ въ двухъ верстахъ отъ города, на Основѣ, въ низенькомъ домицѣ, съ каменною оградомъ, на необозримомъ и почти пустомъ дворѣ. Почти противъ дома его возвышался деревянный огромный домъ брата его, владѣльца Основы. Потомъ я съ нимъ видѣлся въ городѣ, куда онъ переѣхалъ въ 1843 г. Наружность его квартиры не представляла ничего щегольскаго; мебель очень простая; тутъ не было никакихъ комнатныхъ украшеній. Жены его я никогда не видѣлъ въ шелковомъ платьѣ. Живучи въ городѣ, онъ часто бывалъ въ церкви, гдѣ становился на клиросъ, или въ алтарѣ, такъ что его нельзя было видѣть. Онъ былъ очень религіозенъ и почти наизусть зналъ не только обыкновенное Богослуженіе, но даже многіе праздничные каноны. Въ характерѣ его просвѣчивалось то смѣшеніе скрытности и искренности, простодушія и остроумія, которое такъ отгѣняетъ украинца. Онъ охотно давалъ свои сочиненія въ рукописяхъ знакомымъ, не оставляя у себя другого экземпляра, и безпрестанно жаловался послѣ, что у него „зачитывали.“ Недостатокъ класическаго образованія и знанія иностранныхъ языковъ онъ замѣнялъ здравымъ умомъ и любовью къ чтенію. Онъ постоянно, съ юношескимъ пыломъ, слѣдилъ за движеніемъ русской литературы, особенно не переводной. Съ рѣдкой добросовѣстностью и отсутствіемъ всякой тѣни шарлатанства, не позволялъ себѣ не только сужденій о томъ, чего не зналъ, но безъ ложнаго стыда признавался въ своемъ незнаніи; удалялся отъ разговоровъ не по немъ и, великій охотникъ до „анекдотовъ“, никогда не позволялъ себѣ говорить дурно о лицахъ, и о самыхъ извѣстныхъ чьихъ-нибудь дурныхъ поступкахъ отзывался съ сожалѣніемъ, стараясь прекратить разговоръ объ этомъ. Несмотря на старость, былъ крѣпокъ и свѣжъ, и только за нѣсколько мѣсяцевъ до смерти началъ слабѣть.

Жена его была женщина очень добрая и образованная. Она слѣдила за французскою литературою и даже за политикою, причемъ отличалась особымъ сочувствіемъ къ династїи Бурбоновъ. Говорю это потому, что ее постоянно можно было застать за чтеніемъ легитимистскаго журнала: „La mode“ хотя, мимоходомъ замѣтить, вовсе не была „femme à la mode!“ Она чрезвычайно любила своего мужа, гордилась его литературной славой и чуть не сошла съ ума послѣ его смерти!

Примітки до додатку.

- I. Листи Г. Ф. Квітки взято з книжки Г. Данилевського „Украинская Старина“ X. 1866., де вони приложені до біографії Квітки, написаної Данилевським. Друкуючи ці листи, Данилевський каже, що П. А. Плетньов дав йому більше, ніж 50 листів Квітки до нього. У Данилевського було на руках кілька сот листів Квітки до різних літераторів і від них до Квітки. Де які з цих листів надрукував він в уривках, „наскільки дозволяють намъ литературныя приличія.“
- Лист 2. Кінець листа від слів „Мой собственный цензоръ“ додано з тексту біографії Квітки.
- „ 3. Початок листа до слів „еже писахъ, писахъ“ взято з тексту біографії: ст. 177—8.
- „ 4. Початок листа до слів „иду далѣ“ взято з тексту біографії: ст. 227.
- „ 11. У Данилевського цей лист позначений цифрою XIII. Листів під номерами XI—XII немає. Далі йдуть листи XIV—XVII. В нашому виданні поставлено порядкові номери.
- „ 16—19. Взято з тексту біографії: ст. 246, 234—5, 235, 235—6.
- „ 20. У Данилевського цей лист позначено цифрою XVIII.
- „ 21—23—взяті з тексту біографії: ст. 236, 246, 247.
- II. Листи А. Квітки взято з тексту біографії: ст. 194—5, 228—9.
- IV. Листи до Максимовича були надруковані в „Кіевской Старинѣ“ за 1883 р. кн. 6. ст. 246—52.
- V. Листи Квітки до Шредера взято з тексту біографії у Данилевського: ст. 229—30.
- VI. Лист Квітки до Шевченка вперше був надрукований в „Основі“ за 1861 р. кн. VII, а далі в виданнях: Оняшкевича Льв. 1878 і Романчука т. II. Льв. 1905 р.
- VII. Лист Шевченка до Квітки був вміщений вперше в „Біографії Г. Квітки“ С. Р. („Собраніе сочиненій Квітки“, Вид. Харьк. Земства, т. VI. Хар. 1894, ст. XLIII—IV, примітка.) С. Р. подає таку увагу: „Профессоръ Дим. Ив. Богалъй былъ такъ добръ, что сообщилъ намъ одно письмо, нигдѣ еще не напечатанное и найденное имъ въ одномъ Московскомъ архивѣ.“ Правописъ змінено мною.
- VIII. Листи іншихъ осіб до Г. Квітки взято з книжки Данилевського.
- IX. Спомини про Г. Квітку взято у Данилевського. Ці спомини написані в формі листів до Данилевського тихъ осіб, котрих він запитував про Квітку. Ці листи, чи уривки з них вміщено в тексті біографії: 1. ст. 220—23; Валерян Квітка, син Андрія Квітки, небіж нашого письменника; 2— ст. 225—6; 3— ст. 231—2.

ЗМІСТ.

Передмова	III
Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка.	VII—LXXVI
Повісти	1—118
I. Солдатський патрет	3
II. Маруся.	23
III. Мертвецький великдень	99
Додаток	I—XXX

295881

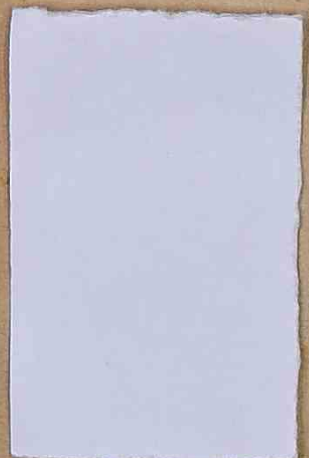
1948

295881

ООНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

1р

Том I ~~Вибір~~ і проєкт, в
книг месе

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. МЕЧНИКОВА